

42
1118

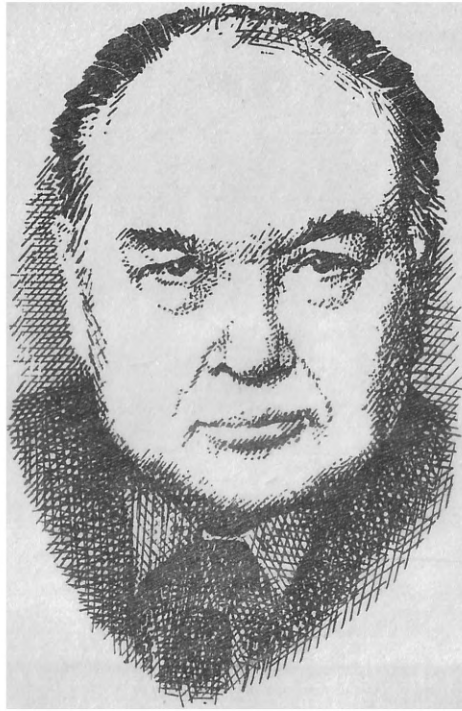
ОЛЕКСАНДР ПАРХОМЕНКО

821(477)'06

17 18

Вибрані твори

ОЛЕКСАНДР ПАРХОМЕНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ ТОМ ДРУГИЙ

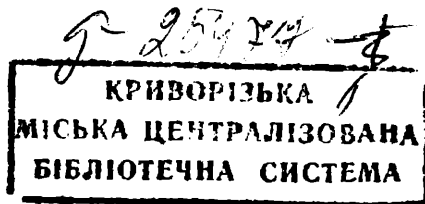

Повісті

Для молодшого та середнього
шкільного віку

Малюнки
ВОЛОДИМИРА САВАДОВА

Портрет роботи
ЛЕОНІДА КАЦНІЛЬСОНА

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1983

В повестях «Летучий Федь» и «Победа Леся» украинский советский писатель Александр Пархоменко рассказывает о современных школьниках.

Повесть «Будь мне братом» посвящена событиям гражданской войны в Севастополе.

Ее герои — украинские революционеры-подпольщики и болгарские моряки, а также дети — верные помощники взрослых в борьбе за власть Советов.

Рецензент
ВИКТОР КАВА

П18 Пархоменко О. І. Вибрані твори в двох томах. Том другий: Повісті. Для мол. шкіл. в./ Мал. В. Є. Савадова; Рецензент В. І. Кава.— К.: Веселка, 1983.— 312 с., іл.

У повістях українського радянського письменника Олександра Пархоменка «Летючий Федь» і «Лесева перемога» розповідається про сучасних школярів. У повісті «Будь мені братом» описані події громадянської війни у Севастополі.

4803010200—095

П—————

90.83.

У2

М206(04)—83

© Видавництво «Молодь», 1972,
«Будь мені братом».
© Видавництво «Веселка», 1972,
«Летючий Федь»; 1978, «Лесева
перемога»; 1983, ілюстрації

Летючий Федь

ХТО ТАКИЙ ФЕДЬ І ЧОМУ ЛЕТЮЧИЙ

Це питання, мені здається, треба з'ясувати одразу, і тоді кожен, тільки розгорнувши книжку, знатиме, з ким має справу, і зможе вирішити, читати йому далі чи з перших же сторінок покинути.

Отже, хто такий Федь?.. Федь — це я. Тобто, я не Федь, а Федір, але Федором мене майже ніколи і майже ніхто не називає. Хіба що баба Настя, та й то дуже рідко... До речі, згадати бабу Настю тут конче потрібно, бо без цього не відповіси на другу половину нашого запитання.

Отже, чому Летючий?.. Може, хтось подумає, що то моє прізвище, так я попереджаю, що ні. Моє прізвище не Летючий, а Грек. Федір Грек. А Летючим прозвала мене баба Настя, наша сусідка. У нашому селі за стародавньою поведенцією прозивають майже всіх: кожен, крім законного прізвища, має ще прізвисько. Прізвиська здебільшого необразливі й кумедні: Побігайло чи Придибайло, Семисват чи Семиніг, Могуз чи навіть Трієр. Як смола, липне прізвисько до людини. Липне часом навечно! Колись когось прозвали Чопом. Чопами стали його діти й онуки. Ходять у третій клас нашої школи два симпатичні кругленькі близнючки — так їх звать Чопками. Прізвиська здебільшого дуже влучні. Почули б ви, як торохтить дядько Трієр! Чистісінько — машина, коли крутиться порожняком!..

Ну, а я став Летючим. На бабу не серджусь за прізвисько. В ньому нічого поганого. Навіть навпаки! Баба Настя вимовляє слово «Летючий» трохи не з повагою!..

Мені це подобається. Бо раніше од баби було тільки й чуєш: «Федь лобуряка!.. Федь шибеник!.. Федь харцизяка!.. А ходи-но, сякий-такий, я тебе наб'ю, щоб полуниць не витолочував!..» Ниньки не те. Ниньки, йдучи повз нашу хату до криниці, баба неодмінно поверне до мене голову, поздоровається, наче з дорослим: «Доброго дня, Федоре!.. Доброго дня, Летюченький!..» Бабині циганські очі сміються, від них біжать під чорну хустку пучечки зморщок-променів.

Смішна баба!..

А поважати мене вона стала з позаторішньої весни, коли ми з її дідом Тимофієм були мало не льотчиками.

Дід Тимофій років п'ять тому, ще як я й до школи не ходив, на пенсію вийшов. А перед тим був іздовим у колгоспі. Спочатку на волах, а потім на конях. А воли, знаєте, що то таке?.. Тяглова сила!.. Їх колись замість тракторів тримали, а потім відмовились — потужність замала. Я не бачив, як орють волами, але дід казав, що куди там тій оранці до тракторної!..

Та зараз у нас мова не про воли, а про авіацію... Дід Тимофій, хоч і пенсіонер, та ще бойовий — хоч куди дід!.. У зеленому брилі. Його зять, той, що в нашій колгоспі головним інженером, купував собі, але хтось йому сказав, що не модний, то він оддав тестю. Не сидиться пенсіонерові без діла. От і впросився навесні в помічники до дядька Дмитра, до пілота, що розсівав по наших полях усякі там суперфосфати. Призначили діда заправляти літак добривом.

Аеродром дядько Дмитро вибрав собі одразу за нашою повіткою. Мене ніхто ніким не призначав до літака, я сам щодня туди бігав. Прийду зі школи, хутко зроблю уроки і гайда до діда. Спочатку гнали, а потім звикли. Помагав я дідові добриво в літак сипати. А вже що каталися ми з дідом на літакові, то, мабуть, разів з десять!.. Весь наш клас мені заздрив!

Дід Тимофій, бувало, покрикував на мене, навіть пужалном замажувався, — за звичкою він і до літака ходив з пугою, як колись до волів. Я не зважав на дідові погрози. Така вже вдача в нього сердита. Він навіть на дядька Дмитра, на самого пілота, сварився пужалном! То що вже казати про мене!.. Розсиплю жменю суперфосфату — вилає. Не там стану — теж нагримає...

Дядько Дмитро якось запускав двигуна, а я візьми та й стань поблизу. Як затупає дід, як закричить:

— Ти куди ото кучму під млинок підставляєш!

— Не млинок, — поправляю, — а пропелер, або ще гвинт.

— Ач, розумаха!.. Ось одмлинкує тобі руду довбешку той пропелер, то з чим додому підеш, що матері скажеш?..

Дід тоді й примовку сам видумав: «Бійся коня заду, а літака спереду». І воно, як подумати, то й

правильно: кінь убрикнути може, а літак гвинтом уперіщить або наїде... А от слово «фюзеляж» важке було для діда. Довго не вмів його вимовляти. «Пузоляж» казав. Я знову поправляти, а він розсердився.

— Не вчи,— гримнув,— бо так учищу, що штани тобі тріснуть на фюзеляжі! — і важке слово вимовив на цей раз правильно.

Перед тим, як літакові злетіти, давав дід настанови пілотові.

— Аж ген ліс синіє, бачиш? — показував пужалом.— Отак прямісінько й лягай курсом на край лісу. А догейкаєш он-н-но до того дуба — одразу цабе завертай. Понад ярмом двічі потруси, бо там супіски, чортзна-яка земля. Добрива більше треба. Затямив?..

— Затямив,— кивав дядько Дмитро.

— Ну, то з богом! — благословляв дід пілота на виліт.

— Єсть! — жартома козирав пілот і, збиваючи хмарища куряви, підіймав літак у повітря.

Ми дивилися, як рівно, ніби дрібні снігові пластівці, сіється на масну ріллю добриво. Дідові очі горіли тоді якимось дивним світлом. В таку хвилину, коли я траплявся йому під руки, він гладив мене по голові.

— Отак-то, Федю,— говорив при цьому,— отак-то, синку!.. Сторукі ми, брат!.. Колись, щоб удобрити оці ниви, треба було всім селом цілу зиму гній вергати, вилами махати. А зараз ми з тобою та он з Дмитром за все село одним духом упораємося! Техніка, брат!..

Та ось дідові здавалось, що пілот відхилився від заданого курсу, що добриво лягає не так, як треба. Лютував дід.

— Куди ж ти ото погув? — махав пугою на літак.— Нащо огріхи, гаспиде, робиш? Чи на те тобі сільсько-господарську авіацію вручено? Бракороб!.. На воли б тебе, а не на літак!..

Те саме повторював дід, коли літак приземлявся. Дядько Дмитро, як і я, на дідову лайку не зважав. Тільки усміхався та обіцяв, що більше не буде.

У дідовій Тимофіївій та бабиній Настиній хаті пілот був своєю людиною. Ще в війну,— тоді дядько служив військовим льотчиком,— фашисти підстрелили його літак. Літак загорівся, а дядько виплигнув з парашутом. І стрілець-радист виплигнув. Неподалік од Семивалок.

А в селі саме німецький обоз зупинився. Похапали німці автомати, пішли облавою.

Насилу добрались пілоти на узлісся, до невеликого оброслого вільшиною озерця. Далі дядько їти не міг, бо був поранений. Радист, одстрілюючись, відходив переліском, а дядько кущами, кущами — та в озерце. На скору руч стягнув ногу поясом, щоб кров не цебеніла. У воді весь день з головою просидів. Через очеретину дихав. Увечері напівживий на берег виліз. Пухла, мов валянок, нога горіла вогнем і зовсім не слухалась. Знепритомнів дядько.

Баба Настя підбрала та приволокла його до хати. Три дні марив та кликав Остапа, — так звали радиста. Баба потайки півліта оджаючувала його, поки став на ноги та зміцнів. Темної ночі провела у невідомість...

Він озвався по війні. Десь здалеку прислав бабі листа. А оце недавно, мабуть, років зо три тому, сам об'явився. Демобілізувався з військової авіації, назовсім приїхав у наші краї.

Живе тепер дядько Дмитро в районі. До нас у село прилітає поля обробляти. На ніч летить додому. Дід з бабою умовляють:

— Ночував би!.. Куди його в таку даль проти ночі!.. Сорок з гаком верст!

Забувають, що не волами їде дядько, а летить літаком. Дома буде швидше, ніж ми через город перейдемо.

Баба Настя гордилася дядьком Дмитром, а заодно й дідом Тимофієм, і мною. І щодня, поки ми й не закінчили поля удобрювати та поки дядько Дмитро не перелетів у друге село, приносила нам підвечіркувати.

Іде, було, з вузликом та горнятками, а хто-небудь назустріч:

— Драстуйте, бабо Насте! Куди це ви?

— Доброго здоров'я, — спиниться охоча до балачок баба. — Оце ж їсти несучим. — І додасть, лукаво моргнувши своїми вуглинами: — Тиміш мій та Греків Федір пішли вгору — в авіації служать, хе-хе-хе!

Летючими баба називала нас обох — і мене, і діда. Але прізвисько до діда не прилипло, — він старий, і до нього вже ніщо не пристає, — а прилипло чомусь лише до мене.

Тепер ви знаєте, хто такий Федь і чому він Летючий.

А мова моя — про наше село, про Семивалки. Читайте далі або покиньте — воля ваша.

ПРО ТЕ, ДЕ Я НАРОДИВСЯ, ТА ПРО МОГО ТАТА

Думаю, ви догадалися, що оте «покиньте» я сказав нарочито, з одного тільки самолюбства й упертості, за яку мені часто докоряє мати і яка (не мати, а упертість) іноді обертається для мене всякими неприємностями. Якби ви справді покинули, я, звичайно, не зрадів би, а зажурився. Бо навіть й балакати, коли тебе не слухають.

Але ближче до діла!.. Де я народився?..

Розмова на цю тему, чесно кажучи, мені завжди люба, і зараз ви довідаєтеся чому. Я не хвалько, одначе мені буває приємно ошелешити кого-небудь якоюсь несподіванкою.

Уявіть собі, скажімо, таке. Вийшли ми з вами на околиці Семивалок. Перед очима безмежжя зеленого, смарагдового, сизого, золотавого чи, залежно від пори року, якогось іншого за барвами степу. Вітер надуває нам сорочки, і ми одразу робимося грубі, мов повні лантухи, але водночас легкі, як пір'я. Ще мить, ще один-другий подих пустуна-вітриська — і ми злетимо в синє піднебесся, де на невидимих срібних нитках висять дзвоники-жайворони й без кінця-краю видзвонюють щораз нову, щораз неповторну мелодію степу. Ми — між ласкавим безоднім небом і теплою землею твердю. Ми — серед жайворонкового співу. Ми — серед чарівного різнотрав'я й важких хлібів. Ми — в степу!..

І раптом ви запитали:

— А де ти народився, Федю?..

Таке запитання не є несподіваним. Мене часто про це питають, бо відомо, що в Семивалках я живу не зроду-віку, а приїхав з батьком-матір'ю, коли був маленький. І я відповідаю:

— На морському дні.

— Ха-ха!

— От вам і ха-ха!

— Хіба ти окунь?

— Хіба ти карась?

— Хіба ти судак?..

— Ти брехач!..

Я не окунь, не карась, не судак. Я ніяка не риба! Я Федь Грек, або Федь Летючий. І маю вам довести, що я не брехач. І не божевільний, який вигадує казашо. Я сказав правду!..

Гарні наші Семивалки. Я вже згадував, що одразу за околицею степ. А з другого боку гуде бетонна шосейна дорога,— здається, то велети виткали грубезний сувій сірого полотна й розкотили в степу білити. А ще в Семивалках є став. Ми туди бігаємо купатися й вудити карасі. Я знаю наше село як свої п'ять пальців. І клуб знаю, і агрономічну лабораторію, і ремонтні майстерні, і ферми, і, звичайно, гараж. Не кажучи вже про школу. Відколи себе бачу — то тільки в Семивалках. Мені здається, тут я й народився,— таким малим мене сюди привезли. А тим часом родом я з морського дна!..

Ну от!.. Ви знову посміхаєтеся, думаете, брешу. Але...

Словом, було колись друге село, теж гарне. Звалося Старосілками. Білі старосільські хати тулилися між порослою сосновим бором горою й широчезними, на весь білий світ, придніпровськими луками. На луках мільйон озер! Великих і малих. А риби в озерах — хоч руками бери! В Старосілках була колись і наша хата. А потім там зробили море. І Старосілки, й інші села попереїжджали — куди кому схотілося. Ми — сюди, в Семивалки... То як?.. Де я, по-вашому, народився?

Я не пам'ятаю ні Старосілок, ні колишньої нашої хати, ні тих несходимих луків та рибних озер, бо був на той час у колиці. Все те розказував мені тато. Але його розповіді, як сказав би мій приятель Васько Сокиринський, мене не лоскотали. Себто не хвилювали, бо здавалися лише гарною казкою. А потім я наяву побував у тій казці і вже, ручаюся, не забуду ніколи...

Мій тато механізатор. Щодня коло машин. Узимку — в майстернях, улітку — в полі, на тракторі чи комбайні. Мама каже, що він наскрізь пропахся бензином та мазутом і його не одмити в жодних лазнях. А батько сміється. Може б, ти, каже, хотіла, щоб від мене пахло нафталіном, як від Валерія Личака?.. Мама, звичайно, цього не хоче. Валерій Личак жив колись недалеко від нас, а потім переїхав до міста і працює в міському ломбарді. В село приїжджає тільки восени, бере в родичів картоплю та іншу городину. Від нього справді тхне наче зі скрині, і всі з нього сміються... Мені дуже подобається запах батькової роби. Часом, коли забіжу до майстерень чи поїжджу з батьком на тракторі та пропахнусь мазутовим духом, то, признатись, навмисне не дуже старанно домиваюсь, щоб не змити того духу.

Та знову ж не про те мова, а про мого тата.

Татові завжди ніколи. Але щоліта він все ж вигадає день-другий та й подасться на море. Тягне, каже, наче магнітом, якась незбагненна сила. Хоч нема ні Старосілок, ні луків, ні озер,— усе те на морському дні,— однаково, каже, ніби в дитинстві побуваєш, наберешся хтозна-скільки радості й сили!.. І оце недавно я зрозумів тата. Цілком! На всі сто процентів!..

Був літній-літній, теплий-теплий присмерк. Тато прийшов додому в пречудовому гуморі. Востаннє того дня вивірів усю свою техніку, перемацав комбайн по гвинтику та по гаечці і був задоволений. До жнив готовий... Отже, увімкнув тато лампу, відведену з веранди й почеплену на груші, сів вечеряти. Влітку ми майже завжди вечеряємо надворі: не так душно.

Серед грушевого листя гули хрущі, а круг лампи металоса сто великих і малих метеликів. Я примостився коло тата.

— Скучив? — скуйовдив він мені чуба.

— Угу.

— Молодець. А шкоди ніякої не зробив за день?

— Ніякої.

— Ще раз молодець, — засміявся тато. — Намагайся, брат, бути зразково-показовим ще два дні.

Я запитально глянув на тата.

— Не розсердь маму, — пояснив він, — і не заслужи якогось покарання.

Я однаково тільки кліпав.

— Тю, недогадливий! Не розумієш?

— Ні.

— На море зі мною хочеш?..

У мене перехопило дух. Хіба про це питають?.. Скільки разів просив я тата узяти мене з собою!.. Але то я був ще малий, то застуджений, то за щось покараний. А зараз...

— Так ідемо? — нетямивсь я од радості.

— Ідемо.

— Скоро?

— В суботу.

Два дні (бо розмова під грушею була в середу) я ходив наче шовковий, стерігся, аби несамохіть не викинути якогось коника. А ще ці два дні вів дипломатичні переговори з Васьком Сокиринським — умовляв приглянути в мою відсутність за нашою шкільною кролефермою, де я бригадиром. Васько, як і годиться, дипло-

матично покомизився, проте здався. Отже, до суботи нічого надзвичайного не сталося. Я з цілковитим моральним правом натоптав рюкзак, потім ми з татом переморгнулися і сказали мамі до побачення.

ПІД НАМИ — СТАРОСІЛКИ...

Спочатку ми їхали автобусом, та про те я розказувати не буду, бо автобусом ви теж їздили і цим вас не здивуєш. А тоді кілометрів зо три шпарили піхтурою, аж поки не спинилися на гарячому березі, що круто збігав до моря.

Море!.. Таки ж море!.. Зеленкувато-синє, мерехтливе, з розмитим білястим обрієм. Хтозна-звідки одна по одній набігають невисокі хвилі й лижуть піщаний берег. Чарівним видовом поволі плине, глухо тукаючи двигуном, невеликий білий кораблик... Слово честі, все ніби справдешне!.. Торік я був у «Молодій гвардії» — це піонерський табір в Одесі — і вперше побачив Чорне море. Тепер дивлюсь на Київське — і мені здається, що я в Одесі... Одне слово, багатецько води!

Праворуч по берегу, на смарагдовій рівнині, пасеться тисяча, якщо не більше, ситих сименталок. Весь луг палево-рябий. Корови ледачкувато скубують траву і шмагають себе по боках хвостами, одганяючи надокучливих мух та сліпаків. Неподалік жовтіє струганими дощаними стінами невелика новенька хата. Одягнені в білі халати тітки брязкають відрами та бідонами. Літній табір молокоферми. Весь берег пахне молоком.

Від табору, забачивши нас, жвавенько пішов назустріч невисокий старий чоловік з легким весельцем на плечі. Ми з татом і собі зашпішили.

— Драстуйте, дядьку Андрію! — зрадів тато дідусеві і поцілував. Аж тричі: два рази в праву щоку і раз у ліву.

— Здоров, Петьку, здоров, синку! — розчулено обняв дідусь батька. — Приїхав-таки?

— Як бачите.

— Та бачу ж, бачу... Не часто...

— Та знаєте... — пробував викрутитися тато, але дідусь виправдань не приймав.

— Не можна, Петьку, забувати місця, де пуповина закопана... Негарно, голубе!..

Тато винувато засміявся:

— Та я ж не забуваю, дядьку Андрію. Тільки ж за роботою...

Дід Андрій був цілковитою протилежністю мовму товаришеві по «службі в авіації», дідові Тимофію. Той корчуватий, рукатий, дужий і галасливий. Цей тихий, зсугулений,— наче на плечах у нього невидимий важезний лантух. Лице коричневе, зморшкувате, а очі сині, повиті смутком.

Мені було чудно. Тато проти діда Андрія — сама тобі сила. А тим часом нітється перед немічним дідом, аж менший робиться, коли той скаже що-небудь на докір, червоніє, наче першокласник перед учителькою. Чому б то?..

— Ну, гаразд,— махнув дід рукою, даючи тим знати, що з вичитуванням кінчено.— Що там у ваших Семи-валках?

— Та все гаразд, дядьку Андрію. А у вас?..

— Та і в нас, хвалить бога, не гірше. Аби трохи здоров'я десь прикупити, то ще б год і сто можна жить. Тільки ніякий дурень не продає. Так-то!.. Куди поїдемо?

— Вам краще знати,— знизав плечима батько.— Може, туди, де й торік?..

— Можна й туди. А можна й до Тороцького яру. Я там і куреник поставив. Так-то... — дід Андрій аж тепер удостоїв мене своєю увагою, озирнуv з ніг до голови, і очі його, здалось мені, зробилися ще сумнішими.

— Федь, чи що? — спитав.

— Федь.

— Виріс... Котрий годок?..

— Дванадцятий.

— Чужі діти швидко ростуть,— чомусь зітхнув дід Андрій, погладив мене по голові й додав: — У пелюшках колись тебе бачив.

У березі, до вбитої в пісок іржавої труби, прип'ято човен. Посередині — прикритий легким диктовим ящиком двигунець. Дід скинув з труби ланцюг, з брязкотом опустил його в ніс човна, здійняв з двигуна футляр.

— Сідайте, чи що,— запросив мене з татом.

Дід Андрій звично крутнув пускову рукоять. Двигун здригнувся, голосно кашлянув, розіславши за кормою

віяло синюватого диму, і тут же лунко зататакав, за-
дрижав нетерпеливим дрожем.

— Одпихайся, Петьку!

Тато наліг на весло, відштовхнувся — і човен вільно
захилитався на легкій хвилі. Дід Андрій перемкнув
передачу, додавив обертів,— і ми стрімко рвонули у
відкрите море. Стрибом з хвилі на хвилю. Навстріч —
вітер і дрібні, як пил, прохолодні бризки. Краса! Фан-
тастика!..

З діда був неабиякий моторист. Руки скупі й точні —
робляться машинально, наче тренувався дід усе життя.
Двигун у нього слухняний і чутливий — ніби жива,
добре дресирована істота. Він уже не татакає, а мовби
гучно співає од задоволення, що виконує любую роботу.

Летимо мовчки. По-перше, така наступила хвилина,
що всім чомусь хочеться помовчати, а по-друге, гово-
рити важко — через гул мотора та гучний плескіт чов-
на об хвилю нічого не чути. Дід зосереджено крутить
стернове коліща, тато некліпно дивиться вперед, наче
бачить там щось неймовірне. Я дивлюся туди ж. Нічого.
Вода й вода.

Справа поволі сунувся берег. Місцями до самого моря
підступав ліс, місцями стелилися луки, місцями бов-
ваніли лисі піщані пагорби. Проти одного з них тато
незвичним, урочисто чужим голосом проговорив:

— Запам'ятай, Федю, це місце!.. Он Чугуїв горб,
бачиш?..

Я кивнув, переймаючись татовим хвилюванням, хоч
не розумів, як це можна запам'ятати місце на воді.
Жодних-бо прикмет, жодних орієнтирів.

— Орієнтир,— вгадав мою думку тато,— отой горб.
Проти нього, саме під нами,— тато пальцем вказав
униз, на морське дно,— саме під нами наші Старо-
сілки!..

— Авжеж, саме тут,— підтвердив дід Андрій, ско-
ріше догадавшись, аніж почувши, про що ми говори-
мо.— Так-то!..

Чудно, справді!.. Десь унизу, в зеленкуватій глибині,
стояла колись хата, в якій я народився, вперше зіп'яв-
ся на ноги і зробив першу в житті мандрівку під стіл!..
Я переживав якесь дивне чуття. Пересів ближче до
батька і мовчки притулився головою до його плеча.
Тато, теж без жодного слова, обняв мене рукою, а дід
Андрій беззубо усміхнувся:

— Ти ба! І воно, горобеня, розчулилось!..

Я помітив: говорив дід, чи мовчав, чи навіть коли сміявся,— в його очах не зникав смуток. Ніби застиг назавше й жив у дідові незалежно від дідового настрою. Чому б то?..

Коло Тороцького яру, — ніякого яру там, звичайно, не було, так лише називалось урочище, — ми розташувалися майже по-царськи. Знесли речі в зелений дідів куреник, де пахло материнкою й ще якимись квітами, розпакували рибальське начиння, налаштували й закинули вудки. Не минуло й години, як у нашій саджалці заплескалися два отакецькі лящі й півдесятка товстоспинних красноперів.

— Ну, ловись, велика й маленька! — трохи посидівши з нами й давши кілька практичних порад, побажав дід Андрій. — Мені в табір треба, — і пішов до човна.

— Ви ж вернетесь, дядьку Андрію? — запитав тато.

— Аякже! Самих вас не покину!.. Щоб вовки не з'їли, — дід хитрувато прискалив на мене око. — Метнись, — одна нога тут, а друга там, — і назад. На вечерю буду!

ЧОМУ В ДІДОВИХ ОЧАХ СМУТОК?..

Палало коло куреника вогнище. Тягнуло солодкувато-гірким димком від прив'ялої шелюги, що корчилась на вогні. Смачно булькала, доварюючись, юшка в казанкові. Приїде дід Андрій — вечерятимемо. А його нема й нема.

— О-он отамо, — показував тато в море, — так, може, за півкілометра звідси, росли густі лози на березі. Там проходило головне русло... Я був тоді такий, як оце ти. Сидів під кущем і поглядав на Дніпро. Пуста ріка, сумовита. Раніше — то балакуча моторка протатакає, то спінить воду пасажирський або буксирний пароплав, то пропливе чорний просмолений рибальський дуб на три пари гребок. Або ще, звиваючись вужакою, поволеньки просунеться довжелезний пліт з дощаною хаткою на кінці... А отут по лузі, — повів батько рукою навкіл, — журавлиними ключами косарі в білих сорочках... Де все те й поділося!.. Лише коники вигравали в траві на маленьких зелених скрипочках, як і раніше, коли ще не було війни, — як і споконвіку. Роби-

ли собі свою чудернацьку музику, і не було їм діла ні до засмути, що впала на ріку, на луки, на весь край, ні до сіро-зеленої смерті, що гупала по землі кованими чоботярами...

Я ждав Гриня. Раз у раз оглядався он туди, ліворуч, на стежку, що вела в Старосілки. Гринь — то дідів Андріїв син, а мій товариш. Ми його чомусь прозвали Гринделем. Прізвисько, мабуть, сподобалося Гриневі, бо озивався на нього швидше, ніж на Гриня. Одчайдух був Гриндель — таких пошукати!..

— Був? — маючи невеселий здогад, перебив я тата.

— Помовч!.. Незадовго перед тим наскочив на Старосілки партизанський загін. Нагнав страху на німців, на поліцаїв. Яких перебив, а які в самих підптанниках повтікали до району. Багато хлопців і чоловіків подалося тоді з загоном... Гриндель прибіг до мене, схопив за руку: «Гайда в партизани!» Але нас не прийняли. Лише дали нам бойове завдання: бути партизанськими вухами й очима, все бачити і помічати і, як буде потреба, подати звістку. Залишили нам ракетницю й кілька набоїв до неї — зелених і червоних. Все те лежало у нашій сховку, в лозі. Наказали дарма ракет не палити. Подати сигнал тільки в крайньому разі, коли партизанська допомога буде необхідна. Головне — попередити, якщо появляться карателі.

Та минуло більше тижня, а в село ні німці, ні поліцаї носа не потикали. Було тихо й тривожно. Всі розуміли, що так довго тривати не буде. Щогодини може впасти на село лихо. По хатах лежали наготові вузли з найнеобхіднішим домашнім скарбом: при небезпеці всі мусять сховатися в лісі. Добре, що він осьде, поруч. Якби показалися німці на шляху від району, то, поки вони доїдуть до села, в ньому не залишиться ані ляльки!

Нам з Гринделем не сиділося. Замало бути лише вухами та очима... За весь час тільки й побачили, що проплив повз село буксирний пароплав з двома баржами. Щось провезли німці, а що — ми не знали. І зробити нічого не могли тому пароплавові. Можна було стрельнути з берега, але що з того? Плавають фашисти по Дніпру, наче в себе дома!

Гринделів батько, дід Андрій, до війни був бакенщиком. З самого малку Гриндель з ним у човні. Батько дно міряв, заякорював бакени, буйки, а на високих

берегових стовпах вішав бляшані, пофарбовані в чорне, знаки глибини. На ніч світив на стовпах гасові лампи. Наливав гасу стільки, щоб якраз вистачило до ранку. Вранці лампи гасли самі. Пароплави вночі орієнтувалися по вогниках, а вдень просто по стовпах. Гриндель знав усі премудрощі річкової навігації як свої п'ять пальців. Якщо неправильно розставити навігаційні знаки, можна наробити пароплавові клопоту!.. От Гриндель і придумав.

Правда, наперед не сказав мені нічого. Є, мовляв, діло, приходь до Дніпра. Я й прийшов раніше за нього, ждав... Гриндель явився з лопатою й сокирою.

— Що надумав? — спитав я в нього.

— Он бачиш стовп?

— Ну, бачу,— я ще не догадувався про Гринделів намір.— То що?

— Той стовп треба викопати.

— На дрова?

— Тю, дурню!.. Слухай: викопати й перенести на оту кручу.

— Навіщо?

Гриндель коротко виклав мені суть навігаційних правил, а вже потім свій задум. Німецькі пароплави ходять тільки вдень. Вночі, по-перше, бояться, а по-друге, ніхто не світить бакенів. Отже, коли вмючи переставити стовп, то...

— То пароплав перекинеться? — пробував я вгадати, згоряючи від нетерплячки.

— Не перекинеться, а випре на мілину й стоятиме, наче прив'язаний!

Спочатку ми підготували яму на новому місці, що його вибрав Гриндель. Рити було легко — ґрунт піщаний, податливий. А зі стовпом мали мороки! Зняли ліхтар, якого давно ніхто не засвічував, обкопали стовп. Вирили ямище по шию. А витягти з ями несила. Дубовий, важкий! І закопаний глибоко.

— Може б, когось покликати? — сказав я, віджекуючись.

— Тобі б півсела сюди! Самі впорасмося!

Гриндель був дужчий від мене. Мов машина, орудував лопатою, зрізуючи ґрунт з одного боку,— аби спуск у яму був пологіший. Тоді легше буде тягнути. Повалили стовп. Він майже лежав на землі, однаково не витягався. Внизу — сук.

— Батько закопував,— утер Гриндель піт з лоба.— Зарив на совість! — Він на хвилю замовк, згадавши батька. Дід Андрій — тоді він ще не був дідом — десь воював, а листи з фронту не йшли, бо ми були в окупації.

Сук ми зрубали сокирою, і стовп таки ж подався. Витягли з ями, але підняти й понести не могли. Одбили поперечину, на яку чіплялися бляшані кружала, і покотили стовп до нового місця. Уже вечоріло, коли за-сунули його кімлем у яму й закопали.

— Наче тут і був,— промовив Гриндель, прибив на місце поперечину, надів ліхтар.— Гайда додому!..

Після того минуло три дні. Довгі, мов роки, дні ждання й нетерплячки. З досвітку й до смеркання ми пропадали на ріці. Проти коси, на яку, за Гринделевим передбаченням, неминуче мав вискочити ворожий пароплав, влаштували пункт спостереження. Місце зручне: і ріку видно, і зліва — шлях від села до району. А самих спостерігачів, себто нас, не видно в шелюзі. Вирили окоп, ждемо. Сидимо не з голими руками. Ракетниця в нас і на двох одна гвинтівка. Ми знайшли її торік на лузі, тільки пройшов фронт, і приховали. Стріляти ми вміли обидва — перед війною здавали норми на значок юного стрільця. Вдесяте обговорювали план операції.

— Якщо на пароплаві буде мало німців, ми б'ємо з рушниць й захоплюємо пароплав,— викладав свої міркування Гриндель.

— А тоді?

— А тоді зеленою ракетою викликаємо партизанів і передаємо свій трофей.

Я був у захваті. Я пишався, що маю такого товариша.

— Хай тоді спробують не прийняти нас у загін! — казав я.

— Приймуть! Інакше ми їм і пароплава не дамо.

Я хотів спитати, що ми будемо в такому разі робити з пароплавом, а спитав зовсім інше:

— А коли німців буде багато?

— Тоді одразу треба викликати партизанів.

— Але ж коли він припливе, той пароплав?..

Хоч як ми його ждали, а він вирулив з-за повороту ріки ніби зненацька. Сірий, важкий. Видко, чимось завантажений. У нас шалено закалатали серця й затремтіло під колінами. Але то тільки першу мить. Гриндель тут же ворухнув губами:

— Я ж казав!..

Радити, щоправда, було ранувато. Пароплав поки що ішов правильно, по фарватеру. Чи допливе до згубного для нього стовпа? Чи не заверне ліворуч раніше? Якщо стерновий тут уже плавав, то чи не помітить пастки?

Пароплав тим часом поволі наближався, більшав. Нам уже видно: буксир, але сам, барж за собою не тягне. Ми якомога краще замаскувалися в окіпчику й не зводили з пароплава очей. Він шпарив прямісінько на наш стовп. Ось минув те місце, де мав би покласти ліво руля, щоб обминути міліну, але він цього не зробив. Жене прямо. Ще хвилина-друга і...

Я чимдуж затамував подих. Чув, як у скронях шугала кров, отдаючись луною в вухах. Скопив очі на Гринделя — спокійнісінький! Навіть якось дивно посміхається!.. На палубі пароплава складені в стос ящики і солдатів-солдатів! Мені зробилося млосно. Так близько німці і так їх багато! І ми лише вдвох, лише з одною гвинтівкою, мусимо стати проти них і перемогти?.. Ой ні, не захопити нам того сірого трофея!.. Я знову скопив око на Гринделя. Він так само усміхається!..

Не стишуючи ходу, пароплав гнав на косу. Ось під його днищем різко заскрипів пісок. Пароплав спинився, ніби хто схопив його й притримав невидимою рукою. Аж заточився й ліг на стерно грудьми стерновий. Заточилися, трохи не попадали солдати, що стояли біля містка, на кормі, на носі. По міліні покотилася хвиля з білим гребінцем.

— Сів,— шепнув Гриндель, тиснучи мені руку.

— Сів,— одізвався я луною.— А тепер що?..

І враз ми зрозуміли свою помилку. Якщо стрельнути зараз з ракетниці, щоб від узлісся побачив партизанський дозорець, то виявиш себе, німці попруть на берег, і хтозна, чим усе закінчиться. Навряд, щоб для нас добром!..

Гриндель зразу оцінив небезпеку, яка могла б нам грозити, й прийняв рішення:

— Бери ракетницю,— каже до мене,— й біжи. Дай сигнал аж десь з-під села. І чекай: надійдуть партизани, то веди сюди!..

— А ти?

— А я зостанусь. Біжи швидко!.. — Гриндель так на мене глянув, що я не міг не послухатися. Ящіркою вислизнув з окопу, поповз крізь щелюгу...

Тато на довгу хвилю замовк. Я підкинув жменю сухо-го паліччя в вогонь, воно спалахнуло ясним пломенем і освітило татове обличчя. Таким я тата ніколи не бачив: на лиці печать болю, а в очах смуток — точнісінько, як у діда Андрія.

— Тату!..

Він провів правицею по обличчю, наче зганяючи з-перед очей яке видиво, зітхнув.

— А потім?

— Потім, коли я з партизанами вертав назад, то від ріки чулася густа стрілянина... Ми спішили скільки могли. У мене так колотилося серце, що болючі удари оддавалися в вухах. Мабуть, од втоми й страху за Гринделя... Стрілянина тут же втишилася. Доскочили ми до берега — тихо й пусто.

Я кинувся до нашого окопу. Гриндель лежав непритомний. Під ним — червоний від крові пісок. А пароплав аж ген-ген!.. Погрібся проти течії, й кулею його вже не дістанеш! Гринделя несли до лазарету мов неживого. Я йшов слідом, боявся, щоб він не вмер, і кликав. А він не озивався...

— Що ж сталося?

— Ми не знали, поки Гриндель не опритомнів. А потім він розказав... Зоставшись в окопі, стежив за пароплавом. Побачив: до стернового (мабуть, то був не німець, бо в цивільному) підбіг розлючений офіцер, махав руками, кричав. Стерновий показував уперед, видно, виправдовувався й заспокоював німця. Знову запрацювали на всю силу машини. Лопаті, збиваючи піну, закрутилися назад. Пароплав задрижав, засовався, заскрипів дном, але з мілини знятися не міг. Ще раз подав на півметра вперед. Ще раз — назад. Машина вила, стугоніла, надривалася, та все дарма!

Важко сказати, скільки проковзався на мілині пароплав. Мабуть, довго, бо офіцер не втерпів, знову підскочив до стернового, замахав перед його носом пістолетом. А по короткій хвилі крикнув щось до солдатів. Ті заметушилися, кинулися до шлюпок. На пароплаві їх було кілька.

У Гринделя похололо в душі. Німці висадяться на берег! Ой, що буде!.. По-перше наткнуться на нього, й тоді йому каюк! А по-друге, розвантажений пароплав зніметься з мілини! Гриндель не може цього допустити! Гриндель не дасть висадитись!

Гримнув постріл. На пароплаві залементували. По берегу сиповув град куль. Гриндель скоцюрбився в окопі, втягнув голову в плечі. Коли тріскотнява трохи вщухла, він знову визирнув з окопу. Німці роблять своє. Дві шлюпки вже на воді. Зараз спустять і решту.

Гриндель висунувся більше й, не цілячись, пальнув прямо в гущу сіро-зелених мундирів. Влучив у когось чи ні,— він не побачив, бо тієї ж миті знялася тріскотнява ще дужча і щось гостро вдарило Гриневі в груди. Небо перед його очима нараз побагровіло й почало падати. Далі він не пам'ятав нічого.

За два дні партизанські радисти перехопили й розшифрували німецьку радіограму. Хтось комусь доповідав: «Партизани значними силами напали в районі Старосілок на пароплав, що транспортував боеприпаси й спецгрупу військ. Героїчними зусиллями спецгрупи всі партизани знищені. Втрати спецгрупи незначні: два солдати забито й одного поранено».

Коли я взнав про радіограму, то засміявся: фашисти одного Гринделя прийняли за значні партизанські сили! Ото нагнав страху! Я побіг до лазарету — розказати те Гринделеві. А він лежав, укритий простирадлом з головою,— щойно помер.

Вогнище пригасло. Лише жеврів жарок. Ми з татом сиділи поночі. Зататакала дідова Андрієва моторка. Ближче, голосніше. Зараз уткнеться носом у піщаний берег. Я знову підкинув у вогнище хмизу. Тепер я знаю, чому в діда в очах зажура — то він сумує за Гринделем.

НА РИБОЛОВЛІ ДОБРЕ, А ДОМА КРАЩЕ

Я самокритичний, тому визнаю, що маю кепську вдачу. Коли сиджу дома — ніби хочеться кудись податися, побачити світа. Ну, хоча б як оцього разу: на море поїхати, порибалити. А тільки десь заїду,— хай не далеко, але так, що вже не видно водонапірної вежі на подвір'ї нашого колгоспу,— додому хочеться, аж нетямлюсь! Хто зі мною в такому разі в компанії, тому заздрити нічого. Може, ще поблукав би, побайдкував,— так я тягну додому. Одне слово, помандрувати півдня чи навіть цілий день — це для мене ще не штука. Це я можу. А вже два дні, три чи більше — біда!..

Коли торік урочисто вирядили мене до «Молодої гвардії» (за догляд кролів преміювали путівкою в піонерський табір), то вже там так гарно, що й не сказати, а однаково тягнуло мене додому хтозна-як! Здавалося, що кинув Семивалки принаймні років п'ятдесят тому! Вернуся, думалось, а Васько Сокиринський, мій найголовніший приятель, Галка Степанчукова, Катя Олешко, Тарас, Митько, Сень, Олег — весь наш загін на чолі з старшою піонервожатою Валентиною Григорівною — вже повиходили на пенсію. Катають у колясочках онучат і при нагоді розказують піонерам про сиву давнину: про славні сімдесяті роки двадцятого століття!

Васько Сокиринський — розумний чоловік, п'ятирочник! — пояснював моє нестримне поривання додому просто:

— Це в тебе від надмірно розвиненої самовпевненості.

— Як?

— А так, що ти й на день боїшся залишити на когось іншого своїх шиншил! Думаєш, ліпше за тебе ніхто не догляне! Думаєш, ти найкраще все вмієш!

— Ти певен, що це через те?

— Цілком.

— То що ж мені робити?

— Нічого, само минеться. Тільки треба вірити товаришам.

Не знаю, може, Васько й має рацію.

Учора, перед тим, як поїхати з батьком на море, я цілу годину давав Васькові інструктаж по догляду за нашою кролефермою, бо залишив його на час своєї відсутності замість себе. Він аж розсердився. Сказав, що вважаю його за дурня, якому треба сто разів товкмачити відомі навіть дитсадківцям речі. Я Васька таким, звичайно, не вважаю — навпаки, маю його трохи не за генія. А оскільки не кожному генію можна довірити догляд кролів, то другого дня я й заквапив батька додому.

— На риболовлі, — сказав примовкою, — добре, а вдома краще. Їдьмо!..

— Ба, розумаха! — засміявся батько, плюнувши на черв'яка. — Не на риболовлі, а в гостях... Це не одне й те ж.

— То тим більше! — стояв я на своєму. — В гостях

ходять круг тебе, догоджають, а тут сонце пече, мов навіжене. І кльов пропав. Та й риби... Ну нащо нам стільки риби!.. Півсажалки вже, а ми ще тягаємо! Наче ми не рибалки-спортсмени, а якісь жадюги-браконьєри!

Я перекинув око на вудки, до яких уже давно збай-дужився і від яких не чекав ніякої радості. Бачу, мій поплавець ворухнувся раз, удруге, наче був живий і пробував звестися на ноги, але не мав сили. А потім нараз піднявся на попа і пірнув у воду! Я не встиг зреагувати, як тато з рибальським захватом закричав:

— Підскай!.. Чого ждеш?..

Я схопив вудлице і відчув, як воно одразу напружилося, затремтіло. Волосінь нап'ялася, наче струна, дугою гнула тонкий кінець вудлиця. Я зрозумів: учепилося на мій гачок щось незвичайне — таке, чого ні я, ні навіть мій батько ніколи не вивуджували!

— Не смикай!.. Не шарпай!.. — як досвідчений рибалка, давав тато авторитетні поради.— Води, виморюй!.. Підбирай до берега!.. Сачок візьми!..

А воно не водилося, не виморювалося. Цупило на глибину — ось-ось вирве у мене з рук вудку! Але я вже також пройнявся рибальським азартом: таки ж витягну, таки ж подивлюся, що воно за дурне вчепилося мені під кінець! Воно тягне — я потроху попускаю, щоб не порвати волосіні чи не зламати вудилища. Воно спиниться — я тягну, веду до берега. Воно мені, чесно кажучи, як здобич не потрібне. Риби маємо досить. Але ж де ви бачили, щоб за такої ситуації не заповзятися та не витягнути свого трофея!

Тато нетерпляче тупцював коло мене:

— Так, так!.. Веди, веди!.. Не так! Дай я!..

Е ні! Якби то була яка-небудь плотва чи краснопер, або хай навіть підлящик, — я дав би, щоб тато продемонстрував свою вудкарську майстерність. А тоді не дав! Навіть татові!.. Те невидиме страховисько, що борсалось в мене на вудці, я мусив витягнути сам! Тільки сам!.. Може, мені сомище попався!.. Ні, таке не щодня трапляється! Витягну — матиму чим хвалитися.

Воджу, виморюю. Ось воно вже ближче, вже майже коло берега. В мене калатає серце, наче шалене. Ні, рибальство — таки ж розчудесне заняття! Ось... Ось показалася з води велика чорна голова з витягнутими, як хобот, губами й банькатими очима! Лящ!.. Але який! Чистісінько тобі китяра!..

І раптом китяра смик, лясь хвостом — вудка в мене в руках зробилась легка-легка, над головою свиснула волосінь, а на тому місці, де допіру вибулькнула голова мого ляща,— пішли кола, наче хто кинув у воду камешку.

— Ех ти! — розчаровано почував потилицю тато.

— Туди йому й дорога,— ховаючи досаду, кинув на берег вудку.— Хай підросте, я його на той рік витягну!

Тато, посміхаючись, давай змотувати вудки.

— А з тебе таки буде рибалка!

Я ще не знаю — буде з мене рибалка чи щось інше. Дядько Дмитро, намірявши якось на мене льотчицький шолом і захисні окуляри, сказав, що бути мені пілотом — така в мене авіаційна фізіономія. Наша природничка Марта Василівна, а за нею й вожата Валентина Григорівна авторитетно заявили: з мене росте або знаменитий ветеринар, або приборкувач усяких звірів. Нікому з них я поки що не вірю, бо ще недалеко відбіг від того маленького анекдотичного хлопчика, який на запитання, ким ти будеш, відповів: «Коли виросту дядею — то буду моряком, а коли тьотею — то лікаркою»... Я виросту дядею — це я знаю точно, а от ким буду — побачу згодом. Хотілось би всім бути, але то неможливо. Хай буду чимось одним, аби путящим.

Батько порозкручував і поскладав у чохли вудлиця, я зібрав у рюкзаки все наше манаття.

Дід Андрій тим часом косив поміж кущами траву. Побачив, що ми збираємося,— прийшов до куреня.

— То це і вже? — спитав здивовано й трохи зажурено.

— І вже, дядьку Андрію,— відповів батько й кивнув на мене: — Он та нетерплячка рветься додому. Знаття б — то зовсім не брав би з собою.

Дід покивав головою, укорив:

— От-такої!.. Наче маленький... А я думав, Федьку, що ти козак.

Я мовчав. Мені було жаль діда Андрія. Він, я бачив, щиро шкодував з розлуки зі мною й татом. Вірніше — з татом. Бо я для діда майже чужа людина. Тільки в колисці мене бачив та оце тепер. А батька Петьком називає, наче маленького, хоч воно якось чудно. Який же то Петько — отакий здоровецький дядько? Але для діда мій тато таки ж — Петько. Певне, досі бачить його

малим у парі зі своїм сином Гринделем. Обом,— і дідові Андрію, й батькові,— видко, приємні отакі зустрічі.

Прощаючись, дід і тато знову цілувалися. Знову аж тричі: два рази в праву щоку й раз у ліву. А тоді од діда війнуло тютюном на мене — дід нагнувся й мовчки торкнувся губами моєї голови.

— Митра Степановича стрічати трапляється? — спитав дід тата, коли ми закинули за плечі рюкзаки.

— А чого ж?.. Бачимось.

— Кланяйся! — коротко звелів дід Андрій.

— Спасибі!..

Всю дорогу я був мовчазний — почувався винним перед татом. Своєю поведінкою, мені здавалось, я викликав татове незадоволення. Він іще подумає, що мандрівка в його дитинство зовсім мене не схвилювала й нічого мені не дала. Хай так не думає!.. Дала, дуже багато дала. І дуже схвилювала. Я тільки не вмю висловити свої почуття. Насправді і батькове дитинство, і Гриндель, і всі тогочасні Старосілки у мене перед очима. Мені жаль Гринделя, ніби він мій товариш, з яким я допіру подружив, а він узяв та й пішов назавше десь у безвість. А ще я йому заздрю, бо він герой. Подумати тільки: якби не сказав він тоді татові іти з ракетницею до села,— не було б у мене тата, як нема Гринделя. Ну, й мене, ясно ж, не було б.

Одне слово, я все розумію. І люблю тата ще більше. І Гринделя пам'ятатиму, скільки й житиму! І діда Андрія. І знаю, що будемо з татом перевідувати його частіше... До речі, якого то Митра Степановича згадав дід Андрій та просив кланятись? Я спитав тата:

— Хто він?

— Ти не знаєш?

— Ні.

— Таж пілот, дядько Дмитро!

— Ти ба!.. А дід його знає?

— Дід знає всіх, хто пам'ятає Гринделя.

— А дядько Дмитро пам'ятає Гринделя? — дивувався я ще дужче.

— Він тоді ніс його від ріки до лазарету.

— Пілот був у партизанах?

— Так. Від баби Насті в наші ліси подався. Геройський був партизан!.. Потім його переправили на Велику землю, знову літак дали. Раз у раз літав через фронт, возив зброю в партизанські ліси.

«Ну, дядько!.. — подумав я трохи не сердито. — Розсіває собі суперфосфати, посміхається і мовчить!..»

Коли доїжджали до Семивалок, я сказав татові:

— А ми ще поїдемо?

— Куди?

— До діда Андрія.

Батько довго дивився на мене, думаючи щось своє, а тоді відповів:

— Поїдемо. Тільки видасться вільна днина — так і поїдемо.

ШИНШИЛОВА НАПАСТЬ

Мушу наперед сказати, що рвався я додому недарма. За цілих п'ятдесят кілометрів від Старосілок шкірою відчував, що жде мене дома неприємність! Та перш ніж розповісти про те, скажу про кролеферму.

Це, як я вже казав, не колгоспна ферма, а наша, шкільна. Позаминулої весни Марта Василівна з Валентиною Григорівною привезли з району п'ятеро сріблясто-сірих, з голубуватим відтінком кролів. Вухаті, здоровецькі! Ну, красені та й тільки!.. Марта Василівна сказала, що це шиншилові кролі, дуже гарна порода. Якщо їх добре доглядати, то вони швидко ростуть і розмножуються. А шиншиловими вони зветься тому, що хутро в них забарвлене точнісінько, як у шиншили, — є такий кумедний гризун, трохи схожий на кроля, а трохи на білку.

Шиншилові кролі мені дуже сподобалися, і я першим визвався доглядати їх — хай ростуть та розмножуються!.. Марта Василівна сказала, щоб я не думав, буцімто шиншилові кролі — це іграшка, якою можна побавитись, а потім кинути. Вони потребують серйозного постійного догляду. А догляд — то робота велика й нелегка, і одному, навіть такому старанному кролівникові, як Федько Грек, себто я, справитися з нею важко. Треба мати на увазі, що буде їх згодом не п'ять, не десять, а сто чи більше!.. Я однаково не злякався, сказав, що нехай їх буде хоч мільйон, то дам їм раду! Марта Василівна засміялася, а Валентина Григорівна похвалила мене й сказала, що я буду за бригадира, а бригадою моєю буде весь наш загін. Всі по черзі допомогатимуть мені.

Зараз у нас уже не п'ять кролів. Двісті з лишком! Он скільки! Справді, сам я з ними не впорався б. Спробуй їх тільки нагодувати!.. Скільки не дай трави чи всякого бур'яну — одразу перетрублять, лиш одвернешся, і знову барабанять лапами об підлогу, просять їсти. Особливо один, найбільший, із позаторішніх. Той без упину вибивав лапами дріб, чистісінько тобі барабанщик.

Я його так і зву — Барабанщиком.

А кліток скільки треба!.. Позаторік уся «ферма» сиділа в одному дерев'яному ящику, а зараз клітки стоять у сараї в два яруси. Наробили гуртом на уроках праці. І ще робитимемо, бо наших шиншил більшає. Коли кролів було небагато, ми чергували на фермі по двоє, по троє. А тепер чергуємо ланками. На цьому тижні — одна, на другому — друга, на третьому — третя і так далі. А я, як бригадир, весь час дивлюся, як поживають мої шиншили. Мене ніхто не приневолює, я сам, бо мені подобається.

Я перечитав багато книжок по кролівництву і багато чого знаю. Наприклад, якщо давати кролям на обід таблетки, — стимулятор АСД, — то вони набагато швидше ростуть. На ветеринарному складі, в районі, я випросив трохи тих таблеток і підгодував кролів в одній клітці, так вони за тиждень переросли своїх сусідів і зробилися, слово честі, як телята!.. А шерсть так і виблискує, так і міниться!.. Не кролі — а справжнісінькі тобі голубі норки!.. Та, звичайно, не од самих тільки таблеток стали такими мої шиншили. Я давав їм і свіжу траву, і концентрат з трав'яної муки, зерна, солі, вітамінів і всяких інших поживних речовин. Концентрат я також випросив у районі.

Але зараз не про те мова. Зараз — про клопіт, що мав я, тільки повернувся з татом додому.

Ще не добігши до школи, мабуть, метрів з двісті, я почув дуже знайомий голос — голос баби Насті, що проклинала, кого б ви думали? Проклинала мене!.. Мене, якого поважала, називала Федором, яким від позатої весни просто-таки пишалася, бо я разом з дядьком Дмитром та дідом Тимофієм уособлював могутню «се-ге авіацію», бо я був не абихто, не абищо — я був Летючий!

Якби мені переказали, що баба Настя ляла мене останніми словами, а не чув на власні вуха, то я не

повірів би! Отож уявляєте моє здивування, коли з бабиного городу долетіло:

— А бодай тобі!.. Це Федь, щоб він луснув, напустив напасть на мою голову!

Я так і став серед дороги. А баба далі:

— Це він, сибірний, наробив мені шелесту!.. Лукавий Федь! Шалапутний Федь!.. Лобуряка! Шибеник! Харцизяка!.. Мазепинець, добра б тобі не було!

З роззявленим від подиву ротом я стовбичив проти бабиного штахету. Яким це робом накликав я бабин гнів? Чому вона сипле на мою бідну голову такими неподобними словами? Шибеником, лобурякою й харцизякою я уже бував, і тепер це мене не вельми зачіпало. А от мазепинцем не був зроду!.. Цією лайкою баба Настя користувалася дуже економно, не розкидалася нею, бо вважала, що то всім лайкам лайка, і наділяла нею найнедостойніших, найнікчемніших,— таких, що не людьми вважала, а людиськами!.. І от я вже не Федір, не Летюченький, а мазепинець!.. Тьфу та й тільки!

Бігає баба по городу, руками махає, репетує. Що це скоїлося з нашою доброю сусідкою? Чи, бува, з глузду не зсунулась?.. Я гарячково міркував, щоб прийняти якийсь розумне рішення, а баба правила тієї ж:

— А бодай ви подохли разом зі своїм Федем!.. А бодай вас собаки поїли, розпрокляті звірюки!.. Ли-и-шенько!.. На-а-пасть!.. Не шиншили, а нечисті сили!

Тепер мені все стало зрозуміло. З глузду баба Настя не з'їхала, а мої кролі виперлися з кліток і спустошують бабин город! Ну, дарма я рвався додому? Дарма побоювався, що Васько Сокиринський утне щось геніальне?.. Але ж де він?..

Баба все бігає та махає руками. Хоче вигнати кролів з городу, та де там!.. Розсипалися, поховалися між картоплинням, кукурудзою, буряками, огірками та всякою іншою бабиною городиною; наче автомати, без угаву працюють щелепами, роблять з городу пустку!

Що б ви вчинили на моєму місці?.. Не знаєте?..

Першу мить не знав і я. Спочатку хотів дати драла, поки мене не побачила баба, але тут же передумав. Баба ж ганятиме бідних кролів, поки геть не порозганяє! Заночують надворі, то вночі справді не один попаде собакам у зуби! Їх у нашому селі до біса!.. Ні, хай баба Настя що завгодно робить зі мною, а кролів треба заганяти до кліток!

Я швиденько до хвіртки, через перелаз, у город, давай допомагати бабі. Не буду переказувати, чого я наслухався від нашої доброї сусідки, бо ще подумате, що, як не все, то хоч половина з її слів правда, і вважатимете мене за викінченого злочинця й мерзотника. Тут не те що половини — десятої частки сказаного бабою досить, аби підірвати чий завгодно найміцніший авторитет!

Бабин город примикав до шкільного подвір'я. Зразу ж за штахетом стояв сарай — наша шкільна кролеферма. Я пробіг понад штахетом. Так і є!.. Одна штахетина одірвалася. Крізь дірку й попролазили до баби мої шиншили. Сюди, саме в цей куток, треба зганяти їх знову — хай пролазять назад!

Хто хоч раз у житті заганяв до кліток кролів або пробував їх ловити на подвір'ї, той добре знає, що діло то не пусте!.. Це ж майже рідні брати зайців: так здорово бігають, що треба бути собакою, аби їх наздогнати!..

Отже, коли ми з бабою виженемо моїх шиншил із городу на шкільне подвір'я, то що буде?.. Бабі добре: вона притулить штахетину, прикриє дірку, щоб більше не лізла до неї шиншилова напасть, а мені ловити їх по одному та розпихати по клітках?.. Та поки я хоч одного зловлю, вони по всьому селу розбіжаться!.. З шкільного двору дірок багато. Ми їх самі навмисне нарobili й пролазимо, щоб ходити навпрошки.

Я тільки замислився, що його на світочку чинити, аж тут із-за сарая вигулькнув Васько. Раніше, видко, боявся показатися на чорнющі бабині очі, а тепер, побачивши на городі мене, винувато похнюпився й висунувся з раціоналізаторською пропозицією:

— Якби кімлю проти дірки поставити — було б діло!..

Я, тільки загледівши Васька, спалахнув, наче сірник, уже й рота розкрив, щоб навести на недолугого кролівника відповідну критику, але тут же оцінив слухність Васькової пропозиції і стримавсь. Бо справді, Васько знайшов пречудовий вихід!.. Якщо поставити проти дірки кімлю — наші шиншили не гасатимуть по шкільному двору й ніде не розбіжаться! Тіпати-муться в сітці, наче карасі!..

— Молодець! — похвалив я Васька, замість того щоб навсібіч його кобенити. — Архімед!.. Тягни кімлю!

— А де її взяти?

Далі ідеї Васько, як бачимо, не пішов, але я великодушно простив йому його безпорадність, бо з такими, як він, мислителями це трапляється часто: теоретично вони вершать чудеса, а дійде діло до практичного втілення теорії в життя — вони ні тпру ні ну!..

Отже, де практично взяти кімлю?..

У школі її, звісно, не тримають. У нас дома також нема. Є лише в діда Тимофія та ще, може, в одного чи двох таких, як він, відсталих рибалок-спортсменів, що не визнають новітніх способів і знарядь лову: модних механізованих батогів (як називає дід Тимофій спінінги), металевих тріскачок, усяких там блешень та гаків-трійників. Все те, казав дід, дурниці! Кімля — ото штука!.. Забредете з нею тихо під кушир чи лепеху, ударите водночас двома форкалами — і чуєте, як б'ється в сітці щука! Аж бильця тремтять!..

— Де ваша кімля, бабо Насте? — питаю мирно та лагідно, хоч мав би, вислухавши стільки всяких епітетів до свого імені, набурмоситися й сердитись.

Баба метнула на мене чорні блискавки:

— Тобі ж вона навіщо?

— Ми їх, — кажу, — ураз переловимо!

— Кого?

— Таж кролів!..

— Чи це тобі риба? — завагалася баба.

— Та їх завжди так ловлять! — переконував я бабу з такою впевненістю, ніби все життя тільки те й робив, що заганяв кролів до кімлі. — Проти дірки поставимо й наженемо!..

— Одразу будуть там! — підтримав мене через штахет Васько.

— Ага! — блимнула баба на Васька. — І ти тут?.. Нате й мій глек на капусту! А раніше де був?.. Куди дивився, що ото розпустив вражу худобу! Ось я тобі... — і баба жартома чи, може, і всерйоз ступила крок до штахету.

Васько — в ноги!

— Не тікай, дурню! — погукала вслід баба Настя. — Кімля за хатою, на погрібникові! Неси мерщій!

Васько пошурхотів за хату, але по хвилі вернувся з пустими руками:

— Під кімлею квочка з курчатами!

— То ти боїшся квочки? — глумилася баба.

— Я вас боюся,— пояснив Васько.— Візьму кімлю, квочка поведе курчат у город, а я буду знову винен.

— Неси! Кому кажу? — рішуче наказала баба.— Курчата — не ці ваші звірюки! Сто їх не зробить стільки шкоди, скільки одна ваша шиншила!.. А посиплю пшона та покличу — збіжаться, то й знову зачину.

Васько приніс кімлю і старанно приладнав по той бік штахету. Потому прилучився до нас, і ми всі пішли цепом по городу, заагакали, заляпали в долоні — погнали шиншил у наготовану пастку. Скоро сріблясто-сіра маса ворушилася в кімлі, пряла довгими вухами, працювала щелепами, дожовуючи вкрадене у баби на городі добро. А Барабанщик, мабуть, подумав, що це він уже в клітці, й забарабанив по землі лапами. Так він робив завжди, тільки забачивши мене коло кліток. Я щоразу просовував у дверцята руку й чухав Барабанщиків за вухами. Йому це, видно, подобалося, бо він витягував уперед голову й клав собі на лапи. Інші кролі так не робили, а Барабанщик мав чистісінько собачу звичку — так любив ласку. Цього разу я йому за вухами не чухав.

Ми з Васьком зразу порозпихали шиншил у їхні клітки.

Бабу Настю наче хто підмінив. Вже зовсім не сердилася, не лаяла ні мене, ні Васька і не називала наших кролів шиншиловою напастю. Навпаки, дякувала та хвалила нас:

— Ото любі дітки! Ото розумники!.. Самій би мені й до страшного суду не вигнати їх з городу, а ви бач що придумали!.. Ходіть до хати, я вам горішків дам.

Ми були б не від того, щоб полузати горішків, але до хати не пішли.

— Спасибі, бабо Насте,— чемно подякували.— Хай колись іншим разом, ліпшим часом...

— Як знаєте, голуб'ята.

Я власноручно позачиняв клітки, перевірів, чи все на фермі як слід, і мусив визнати: якби не пригода, про яку допіру йшла мова, то Васькові й ланці, котра з ним чергувала, можна б виносити подяку. Всюди чисто, поприбирано, а корму в клітках — жувати шиншилам до завтрашнього ранку! Але я вважав, що з виховною метою Васька треба прошпетити.

— Ну? — почав я присікуватися.

— Що — ну? — винувато похнюпився Васько.

— Ти гадаєш — нічого?..

Васько мовчав.

— Ти гадаєш, можна тобі доручити бодай яке-небудь діло?..

Васько ще нижче повісив голову. Мені стало його шкода. Така в нього вдача: нізащо не буде виправдуватися, коли провиниться. Мовчить як риба. Насилу я допитався, як це він дав такого маху. Виявляється, підвела Васька його невситима допитливість і всемогутній потяг до наукового експерименту.

Одне слово, чергувала ланка Каті Олешко, і Васько як бригадир був задоволений роботою дівчаток. Старанні, беручкі — за півдня зробили стільки, що інші не втяли б і за день. Васько, як і годилося, подякував Каті та її дівчаткам і сказав іти додому чи куди хочуть. А сам провів експеримент. Його, бачите, вкрай зацікавила проблема кролячого інтелекту: чи втраплять шиншили до своїх кліток, якщо їх випустити й десять хвилин потримати за сараєм, звідки кліток не видно.

Що з того експерименту вийшло — ви знаєте. Ще гаразд, що Васько випустив лише кілька піддослідних кліток, а не всю ферму.

ПІЛОТ ЗА КЕРМОМ ГРУЗОВИКА

Добре, що добре кінчається. І цей день для нас із Васьком закінчився добре, отже, був добрим днем.

З приємним почуттям виконаного обов'язку ми покинули шкільне подвір'я й вийшли на курну, гарячу від цілоденної спеки вулицю. До вечора було ще, либонь, годин зо три, якщо не більше.

— Гайда на став, — сказав Васько. — Викупаємося.

— Гайда на баштан, — висунув я більш практичну пропозицію. — Кавуни-скороспілки вже червоніють.

— Вкрадемо, чи як? — завагався Васько, бо був такий чесотний, що аж гидко, і, ясно ж, не допускав навіть думки, щоб нишком поцупити кавуна чи якусь іншу баштанну звабу. Але нехай не думає, що я гірший за нього. Я теж не піду красти!..

— Випросимо! — пояснив я Васькові. — Сторожує на баштані, знаєш, хто?..

Васько не знав, а я знав: за сторожа коло кавунів

дід Тимофій. Я був певен: полається дід, погримить для годиться, помахає довгими руками, а потім вибере найкращого кавуна!..

Ми вже хотіли припустити за село, коли це звіддалік натужно загув двигун, з-за повороту викотилася золотиста хмара пилу, — важко погойдуючись на вибоїнах, вулицею їхав грузовик. Не' наш. Ми з Васьком побачили це одразу, бо всі колгоспні машини знаємо як свої п'ять пальців. Ясно ж, нам було конче потрібно довідатися, хто воно й що появилася в нашій селі, на нашій вулиці! Без цього не могли зрушити з місця.

Стояли, поки машина не спинилася коло нас та не накрила курявою. Від скла кабіни прямисінько мені в очі ударив великий, як шапка, сонячний зайчик, і я довгу мить був наче сліпий — нічого не бачив. Мусив заплющитись і почекати, поки минеться сліпота. Розплющивсь — а з кабіни грузовика сміється до мене — хто б ви думали?.. Пілот! Дядько Дмитро!..

— Салют передовикам малого тваринництва! — висунув він з кабіни руку й вітально підняв угору. — Як живуть ваші вухаті?

— Жують! — одгукнулись ми з Васьком водночас. А я ще додав:

— Січуть, наче силосорізки!.. А ви це не на літакові, а на грузовику?..

Мені було дивно бачити дядька Дмитра в заплюженому, аж сірому, «газоні», я був спантеличений і немало розчарований тим, що він з підхмар'я романтичної професії авіатора нараз опустився в буденну кабіну грузовика. Кермо «газона» — штука, звичайно, непогана. Як для мене, для Васька чи будь-кого іншого — навіть добряча штука. Про таке ми поки що можемо тільки мріяти. Але то не для пілота! Для нього це пройдений етап. Навіщо вертатися назад?..

Завваживши моє здивування, дядько Дмитро усмінувся знайомою мені соромливою усмішкою.

— Що, транспорт мій не подобається? Даремно, даремно!.. Машина хоч куди! Чиста тобі амфібія — по багну суне, по воді й по піску! Тільки стогне!..

— Ну, дядьку!.. — співчутливо дивився я на пілота. — Ви вже шофером працюєте?

— А що в тім кепського?

— Нічого, але...

— Що «але»?

— Може, ви вже старий і вам не дозволяють літати?..

Я знав: дядька Дмитра звільнили з військової служби, бо за станом здоров'я літати на сучасних військових літаках йому не можна, тому він і перейшов у сільськогосподарську авіацію. То, може, й тут заборонили?..

Дядько засміявся:

— Хіба вже такий я старий?

— Та ні... то я так... — рачкував я назад, бо коли дядько усміхався, то справді не здавався старим. Якби не сива чуприна — він би й трохи не був схожий на старого.

— Отож-бо!.. Ми, брат, ще політаємо!.. А це,— ляпнув він рукою по бублику,— випросив машину привезти брикет. А шофер заслаб. Так я сам.

Он воно що! Я позаздрив дядькові: і на літакові він уміє, і на грузовикові. Добре тому ковалеві, що на обидві руки кує!

В кузов майже з горою навантажено бурих, з матовим відблиском, акуратних цеглинок-брикетів. Тепер багато хто з семивалчан виписує та привозить з району таке паливо, бо лісу на дрова не дають рубати (і правильно роблять!), а соломою взимку хіба напалиш!.. Горять і гріють ті брикети будь здоров! Не антрацит, але що не кажи — вугілля! Буре!..

— А кому це ви, дядьку? — спитав я, аби запитати, бо знав, що не комусь, а бабі Насті та дідові Тимофієві. Їм дядько Дмитро часто що-небудь привозить. Торік привіз шиферу перекрити хату, навесні — машину конюшини, бо в діда не вистачило корму для корови, а ось тепер — брикетів. У старих — зять головний інженер у колгоспі. Забезпечує чим треба. Але дядько й собі помагає бабі з дідом,— вони врятували йому життя. Віддячує, як тільки може. І ласкою, й любов'ю, і конюшиною, й брикетами.

— Та бабі ж Насті! — як я догадувався наперед, відповів дядько.— Є в них хтось дома, не знаєте?..

Ми з Васьком презирнулися. Нам би не знати!

— Є, є!

— Баба Настя дома!

Потім ми метнулися до бабиних воріт і миттю розчахнули їх навстіж. Баба сиділа на ганкові й сікла сокирою соняшничиння для корови. Підняла голову, здивувалася нашим хазяйнуванням і, видно, хотіла

накричати, але в неї нічого не вийшло, бо в двір заїхав грузовик.

Баба схопилася, обіруч ляпнула себе по спідниці, пішла навстріч дядькові, що виплигнув з кабіни.

— Ба!.. Митро!.. — раділа баба.— Брикет привіз!..

— Паліть та грійтеся на здоров'я!

— Ото спасибі! Ото дай тобі, боже, щастя! Ото люба дитина!..

Дядько розвернув машину задом до повітки, одкинув борт, і ми всі гуртом узялися розвантажувати брикет. Нас із Васьком про те ніхто не просив, але хіба ми могли піти геть, не допомігши?.. Брикет прямо з кузова нагрібали лопатою у верейки й носили в повітку. Баба дякувала та дякувала, знову ласкаво називала мене Летюченьким, на всі заставки вихваляла нас із Васьком, а в перерві між усякими гарними словами кидала дядькові безліч запитань: як там Олена, Коля та Ганя (дядькова дружина й діти), чому від весни не потикає навіть носа, чому не приїде всією сім'єю та не погостює хоч тиждень?.. Дядько ледве встигав відповідати.

Коли брикет було складено в повітці, ми сиділи на призьбі й лузали горіхи. Такої смакоти ви зроду не куштували: баба Настя дуже гарно вміє їх підсмажувати. Дядько хотів був одразу ж їхати додому, але баба так зобидилася, здавалася такою покривдженою, що далі нікуди! Як це, мовляв, так, щоб дорогий гість та й через поріг не плюнув, щоб поїхав з двору, не пообідавши!.. Дядько божився, що недавнечко обідав, але баба не хотіла слухати. Де таке бачено!.. Не було такого й не буде, поки й жива, щоб одпустила голодним будь-кого! Його ж, Митра, й поготів!.. Хіба що згордує її хлібом-сіллю!.. Слово «згордує» баба вимовила так, що дядько Дмитро одразу здався. Отож і сиділи ми на призьбі, поки в баби ліпилися вареники.

— А ми з батьком на риболовлю їздили,— похвалився я.— Де колись Старосілки були.

— Он як! — одгукнувся дядько Дмитро.— Зловили?

— Ще й скільки!.. А лящ у мене о-о-такецький зривався!

— Уже й «такецький!» — примружив хитрувате око дядько Дмитро.— І чому воно щоразу зривається найбільша рибина?

— Не вірите? — знизав я плечима.— Спитайте батька.

— Та вірю, вірю, не насуплюйся!

— А ще ми ночували в дідовому Андрієвому курені: він нас туди своєю моторкою возив.

— Як він там, дід Андрій? Здоровий?

— Не скаржився. А вам привіт просив передати.

— Дякую.

— Батько казав, що ви в партизанах були, коли дідів Андріїв Гриндель помер.

— Було діло,— зітхнув дядько й поліз до кишені. Вийняв пачку «Прими», розім'яв сигарету в жорстких від металу й мастил пальцях, чиркнув запальничкою. Глибоко затягнувся й мовчав.

Я страх люблю, коли хто-небудь розказує про війну або про партизанів,— мені тоді аж дух перехоплює!.. Кожному, хто був на війні, є що згадати. А дядькові й поготів. Був пілотом, був героїським партизаном!.. Я навмисне нагадував про партизанів:

— А Гринделя до лісу ви тоді несли?

— Знаєш, то нащо питати,— знехотя озвався дядько.

— Що там я знаю,— хитрував я.— Нічого я не знаю. От якби ви щось розказали...

Я давно помітив, що дорослі чомусь дуже неохоче розповідають про те, чим би мали гордитися: про власні героїські вчинки. Кажуть, правда, що трапляються між них і торохтії всякі. Так ті зроблять на копійку, а розхвастаються та набрешуть на цілу десятку. Але мені такі не стрічалися. Мені стрічалися скромники.

Скромником був і дядько Дмитро. Про себе не захотів розказати нічого. Коли я почав упрошувати, а Васько й собі став смолою липнути до дядька, він уперто одмахувався од нас, але зрештою згодився. Тільки розказав не про себе, а про свого бойового друга Остапа, що був у нього стрільцем-радистом з самого початку війни.

— Досі він у мене перед очима,— приглушеним голосом говорив дядько.— Молодий, молодий, ще майже хлопчисько. Високий і тонющий, наче виріс в очеретині. А очі великі, сірі. Завжди широко розкриті, ніби з чогось здивовані. Постійно світилася в них жадоба побачити щось нове, щось узнати.

Збили нас отам,— кивнув дядько головою за село,—

над пшеничним ланом. Тепер часто літаю над ним, добриво розсіваю... А тоді був повітряний бій. Остап розстріляв одного «юнкерса», а другий заскочив нас із хвоста й рубонув кулеметною чергою. Довелося стрибати. Під нами вибухнув наш літак, а ми повільно опускалися на окуповану ворогом землю. Віяв слабенький вітер, відносив нас трохи ліворуч. Якби був сильніший — дуже б нам допоміг: зніс би до переліска. А то опустились ми на рудій стерні. Виборсалися з парашутів, а вже від села женуть фашисти. Треба тікати до лісу,— а я не можу. В повітрі, коли ми покинули літак, над нами шугонув «юнкерс», прострелив мені ногу.

Перше я с'як-так шкутильгав, потім знеміг зовсім. Остап звалив мене на плечі, поніс. Я просив залишити мене й тікати, бо однаково обом нам смерть, а він не слухав. Він робить своє. Я наказав як командир. Він уперше не виконав мого наказу. Заточуючись од утоми, ніс мене й ніс. А фашисти вже ось-ось!.. Репетують, палять з автоматів...

На узліссі — вільховий молодняк, озерце. Остап опустил мене в кущах, на березі:

— Ховайтесь, а я одведу фашистів!..

Перш ніж я встиг щось сказати, він спритно метнувся понад переліском, озираючись і стріляючи з пістолета (озброєні ми були лише пістолетами). Своїми пострілами зашкодити фашистам Остап не міг — навмисне відвертав на себе увагу, рятуючи мені життя.

Я заліз в озерце. Фашисти прогупали берегом услід за Остапом. Мене не помітили. Довго чулася стрілянина. Вона даленіла, даленіла, а тоді й зовсім стихла. Од безсилої злості й жалю я заплакав...

Дядько замовк. Мовчали й ми з Васьком. А дядько по мовчанці повторив:

— Так, заплакав. Хоч не пам'ятаю, чи плакав коли-небудь перед тим. І вже потому ніколи не плакав... Остапа відтоді не бачив. І не чув про нього. Адреса його була в мене в записникові, але записник розмок в озерці на кашу. Пам'ятаю, був він родом десь із Поділля — і тільки. По війні писав я, шукав Остапових слідів — нема. Загинув, щоб жити мені, вам — щоб жити всім, хто нині живий...

Досі він у мене перед очима, мій друг, мій рятівник Остап Видриган. Мов живий!..

ЗУСТРІЧ НА ВИСІЛКАХ

Чули?.. Свого бойового друга дядько Дмитро назвав Видриганом. Чи не правда, чудне прізвище?.. Навмисне такого й не видумаєш. А тим часом у нас із Васьком є один знайомий, що має прізвище таке саме. Та шкода, це зовсім не той Видриган. Це хлопчисько, як я та Васько, і зовсім не герой. Навіть навпаки.

Познайомилися ми з ним аж поза ту зиму.

Напередодні Дня Радянської Армії у нас у школі була урочиста піонерська лінійка. Наш гість, ветеран революції і війни з фашистами, розказав, як він колись учився на Кремлівських курсах перших радянських командирів і стояв на посту біля кабінету Леніна. І не раз його бачив, бо це було ще вісімнадцятого року, тоді Ленін ще був живий. А потім ми показували свою самодіяльність: читали вірші про Леніна й про Радянську Армію, співали пісень, танцювали, а Катя Олешко ще грала на піаніно.

Після лінійки й концерту у наш клас увійшла вожата Валентина Григорівна й сказала:

— Завтра маємо покласти вінки на могили героїв-воїнів. Тут, у селі, до обеліска підуть малята-жовтенята, а вам, піонерам, дається відповідальне доручення: віднести вінки за Криву балку. Снігу допіру випало багато, отже підемо на лижах.

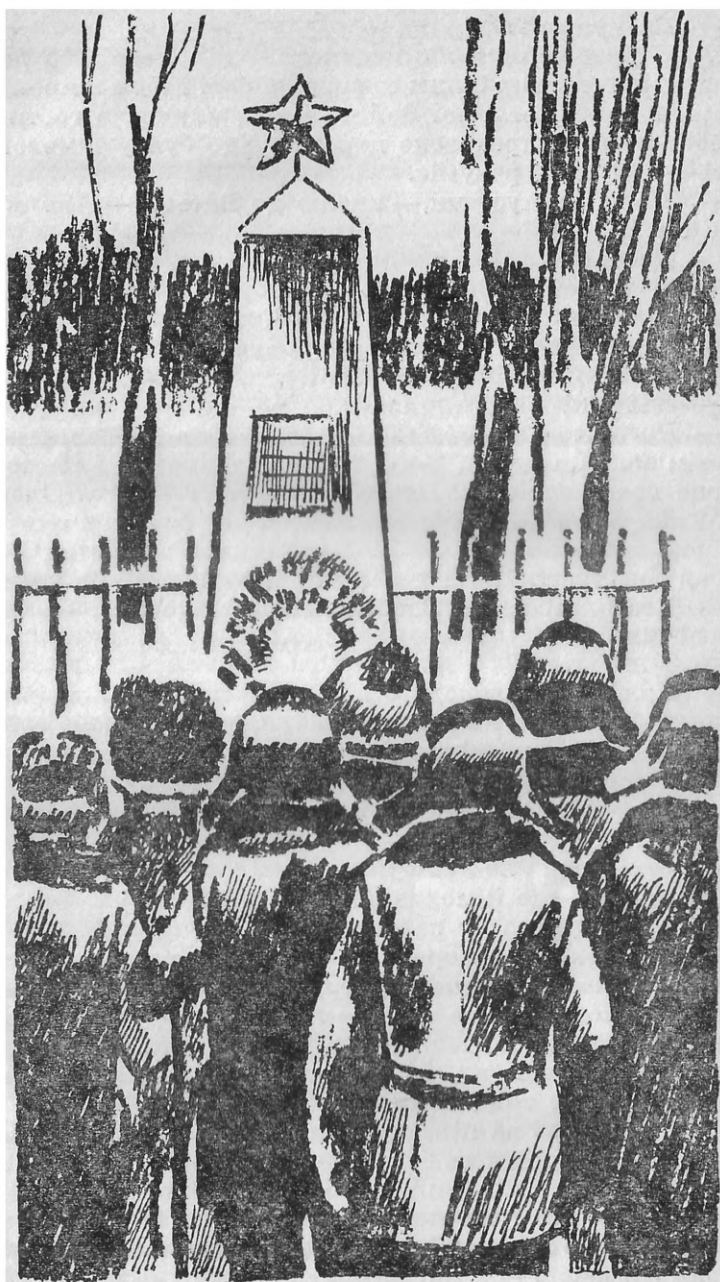
Ми всім загоном закричали «ура!», бо дуже любимо ходити з Валентиною Григорівною у всякі походи. За Криву балку вісім кілометрів. Там у братській могилі поховано чотирьох солдатів. Наш загін листується з їхніми батьками і доглядає могилу. Влітку ходимо туди часто, прибираємо, садимо квіти.

Нести вінок Валентина Григорівна доручила мені та Васькові, бо ми вміємо ходити на лижах без палиць, отже, маємо вільні руки. А всі наші хлопці й дівчатка ішли за нами для урочистості. Коли вінок поклали на могилу і вшанували воїнів хвилиною мовчання й піонерським салютом, я шепнув Васькові:

— Зараз Валентина накаже йти додому.— Поміж себе вожату ми звали просто Валентиною, а коли навіль Валькою, бо вона наша сусідка й не дуже ще доросла, недавно вчилась у нашій школі.

— Накаже,— зітхнув Васько.

— Податися б до лісу!.. — кажу.

— Не пустить.

Від Кривої балки ліс недалеко — кілометрів зо два. Ген тягнеться між білим степом і сірим небом широкою темно-зеленою стягою. Вабить мене, кличе на гостину у своє казково-прекрасне царство. Хто був у зимовому лісі — той мене розуміє.

— Може не пустити, — киваю до Васька. — Але ж у нас є діло!

— Яке діло?

Я не відповів. Валентина Григорівна, бачу, дужче затигнула кріплення на лівій нозі, надягла рукавички. Зараз скаже рушати назад. Я зробив хвацький поворот на лижах, підлетів до вожатої:

— Валентино Григорівно!

— Чого тобі? — стоїть і усміхається. Розпашіла, гарна, мов Снігурка. З-під пухової шапочки вибилося чорне пасмо волосся. Поряд з вожатою — Катя Олешко. Така ж гарна — нібито менша Снігуроччина сестра. Васько підковзнув сюди ж. Витріщився на Катю. Він, догадуюсь, закоханий у неї. Ну й хай, мені байдуже.

— Дозвольте нам з Василем сходити до лісу, — кажу Валентині.

— З якої речі?

— Наламаємо молодого віття для кролів! Сидять на концентратах, то хай би погризли, потренували зуби.

Валентина Григорівна хвильку подумала, бо од нас можна сподіватися якого завгодно коника, але нічого поганого в нашому намірі не побачила. Кролі — то не тільки наш клопіт, а всього нашого загону і її, Валентини, отже, вона не лише дала дозвіл на нашу мандрівку до лісу, а ще й похвалила.

— Молодці, що не забуваєте про обов'язки!..

Я переможно підморгнув Васькові, гордий тим, що так несподівано вдумав добру справу й заробив для нас обох похвалу, на яку Валентина не дуже щедра. Вона більше пробирає нас, аніж хвалить. Ми за те ніколи не сердимось, бо пробирає, чесно кажучи, не дарма, а лише тоді, коли заробимо.

Ми вибрались на невисокий пагорок і шугнули вниз. Спускатися без палиць було поганкувато — треба з усієї сили балансувати, нахилиючись уперед, щоб не заритися в сніг носом. Та нам не первина!.. У видолинку лижі гальмують самі. Тут на міцний наст намело пухкого снігу більше, ніж на пагорку. Без лижні швидко не

поженеш, та однаково ми йшли легко й весело, наче плинули по білому-білому морі до темно-зеленого берега, яким нам уявлявся ліс.

А в лісі — не питайте!.. Срібна тиша така густа, що її, здається, можна горнути лопатою. Коли, гріючись та шукаючи поживку, застукав на сухій сосновій гілляці строкатий, наче розмальована іграшка, трудівник-дятел, то по лісі пішла така луна, як від кулеметної черги. З вершка лапатої ялини упала в замет біла пухова шапка — пах! — і також пішла луна. Десь праворуч, з-за лісу, лунко свиснула й процокотіла по рейках електричка. До залізниці далеченько, а здається, вона — ось-ось! — так підсилюється тишею і гучить по лісу кожнісінький звук!.. Ось знову все вмовкло, і знову — тиша-тиша, аж вуха болять!

— Ну? — кажу Васькові.

— Да! — каже Васько.

Ми, як бачите, замало сказали один одному. Але зрозуміли багато. Слова тут не були потрібні. Вони б дарма тільки падали в сніг і нічого не додавали до того, що ми відчували. Тому ми мовчки раювали в безмежжі й безлюдді, йдучи негустим засніженим узліссям. За нами по свіжій цілині тягнулися дві пари неглибоких синюватих борозенок — дві наші лижні. Крім нас і нашого сліду — навкруг ані ляльки! Ані слідочка!.. Е ні, он якась дрібна птаха відпечатала кумедні хрестики. Ось черкнула хвостом м'який сніг сорока чи ворона. А ось проскакав зайчисько!.. Ми наламали в гущавині мерзлого осикового віття. Поприпасували в'язанки за плечима — і вони дзвеніли.

— Додому? — з жалем глянув я на Васька, бо не хотілося кидати лісову красу.

— Треба, — розвів Васько руками. — У мене задачі з математики не розв'язані.

— І в мене.

— Я ще й завдання з англійської не вивчив.

— І я.

— І їсти хочеться...

Ну, це не аргумент! Це дрібниця, якій хіба тільки Васько може надавати ваги!.. По-перше, треба себе гартувати, вміти потерпіти!.. А по-друге... По-друге, коли я вранці йшов із дому, мама поклала мені в кишеню отакецький бутерброд! Хліб і сало!.. Я розділив бутерброд навпіл.

— Жуй!..

— Ух ти! — зрадив Васько, бо їсти він полюбляв.—
А я не догадався взяти що-небудь.

— Я такий же догадъко, як і ти,— признавсь я
Васькові.— То моя мама догадливіша за твою!

Умоловши півбутерброда, Васько став дивитись на світ більш оптимістично, і невиконані домашні завдання вже не здавалися йому тією важливою причиною, з якої треба негайно гнати додому. Над завданнями він, як і я, і всі школярі, упріває щодня, а от ходить між отакої снігової казки не вельми часто!.. Чого спішити? Нікуди завдання не втечуть!..

— Може, підемо не навпрошки, а повз Висілки? — висунув він, як завжди, геніальний план.— Узліссям пройдемо, тоді через Висілки, та й зайдемо в Семивалки з тамтого боку!..

Умовляти мене не треба було. Через Висілки — то й через Висілки!.. Не можна сказати, що Висілки нам по дорозі, але ж прямої дороги ми й не шукаємо. Нам аби довше походити на лижах.

Висілками звалися колись пустиряки, де нічого, крім гірчака, не росло. Не земля, а казна-що! Червонуватий, ніби заржавілий пісок. Років з десять тому — я ще пішки ходив під стіл — ті пустиряки віддали під колективні сади. Наїхали люди з міста. Як мурахи, давай поратись, удобрювати піщугу. Торф возили, гній, суперфосфат,— хто що не запорве, так і тягне на свою ділянку. Садили дерева, стукали сокирами і молотками, збиваючи з сього-того невеликі хатки.

Одне слово, пустиряк зараз нема. Є садки, є різноколірні дачки на Висілках. Влітку від електрички туди автобус ходить, підвозить садівників. А наш колгосп відкрив у Висілках молочний лоток. І садівники задоволені (гастрономів близько нема!), і колгосп. Цікаво, які Висілки взимку?..

— Гайда,— кажу Васькові.

Зимові Висілки були зовсім не схожі на літні. Тоді садки здавалися набагато вищими, а різноколірні, ніби іграшкові, хатки набагато привабливішими. Тепер голі дерева стоять по коліна в снігу, будиночки теж закутані снігом. І ні стежки від хати до хати. Сплять Висілки зимовою сплячкою. Аж дивитися чудно й трохи сумно. Всяке селище,— нам здавалося, дачне також,— мусить мати бодай які-небудь ознаки життя. А Висілки не

мають. Висілки безлюдні й пустельні. Ані душі на всі сто з лишком хатинок!..

І раптом...

— Диви! — спинився Васько, що ступав попереду.— Хтось допіру пройшов.

— Справді! — побачив і я свіжі сліди.

Прошло двоє. Не пройшло — прочувало снігами по бездоріжжю. Слід тягнувся від станції. Хто воно й чого?.. Чи не злодії?.. Не повинно б бути, бо ні разу досі випадків краді-пропажі на Висілках не помічалося. Та й що там красти, якби справді об'явився злодій?.. І все ж... І все ж, чесно признатися, мені хотілося, щоб то були злодії!.. Ми з Васьком злапали б їх, голубчиків, та в міліцію! Щоб не звикали!... А може б, вони чинили опір, то ми пов'язали б їх і відконвоювали куди треба!.. Про нас би тоді вся школа заговорила!..

— Хто воно? — кажу до Васька.

— А лихо їх знає.

— Може, злодії?

— А чому б ні!..

— Гайда по сліду!

Ішли ми недовго. Слід скоро привів до однієї з крайніх хатинок. Але що це? Сніг з веранди по-хазяйськи зметений, і перед порогом розчищено. Ми спинилися спантеличені і розчаровані. Навіщо злодієві розчищати сніг?.. А з хати, хоч двері були зачинені, смачно пахло смаженою ковбасою і ще чимось. Це нас здивувало ще більше, і ми перезирнулися.

— Що робити?

— Про всякий випадок, перевірити!

Ми підступили до порога, і я гукнув.

— Гей, хто там?

З хати довгу хвилю — анітелень. Потім у вікні на мить показалася руда шапка й пара широко розкритих, ніби переполошених, очей. Показалась і тут же зникла. Якийсь час було знову тихо й нічого не видно, а тоді показалося вже дві руді шапки і четверо очей.

— А ходіть сюди! — якомога суворіше гукнув я й махнув рукою.

— Чого треба? — почулося з-за вікна.

— Хто такі? — подав голос Васько.

— А ви?

Ми хвилю повагалися, а потім я авторитетно й голосно збрехав:

— Члени загону ЮДМ — юних друзів міліції!..

Ми бачили, що то такі, як ми, хлопчачки, бояться нам нема чого, тому зійшли на веранду. Навстріч нам одчинилися двері з кімнати. Ковбаса у хлопців, видно, пригоріла, бо в ніс ударило смаленим.

— Заходьте! — хлопчачки в замішанні їли нас очима й чомусь нітилися. І мовчали. Певне, не знали, що нам казати, і ждали, щоб заговорили ми.

У кутку лежали два до краю натоптані рюкзаки. Поряд стояв керогаз, на ньому сковорода з ковбасою.

— Погаси,— кивнув Васько хлопцеві, що стояв ближче.— На вугіль згорить!..

Той нагнувся й мовчки крутнув коліщатко керогаза.

Я окинув оком кімнату. На столі нарізаний хліб і термос. Хлопці, видно, зібралися пообідати, а ми перебили. Але ж хто вони?.. Коли глянути — симпатяги! Один білястий і кирпатий, а другий чорний і горбоносий. На зріст однакові — такі, як я та Васько. Що не злодії — то це точно. На хазяїв, себто на садоводів, теж не схожі.

— Чого забралися на чужу дачу? — офіційно, як і годиться юному другові міліції, запитав я... Насправді ніякого загону ЮДМ у нас не було, бо в Семивалках взагалі немає міліції і вона там не потрібна. Але ж незнайомці не знали, що про ЮДМ ми брехнули для солідності.

На моє суворе запитання хлопці вражено знизали плечима.

— Чого ж на чужу? — мовив горбоносий.

— Це наша дача,— додав кирпатий.

— Ваша?.. Ви її удвох зробили?

— Ну, не ми... Мій батько зробив,— пояснив кирпатий.— А я он ту яблуньку посадив торік! — показав він у вікно, на мить прояснівши.— На той рік, може, і вродить...

— То так би й казав! — одкинув я геть набридлу мені офіційність.— А то ми з Васьком подумали хтозна-що!..

— То це ти надумав сад провідати? — угадував Васько, якому також надокучила всяка дипломатія.— А це твій товариш, так? Хочете побачити, чи тут чого не пропало?.. Не бійтеся, ми наглядаємо!..

— Та ні, ми так,— непевно сказав кирпатий і насторожено глянув на горбоногого.

Васько бевкнув дурницю. З такими рюкзацями садків не провідують. Щось інше привело сюди хлопців. Але що — вони не кажуть. Ну, це їхня справа. Не признаються — то й не треба!..

— А ви їжте,— нагадав Васько, кивнувши на стіл.— Ми не заважатимемо. Ми підемо, так, Федьку?

— Так,— погодився я, але з місця не рушив, бо люблю доходити до суті, а суть (що занесло сюди хлопців?) ще не з'ясована.

Хлопці не були дурнями. Зразу помітили, як ласо позиркує на ковбасу Васько. Наче кіт — трохи не муркоче! Кирпатий виявив гостинність:

— Може, й ви з нами?.. Хочете?

Ми хотіли (бо що нам одного бутерброда на двох), тому легко дали себе вмовити. Вчотирьох дружно заходилися коло сковороди, ковбаса здавалася наддивовижно смачною, і скоро од неї не зосталося й паху!.. За обідом з'ясували, що кирпатий — то Олег Видриган, горбоносий — Гена Сич. А чого вони опинилися в таку не дачну пору на дачі, то це їхня величезна таємниця, якої вони не можуть звірити нікому, а нам, оскільки ми належимо до ЮДМ, і поготів!.

Васько сказав, що Олег та Гена диваки, що юних друзів міліції боятися не слід, вони кожному помагають, а не роблять шкоду, і що ми взагалі ніякі не юні друзі, хоч хотіли б ними бути, але в нас нема міліції. Олег та Гена посмілюшали більше, вже зовсім не знічувалися і відкрили свою найбільшу таїну.

Одне слово, хлопці втекли з дому. Останнім часом на їхні плечі звалилося сто всяких неприємностей, і вони нишком зникли, назавше залишивши рідне місце!.. Зникли ще вчора. Набили рюкзаки, пересиділи ніч у котельні Гениного будинку, а сьогодні електричкою приїхали сюди.

Олег вважав, що зробили вони це саме вчасно. На сьогодні батьків викликають до школи (Гена та Олег страх запустили математику, позавчора зчинили бійку й висадили в класі вікно, а воно на півстіни, і накоїли багато чого іншого), отже, якби не втекли,— мали б сьогодні увечері любеньку розмову з татом та мамою.

Я зареготав:

— Ото герої!.. Ха!..

Видриган та Сич набурмосились:

— От тобі й «ха»!..

— Не «ха»,— кажу,— а навіть більше: ха-ха-ха!
Втікачі!

Мені таки ж було смішно. Бо навіть теляті зрозуміло, що втеча з дому — предурна затія! По-перше, то є вияв твоєї слабості й боягузтва (сильна й хоробра людина не тікає, а чесно й мужньо відповідає за свої вчинки), а по-друге, втеча ніколи й ні для кого не кінчалася добром. Усіх, хто задумав хай навіть найдальшу потаємну мандрівку, міліція ловила того ж таки або другого дня!.. Потім «герої» щоразу поставали перед класом і ганебно каляли в своєму безрозсудстві. Ой, буде те саме й Видриганові та Сичеві!.. Бо в них навіть фантазії катма!.. Навіть путящого плану собі не видумали! Втекли на дачу!..

Васько думав так само, як і я. По довгій мовчанці він розумно й зневажливо кинув:

— Дачники!..

Видриган почервонів, а Сич, навпаки,— поблід. Обидва вважали те за образу. Якби хтось із їхніх однокласників почув оте «дачники», то, чого доброго, мали б хлопці прозвище!

— Самі ви дачники! — набурмосився Видриган.

— Хіба це ми втекли на дачу?

— А куди б ви тікали?

У мене наче біс уселився. Я навмисне глумивсь:

— В Одесу! На Кавказ!.. На Сахалін, у В'єтнам, в Антарктиду!.. Куди завгодно — аби подалі!

Видриган зміряв мене й Васька глумливим поглядом — як дурних малюків, що нічого не тямлять, а сміють брати під сумнів його сто разів обдуманний план.

— А ви хоч раз тікали на той Сахалін чи в Антарктиду?

— Не пробували.

— А чули про таких, що тікали?

— Ну, чули.

— А про таких, що втекли?

— Ні, не чули.

— Ото ж бо й воно! — зверхньо кивнув Видриган.— Ніхто досі не втік, а ми втечемо! Нас зараз шукають по всіх залізницях, по далеких вокзалах, портах, а ми — осьдечки! Нікому й на думку не спаде тут нас шукати! Пересидимо, переждемо, поки перестануть шукати,— і подамося куди завгодно!

Ба!.. Не такий телепень цей Видриган. Видко, хитрюга... А він пом'явся і ще додав:

— Подамося, якщо ви не викажете... не зрадите.

Васько запевнив, що зраджувати ми не маємо звички. Правильно запевнив, бо ми не те що не мали наміру виказувати втікачів, а були навіть ладні потоваришувати з ними. Гена з Олегом, хоч і диваки, але, видно, нічого хлопці. Я зібрався сказати про те Видриганові, та глянув на нього і злякався. Він уп'ялився очима в вікно, застиг на місці, наче замерз! На лиці, хвилиночку тому жвавому й завзятому, — розгубленість і страх.

— Що з тобою?

— Батько! — ледве чутно проказав він, ворухнувши посинілими від хвилювання губами.

Ми з Васьком кинулися до вікна. Від станції по синюватому в надвечір'ї пухкому снігу брів чолов'яга. Високий, довгоногий. Ступає, мов журавель!.. От вам і хитрюга Олег Видриган! От і пересидів та переждав!.. Батько, як видно, бачив його наскрізь і догадувався наперед про кожен його підступний намір. Одне слово, попалися втікачі!.. Складатимуть звіт про всі свої витівки.

Ждати в хаті, поки прийде Олегів батько, мені та Васькові не було сенсу. Хоч ми ні в чому не винні, але також могли вплинути в історію. Батько подумав би, що ми теж утікачі, забрав би з собою й повіз до міста. А потім пояснюй, доводь, що ніякий ти не втікач. Така перспектива нас не вабила. Ми забрали свої в'язанки, стали на лижі й дали драла.

Все це я згадав, коли дядько Дмитро вже поїхав, а ми з Васьком ішли додому. Я сказав:

— Пощастило Олегові: таке прізвище має!..

— Геройське прізвище, — погодився Васько.

ЧИ ВАРТО БИТИСЯ ОБ ЗАКЛАД?

Я подумав: шкода, що не спитав тоді, на Висілках, Олегової адреси. Написав би оце йому листа. Хай би знав, що віддати власне життя, рятуючи товариша, — це не те, що тікати з дому через якусь двійку чи висаджену в школі шибку!.. Восени, коли буду в місті, неодмінно узнаю в довідковому, де він живе. А зараз не до того. Зараз гаряча літня пора...

У мого тата мотоцикл — що звірюка! З місця скоком бере такий розгін, ніби хоче одірватися від землі й вискочити на хмару. В селі тато трохи притримує, щоб не переїхати чивієс курки або собаки, а в степу дає волю!.. Вітер навстріч — вуха обриває! Позаду — хвостяра золотавої куряви на півкілометра! Наче то не мотоцикл летить, а реактивний літак!

У полі жнива. В цю пору я щоразу переживаю неспокій. Подумати — то наче зовсім нема для того причини, а тим часом де й береться радісне збудження. Може, мені передається татків настрій (він, хоч зовні спокійний, та, я знаю, також хвилюється), а може, така в мене душа, чутлива до жнив. Я ж нащадок одвічних хліборобів. Тато — механізатор, себто і орач, і сіяч, і жнець, і молотник. Орачами, сіячами, женцями, молотниками були дід, прадід, прапрадід і так аж до сто-надцятого коліна! Треба бути свинею, щоб не пройматись у жнива урочистим хвилюванням.

Я сиджу в батька за спиною, тримаюся, щоб не вилетіти, коли мотоцикл підгоцне на грудці чи вибоїні. Машина задоволено пофоркує, легко котить путівцем і дрижить дрібним дрозжем — ніби мене утрамбовує пневматичний вібратор.

Ми коротко перегукуємося з батьком, і голоси наші теж дрижать.

— Раніше, — каже батько, — одразу по війні, степ у таку пору на розворушений мурашник скидався.

— Чому?

— Все село, як є, сунуло в поле. Мурашва — та й тільки!

— Чого сунуло?

— Отакої!.. А збирати ж!..

— То чому все село?

— Серпами, косами збирали... Машин не було. А вручну багато втнеш? Біда — не робота!.. Тепер не те! — задоволено говорить батько.

— Не те, — погоджуюсь я, бо справді тепер не те.

Тепер у степу майже безлюдно. Від обрію до обрію по гарячій міді пшениць ходить лише кілька комбайнів. Та ще через рівні проміжки часу кушпелять путівцями грузовики. Перевантажують з комбайнів собі в кузови зерно і, важко стогнучи, котять до амбара чи до елеватора. На весь степ тільки й людей, що тато, дядько Лесь, дядько Антон, дядько Лаврін та Івашко

Манжула. (Івашко ще не дядько, бо тільки позаторік закінчив нашу школу.) Та ще кілька механізаторів. Небагато, але кожен, мабуть, чоловік за сто працьох!

У мене перед самим носом батькова спина. На сірій сорочці, ніби на географічній карті кордон довкола якоїсь суверенної держави,— покручена біляста лінія. То від поту проступила й засохла химерним контуром сіль. Не серпом жнивує батько, не косою — однаково хліб легко не дається. Спітнієш не раз і не два, поки најнеш та намолотиш оті золоті гори!..

У степу — хатка на колесах. Механізатори возять її за собою і навесні, і восени, і взимку. Іноді там ночують, іноді обідають, іноді пересиджують негоду. Під хаткою, в холодку, дримає кілька мотоциклів. Їхні хазяїни — комбайнери — уже коло своїх машин. Ми приткнули до гурту нашого змія й подалися до таткового комбайна. Тато здаля вітається з усіма комбайнерами, махає рукою. До заїнки, де стояв наш комбайн, ми йшли повз Івашка Манжулу.

— Салют, Івашку! — привітав його батько.

— Доброго ранку, Петре Сергійовичу! — показав Івашко білі, наче зроблені з ріпи, зуби.

— Як воно?

— Порядок, Петре Сергійовичу!

— Ну, давай! Сьогодні тут закінчимо, — повів батько рукою, — а завтра почнемо на Залісках.

Я переморгнувся з Івашком. Ми з ним хоч і не товариші, та все ж добрі давні знайомі. До того ж, минулого літа я проник в одну його таємницю і поки що її не зраджував. Івашко був за це мені вдячний. Мушу, правда, сказати, що зараз я не певен, чи довго вбережу ту таємницю. Недарма кажуть: нема нічого тайного, що не стало б явним.

Ми з батьком піднялися на комбайн.

За хвилину рівно завуркотів двигун, задрижала у нас під ногами металева підлога, замахав крилами хедер, забираючи обережки дзвінких пшеничних стебел, попливло навстріч золотаве гаряче безмежжя. Рівно заступоніла молотарка, і полилося за нашими спинами в бункер важке янтарне зерно!

У першу хвилину мені прямо-таки забило дух. Все, що діялося довкола мене, здавалося мені незвичайною казкою. І ми з батьком не просто спостерігали ту казку, а самі її робили!

Сьогодні трохи не вдосвіта я збігав на свою КФ, тобто на кролеферму. Навергав повні клітки трави шиншилам, хай їдять, бо мені на жнива з батьком хочеться!.. Батько пообіцяв, що дасть трохи повести комбайн. Чи не забув про свою обіцянку?..

— Тату!

— Угу,— так само посміхався батько.

— Ну, давайте ж!..

— Ага, бери!.. Звикай! — і він, не приймаючи руки з штурвала, одсунувся, дав мені місце.— Дивись на край мотовила, щоб махало рівенько он по тому сліду від гусениці. І так тримай!..

Батько зовсім полишив штурвал на мене. Я тримав прямо й прямо. Гони були довжелезні, але мені здалося, що ми їх проскочили миттю. Треба було розвертатися, і тато знову взявся за штурвал.

— Годі, Федьку!..

— Ну, тату, хоч трохи!..

— Гарзд! — тато розвернув комбайн, скермував на нові гони і одступився.— Пильнуй!

Я пильнував. Пильнувати, правда, було неважко, бо за всім дивився тато: переводив, де треба, важелі, тиснув на всякі рукояті. А я тримав штурвал. Та й цього мені було досить. І від цього у мені все співало!.. Мені думалося, що, якби моя воля, якби не забирали в мене штурвала, то я хтозна-доки вів би та й вів цю потужну й розумну машину, жав би та й жав золоте жниво, молотив би та й молотив добре зерно на добро всьому світові!..

І тут мені згадався Манжула.

— А в Івашка,— кажу татові,— сьогодні зіпсується комбайн!..

Тато, видно, нічого не зрозумів — лише чудно на мене подивився, а я повторив:

— У Івашка сьогодні зіпсується комбайн!..

Моє категоричне пророцтво нітрохи батька не спантеличило, він усміхнувся й знизав плечима:

— Навіщо каркаєш?

— Я не каркаю, я знаю!.. О вісімнадцятій сорок п'ять заглухне Івашків двигун.

— У тебе не гарячка? — батько жартома поклав мені на лоб широку, мов лопата, долоню, яка пахла соляркою й стиглим колосом.— Ні, лоб холодний... Що ж це з тобою?..

Мене те розсмішило. Я зареготав на весь степ і на мить утратив пильність: трохи подав штурвал праворуч, і мотовило замахало над стернею вхолосту, молотарка заgrimіла голосніше, ніби була невдоволена, що їй не дають їсти. Батько мовчки вирівняв комбайн і забрав у мене штурвал.

— Досить!.. А то ти від фізичного й нервового напруження починаєш забалакуватися.

— І нічого я не забалакуюсь!

— А про Івашків двигун?

— Не вірите?

— Не вірю.

А на мене найшло завзяття.

— Биймось,— кажу,— об заклад!.. Якщо Івашко не пожене надвечір до села за деталлю, яка в нього ламається,— оддаю що завгодно!..

— Що з тебе, голого, візьмеш?..

То правда: що я можу батькові віддати?.. Все, що маю, дав мені він і назад, ясна річ, нічого не візьме. Важко битися з батьком об заклад. Але треба. Я запропонував:

— Ну, то я цілий місяць робитиму всю роботу, яку мама проситиме робити вас!..

— А ти знаєш, один з тих, що б'ються об заклад,— безсоромний нахаба, а другий — упертий телепень?..

Я цього не знав, тому запитав:

— А чого?

— Бо один напевне знає, що виграє заклад, і безсоромно грабує товариша, а другий бездумно стоїть на своєму лише з упертості і, ясно ж, програє.

— Ну й дарма,— кажу.— Однаково всі б'ються об заклад при першій-ліпшій нагоді.

— Не хотів би я бути нахабою,— засміявся батько.

А я умовляв:

— Ну, давайте!..

— Програєш!

— Ну й байдуже,— хитрував я, червоніючи, бо мав певність, що виграю.— А якщо виграю — то даватимете мені самому їздити на мотоциклі!

— Хитрюга!.. Та коли вже так тобі хочеться — я згоден... Тільки потім не нарікай! О вісімнадцятій сорок п'ять, кажеш, зіпсується двигун?

— Не раніше, не пізніше,— підтвердив я.

— Ну, стережись! — і татко так подивився на мене,

що в мені на мить пропала певність і натомість виник сумнів. Але я його тут же прогнав. Програти я не можу, адже я знаю Івашкову таємницю!..

На селі у нас казали, що в Івашка Манжули золоті руки. Коли я вперше про те почув (тоді я ще був малий і безтолковий), то став приглядатися до Івашка: які вони, золоті руки?.. Зроблені з золота і блищать, як у діда Тимофія зуби або в моєї мами сережки?.. Аж ні!.. Звичайнісінькі, такі, як у всіх. Тоді тато пояснив: золотими їх тільки звать, тому що вони дуже вмілі. І справді, Івашко — мастак!.. За що б не взявся — одразу зробить!.. Ще коли був не механізатором, а школярем, то змайстрував таку модель автомобіля, що її забрали на виставку аж у Київ, а Івашкові прислали грамоту!..

А ще тато не раз говорив, що з Івашка добрячий тракторист. І не тільки тракторист, а й шофер, і комбайнер, і хто завгодно! Одне слово, механізатор!..

Та ось минулого літа Івашко Манжула всіх дуже здивував. Мастак, механізатор, а трактор у нього став псуватися майже щотижня!.. Псувався ненадовго — на годину-другу. Щоразу ламалася якась дрібниця. Поїде Івашко мотоциклом до села, привезе ту дрібницю, залізе на хвилину під капот, брязне зо два рази ключем — і знову загуркоче трактор рівно й весело, ніби щойно зовсім не німував у масній борозні.

Мій тато іноді кепкував (що ж це, мовляв, діється, що такому мастакові та не кориться техніка), іноді сердився (коли бригада мала нагальну роботу), а Івашко відводив убік балухаті очиська і запевняв, правда, не дуже переконливо, що трактор більше не псуватиметься. А по кількох днях — знову те саме!..

Одного разу, — я тоді з татом був на оранці, — в Івашка нібито перетерся паливний шланг чи щось інше, й Івашко знову налаштувався до села. Вже мотоцикла запустив, у сідло скочив, а тато сказав:

— Завези заодно й Федька!

Я квапився додому: час було підкинути корму кролям.

— Сідай! — кивнув Івашко собі за спину. — Тримайся!..

А потім гнав мотоцикла так, що трохи не витряс із мене душі. Добре, що я тренований і до такої їзди звичний. У селі Івашко завернув не до майстерень, а

покотив прямисінько до своєї хати. Кинув мотоцикла перед порогом, а сам до дверей. На ганок, навстріч Івашкові, вискочила його менша сестра, другоклашка Нінка.

— Уже почався! — гукнула братові, витріщаючи такі ж, як і в Івашка, величезні сірі очиська.— Почався!..

— Рахунок?

— Нуль-нуль на нашу користь!..

Теж мені футболільниця!.. Ніби нуль-нуль може бути на чийсь користь!.. Я хотів про те сказати Нінці, але спохватився й притримав язика. Крізь відчинене вікно було видно Івашків «Електрон» — на екрані мелькалі футболісти. Було чути, як на тисячі голосів клекотить далекий столичний стадіон. Івашко навіть не озирнувся на мене, — мабуть, зовсім забув, кого трусив допіру за плечима, — і проскочив у двері.

Мені все стало ясно. Я навіть поспівчував Івашкові, бо сам був уболівальником і добре його розумів. Правда, «болів» я не так, як він, і важливим ділом заради того, щоб лише «поболіти», не нехтував, та все ж... Все ж я мовчав, коли й надалі у дні відповідальних футбольних зустрічей «псувався» Івашків трактор!..

Отож, тримаючи прямо-прямо штурвал і мліючи од захвату, я згадував Манжулу і думав, що він, хоч у нього й золоті руки, однаково бовдур!.. Бо як то можна поступитися оцим жнивним захватом перед футбольним видовиськом, хай хоч яке воно гарне! Я б не поступився нізащо, а він... А він сьогодні пожене до села, бо сьогодні його улюблена команда приймає на своєму полі грізного суперника, який, мабуть, накидає їй тих голів повні ворота!..

Як же мені не виграти в батька закладу?..

Я нетерпляче ждав вечора. Початок матчу о дев'ятнадцятій. Отже, о вісімнадцятій сорок п'ять мотовило Манжулиного агрегату перестане намотувати золото степену й замре на місці, а Манжула покушпелить «за деталлю». І я тоді урочисто промовлю: «Ану, тату, спиніть на хвильку комбайна!.. Я зіскочу та трохи покатаюся на вашому мотоциклі!..» Що робитиме тато?.. Ясно, зупинить. Він побився об заклад і слова свого не поламає. Хіба що застереже, щоб я був обережний та не покалічився на його звірюці.

— Котра година, тату?

— За чверть — шоста.

Як довго ще ждати!.. Добре, що ми на комбайні, а не за якоюсь іншою роботою. Плинемо собі, гойдаємося на теплій пшеничній хвилі, а попереду мерехтить голубий серпанок, а над головою тенькають дзвоники жайворів!

— Тату, котра година?

— За чверть — сьома!

— За чверть — сьома? — перепитав я розгублено.— Себто вісімнадцять сорок п'ять?

— Так,— у тата в очах глумливий усміх.

— А точний ваш годинник?

— По ньому куранти звіряють!..

Я губився більше. Манжулин комбайн аж ген плине нам назустріч. Спинятися, здається, не думає. Крутиться мотовило, ніби то зблискують на сонці срібні весла. Що за мана?..

— Зараз стане! — кажу наче закляття.

— Ні, не стане! — каже тато.

— Стане!

— Не стане!

— Ні! — сказав тато так переконано, що я більше не сперечався. Я покірно ждав, що буде далі. А далі — ще неймовірніше!.. Манжулин комбайн наближався. Його загінку одділяв від нашої досить широкий лан, але перекрикнулись навіть крізь гул комбайнів було можна. Тим більше, маючи такий голос, як у мого тата!.. З таким голосом йому тільки й місце або в степу, або в оперному театрі!..

Тато махнув Манжуні рукою. Той відповів таким же помахом. Далі тато гукнув:

— Почався?

— Почався! — долетіло у відповідь.

— Рахунок?

— Нуль-нуль на нашу користь!

Ну, я вам скажу!.. Фантастика та й тільки! Кліпаю очима й мовчу. Тато пояснив:

— Ще з весни ми бригадою скинулися та купили Івашкові до дня народження транзисторний приймач. Хай слухає репортаж про свій футбол, так сказати, без відриву від виробництва!

— То ви знали? — спитав я упалим голосом.

— А ти ж як думав!.. А Івашкові за ті «поломки» чуба добре намилили!

Ху, ти! Виходить, я вважав тасмницею те, що було відомо якщо не всьому світові, то принаймні всім Семи-валкам!

Одне слово, я ганебно програв!

Подумайте тепер самі, чи варто битись об заклад.

ЩО БІЛЬШЕ ВАЖИТЬ — БИЧОК ЧИ КРОЛИК?

У нашому колгоспі, мабуть, чоловік з тридцять усяких дипломованих спеціалістів!.. Дипломовані — це дуже вчені люди! Ті, що закінчили інститути та університети і мають про те документ, себто диплом. Ну, найперше у нас дипломований голова, Пилип Євменович Петренко. А потім є ще головний інженер (дідів Тимофіїв зять), головний агроном, інженер-механік, інженер-будівельник, інженер-економіст, інженер по нормах і оплаті — всіх і не згадаю.

Одне слово, інженери для нас не дивина. Щодня їх бачимо, кажемо «драстуйте», поважаємо і трохи заздriamo, бо вони багато знають і багато вміють, однаково не дивуємось.

А ось коли в селі появился справдешній академік, то це здалося дивом навіть мені, хоч я давно поклав собі ні з чого не дивуватися. Було це торік. Новину приніс мені Васько.

— Приїхав! — одхекнувся, вбігши до нас у хату.— Зі світою!..

— Хто? — питаю.— Артист?..

— До чого тут артист? — одвісив нижню губу Васько.— Академік!

— А нащо йому свита?..

Адже свита — то таке старомодне пальто, в яке, бува, одягаються артисти, коли грають п'еси про сиву давнину. Колись у нашому клубі драмгурток ставив «Сватання на Гончарівці», то потрібна була свита. Перепитали все село, але не знайшли. Мусили їхати до району і просити напрокат у Будинку культури. А чому, справді, академік зі світою?.. Може, у свиті?.. Може, він дуже старий, то й носить стару одєжину?.. Я сказав про це Васькові, а він, наче од зубного болю, поморщився від мого невігластва й пояснив:

— Свита — то не та свита... Не пошита, а... а люди!.. Втямив?

Відповідь була не зовсім вичерпна, тому я нічого не втямив.

— Ну, люди,— розтовкмачував Васько.— Ті, що супроводять академіка: менші за нього вчені, студенти тощо. Що учаться в нього! Або ще їх почтом називають...

— То так би ти й казав! А то: свита, не свита, не пошита!..

— Хіба я винен, що їх так називають,— виправдався Васько.— Допіру біля контори бачив.

— А чого приїхав? — питаю.— До когось на дачу?

— Тю!.. На яку дачу? На ферму!

Чули таке? Меле Васько казна-що!

— На ферму?.. Чого?

— Працюватиме.

Я знизав плечима:

— Що ж він, корови доїтиму?

Васько сказав, що я телепень і говорю дурниці, що справжньому академікові де завгодно є що робити.

Одного академіка я колись бачив у кіно. Старий, сивий, у кумедній, схожій на макітерку, чорній шапчині, чорному костюмі і з палицею. Ходив дрібними кроками, постукував патерицею й говорив дуже вчені слова, яких я не зрозумів. Такого академіка гадав я побачити і в нас на МТФ, себто на молочно-товарній фермі.

Туди я бігав часто, бо моя мама — доярка, і навіть дещо там перейняв та переніс до себе на КФ, себто на кролеферму.

Мама роздавала коровам корм — дрібно посічену й перемішану з висівками молоду траву. Не розносила, як раніше, у верейці, а розвозила вагонеткою. На фермі зроблено підвісну дорогу. По грубому канатові легко ходить вагонетка. Мама лише тисне на залізний держак, вагонетка нахилиється, і кожній корові сиплеться скільки треба корму. А води й зовсім мама не носить. Проти кожної корови — автопоїлка.

Захотілося пити — ткнулась мордою в металеву миску і п'є.

— Прилетів, Летючий? — зраділа мама, побачивши мене в воротах.— Що там у тебе?

— Нічого! — кажу.— Може, допомогти?

— Поможі.

Керувати вагонеткою — пусте. Це вам не комбайн і не автомобіль. А якщо я справлявся навіть з комбайном, то, ви ж розумієте, вагонетка для мене дрібниця. Я розвозив зелену масу, а сам роззиравався по фермі. Он у тому кінці дівчина-доярка ганяє таку ж, як оце я, вагонетку, своїх корів порас. Он ще дівчата, білі, мов гуси, брязкають бідонами. А он там хто? Здається, наш ветлікар. Присів навпочіпки, мацає вим'я рекордистці Коломбіні і щось говорить тітці Ганні, яка стоїть поряд. Ні, то не ветлікар. Тільки схожий: такий же тонкий і високий — навіть навсидячки майже рівний з тіткою Ганною. І на голові така ж кучма — ледве вміщається під білою полотняною шапочкою. Ось він трохи повернув голову. Таки ж не ветлікар.

— Мамо, хто то?

— Академік! — значуще сказала мама.

Я не зразу повірив. Думав, мама пожартувала. Бо й справді, як повірити! Ну, анітрохи ж не такий він, як мені уявлялося.

— Ова! — сказав я недовірливо. — Академік! Сидить під коровою!

— Де хоче, там і сидить! На те він і академік, — одказала мама.

— А де ж його свита?

— Навіщо свита? Він у халаті воліє ходити.

Тепер я заходився пояснювати мамі про свиту, як недавно Васько пояснював мені: не свита, мовляв, не пошита, а люди! Почет!.. Мама не дала мені доказати:

— Помовч, без тебе знаю! — І додала: — Свита допіру була з ним, та вже пішла. Одіслав, а сам zostався з Ганною про щось побалакати.

— То, може, це не він? Не академік? — мав я сумнів.

— Він.

Академік тим часом випростався (ну й височенний!), підступив до рукомийника й вимив руки, а тоді легко й швидко, зовсім не по-академіцьки, пішов з ферми.

— Ма!.. А може, це хтось із почту? — правив я свої.

— Ну, Хома невірний! Кажу ж — він!

Та незабаром у мене не залишилося жодного сумніву, що то таки академік. При нашій фермі є ветеринарно-зоологічна лабораторія, так він там читав лекції тваринникам. Я також слухав. Аж двічі. Правда, не все запам'ятав, бо те торкалося великої рогатої худоби, а не

кролів, але академік мені сподобався. Гарно розказує і сміється здорово!.. Яюсь читав лекцію про раціони та й підступив до нового плаката, допіру прикнопленого до стіни. На одній половині плаката — сумна корова над порожніми яслами, а мордатий дядько тиче їй на виделці клаптик сіна. На другій половині — та сама корова й той самий дядько. Подоїв дядько корову, тільки молоко несе не в дійниці, а в наперстку...

Академік коротко глянув на плакат і зареготав. Дзвінко й голосно. Так, що всім захотілося сміятися. І всі засміялися.

А він сказав:

— А знаєте, вірно!.. Оце вам і є, так би мовити, ре-зюме нашої сьгоднішньої лекції,— і вказав довгим тонким пальцем у підпис під плакатом:

*ЯКИЙ КОРМ ДАСШ РУДІЙ — ТАКИЙ МАЄШ
І НАДІЙ!*

Мені кортіло поговорити з академіком про кролів, та все не міг до нього доступитися: завжди коло нього до-рослі юрмляться, все щось розпитують. Одного разу майже всі розійшлися, і я зрадів: слухна нагода! Але мама не дала поговорити:

— Не в'язни! Товаришеві академіку без тебе досить діла!

А шкода. Бо академік раз навіть на нашу шкільну кролеферму приходив. Отже, цікавиться. Дивився шин-шил і, кажуть, хвалив. Мене, як на гріх, не було тоді в школі. Кролів йому показувала Валентина Григорівна.

Академік, звичайно, не зостався жити в Семивалках і працювати на нашій фермі, лише часто приїжджав. І сам, і з почтом. А часом почет і без нього їздив. Гуртом їздили або й по одному. Їхній інститут уклав з нашим колгоспом договір і, як казав голова Пилип Євменович, зобов'язався налагодити в колгоспі широке виробництво молока й м'яса.

Крім сименталок, лебединок та степовичок, всякі нові породи корів позаводили: абердин-ангуську, шароле, санта-гертруду... Можна язик поламати, перш ніж вимовиш. А Пилип Євменович радіє, бо ферма цього року дала більші прибутки, ніж торік, і вихваляється перед головами сусідніх колгоспів: «У нас не ферма — а наукова кафедра! Он як!»

А тепер я про своє.

Я страшенно люблю фантазувати. Іноді так мене заносить у моїх фантазіях, що далі нікуди! Правда, Валентина Григорівна каже, що то нічого. Без фантазування, каже, не було б науково-технічного прогресу, люди досі не видумали б навіть звичайнісінької авто ручки й писали б гусячими перами. Тільки фантазія повинна бути не пустою, а спонукати до активної дії. Якби ж то!..

А то мені уявляється часом чортзна-що! Приміром таке: що, коли б я раптом перенісся в кам'яний вік?.. Ото здався б своїм прапращурам розумахою!.. Одразу став би їхнім вождем і з кам'яного віку, поминувши бронзовий, залізний та всі інші, привів би їх у наш, атомний!.. Здорово?..

Свою фантазією я поділився з Васьком Сокиринським, а він сказав, що прапращури мали б мене за божевільного й зачинили б у психіатричній лікарні. Бо все, про що я їм розказував би, залишалося б пустими словами. Підкріпити слова ділом, а отже й переконати людей кам'яного віку, я не міг би, бо сам мало що вмюю робити. Розказав би, наприклад, про трактор. А як його зробив би, щоб показати?.. Ото ж бо й воно! Треба спочатку самому навчитись реальному ділу, а тоді вже пхатися у вожді до інших.

На молочно-товарній фермі я придивлявся до всякої механізації і фантазував: от би механізувати й нашу кролеферму!.. Та так, щоб сидів дома або десь коло ставу й по телевізору бачив, що робиться в кожній клітці. Натиснув кнопку — вила-автомат підкинули корму кролям. Натиснув другу — полилася вода в коритця. Натиснув третю — механічна рука почухала Барабанчика за вухом... Або ні, це я краще сам робитиму, бо ласку не замінити ніякою механізацією.

Поміркувавши над своєю фантазією, я прийшов до висновку, що вона зовсім не пуста. Коли тітка Ганна, моя мама й інші доярки разом з академіком переводять ферму на науковий ґрунт, то чом нам не зробити того ж? Я сказав про те Васькові й Валентині Григорівні. Вожата дозволила:

— Давай! Переводь!

А Васько довго мовчав, потім, за своєю поганою звичкою, узявся громити мої ідеї.

— По-перше, — каже, — у нас немає матеріально-тех-

нічної бази: тросів, вагонеток, пультів, моторів і теде, і тепе, що необхідно для механізації. Так?

— Так,— без ентузіазму визнав я перший Васьків аргумент.

— По-друге, не маємо відповідних кадрів: механіків, електриків, слюсарів та всяких інших майстрів, які все те зробили б. Так?

— Не так,— кажу.— Я сам собі кадра! І слюсар, і механік, і хто хочеш! А ти? А хлопці? — і я почав перелічувати наших умільців.

Васько лише скептично посміхнувся.

— По-третє,— сказав він,— шиншила — не шароле! Себто кріль — не бичок! І нічого тобі пнутися! Що можна на МТФ — до того зась на КФ!

Тут я зовсім розсердився і назвав Васька безініціативним бовдуром. А Васько тільки засміявся. Добре, що він не вмів сердитись або вмів не показати, що сердиться. А то ми з ним геть би посварилися. Ну, а раз він не сердиться, то одразу пересердився й я. І став захищати шиншил.

— Кріль,— кажу,— важить стільки, скільки й бичок! А може, ще й більше!..

— Ова!..

— От тобі й «ова»!

— Так-таки й більше?

— Більше!

— Поставити на вагу твого Барабанщика і бичка, то Барабанщик перетягне?

— Тю на тебе? Я не про те! Я — фігурально!

— Себто?

— Поки ти виростиш одного бичка, то в мене знаєш що буде?

— А що?

— Моя шиншила приведе десятеро шиншилят, а ті знову — по десять! Уже сто! А сто — і собі по десять!.. На осінь у мене їх — сріблясто-сіра хмара!

Я, звісно, не маю нічого проти великої рогатої худоби. Моя мама працює на МТФ, я поважаю її працю, як і працю всіх тваринників і тваринництво взагалі. Але ж нехай ніхто не гудить моїх кролів!..

Не знаю, переконав я Васька чи він просто поступився, але зрештою ми дійшли згоди. Про те, щоб установити на нашій КФ конвейєр або провести підвісну дорогу, поки що говорити рано. А от автонапувалки мож-

на зробити. Водогін у Семивалках прокладено ще не всюди, лише в колгоспі та в центрі села. Не проведено води й на нашу кролеферму, але то пусте. Skorистаємося криницею. Вона поряд.

Я вам уже говорив, що у Васька голова не лише для того, щоб носити шапку. Розумник! Винахідник! Архімед!.. Ми з ним усе одразу придумали. Випрошуємо у колгоспі металеву бочку і на помості, звисока, встановлюємо біля криниці. От вам і резервуар. Від нього — магістральна (Чули? Магістральна!) труба до сарая. А вже від магістральної — відвідні півдьюмові труби до кожної клітки!.. Ура!

Зі своїм проектом, накресленим на папері, подалися до Валентини Григорівни. Вожата сказала, що це прекрасна рацпропозиція, але оцінити її як слід вона не береться, бо погано знається на водогінній справі.

— Ходімо, — каже, — до Корнія Силовича, якщо тут усе правильно, він pomoже.

Корній Силович — то наш учитель праці. Руки, скажу вам, — що в того знаменитого Лівші. Кажуть, був колись такий умілець. Робив усе лівою краще, ніж будь-хто правою. Так він, той Лівша, підкував блоху. Викував мікроскопічні підківки, до них — ще мікроскопічніші вухналі — і підкував. Утер носа хваленим заморським майстрам! Зацокала блоха підковами, наче коняка!.. Корній Силович теж любить майструвати всякі мініатюрні речі. А ми в нього вчимося.

Наш Лівша начепив окуляри, роздивився накреслений нами в зошиті проект, сказав: «Молодці», а тоді зауважив:

— По-перше, креслення треба робити на ватмані або півватмані, а не в зошиті для писання. По-друге, що ви змонтуєте ось тут? — і ткнув пальцем на кінець відвідної труби.

Ми з Васьком переглянулися, знизали плечима. Признатися, так поспішали з проектом, що не подумали, як питимуть кролі.

— Може, крани поставимо? — сказав я і тут же зрозумів, що бевкнув дурницю. Пошкодував, але ж слово не горобець: вилетіло, і зловити його було вже не можна.

— Крани? — підняв Корній Силович на лоб окуляри.

— І по склянці кролям поставити? — докинула й Валентина Григорівна. Погано знається на водогінній

техніці, а, бач, і вона кепкує! Але я не ликом шитий. Я не замішався і все звів на жарт:

— А чому б ні?.. Подресирувати кролів — і будуть крани відкручувати й закручувати. Вони в нас розумні.

— Можна, звичайно, — підтримав мій жарт Корній Силович. — Недарма кажуть: якщо зайця бити, то він научиться сірники запалювати. Але краще зробити ось так!.. — він вийняв з кишені олівець і раз-раз-раз — накреслив схему простої напувалки... — Тут ось таке собі блюдечко, його можна виклепати з оцинкованої бляхи, а тут ріжок, тут — клапан. Торкнешся ріжка — натиснеш на клапан. Вода через ріжок надходитиме в блюдце.

— Здорово! — крикнули ми з Васьком.

— Не кричіть гоп, поки не перескочили, — утишив нас Корній Силович. — Одну таку напувалку я зроблю, а решту? Скільки вам треба?

— Ну, скільки кліток... Тридцять чотири, — сказав я. — Та ще і про запас треба, бо скоро зробимо кліток з п'ять нових.

— От бачите, — сказав Корній Силович. — А в мене навчальна програма, яку з вами треба пройти. І виготовлення напувалок тією програмою не передбачено. Часу до кінця навчального року зосталося мало.

Велася ця розмова навесні, коли до канікул справді було недалеко. Взимку в шкільних майстернях ми іноді робили на уроках різні потрібні школі речі — заціпки, завіси тощо. А зараз Корній Силович не дозволить. У нього програма. Що ж діяти?

— Може, відкладемо на осінь? — подав Васько думку.

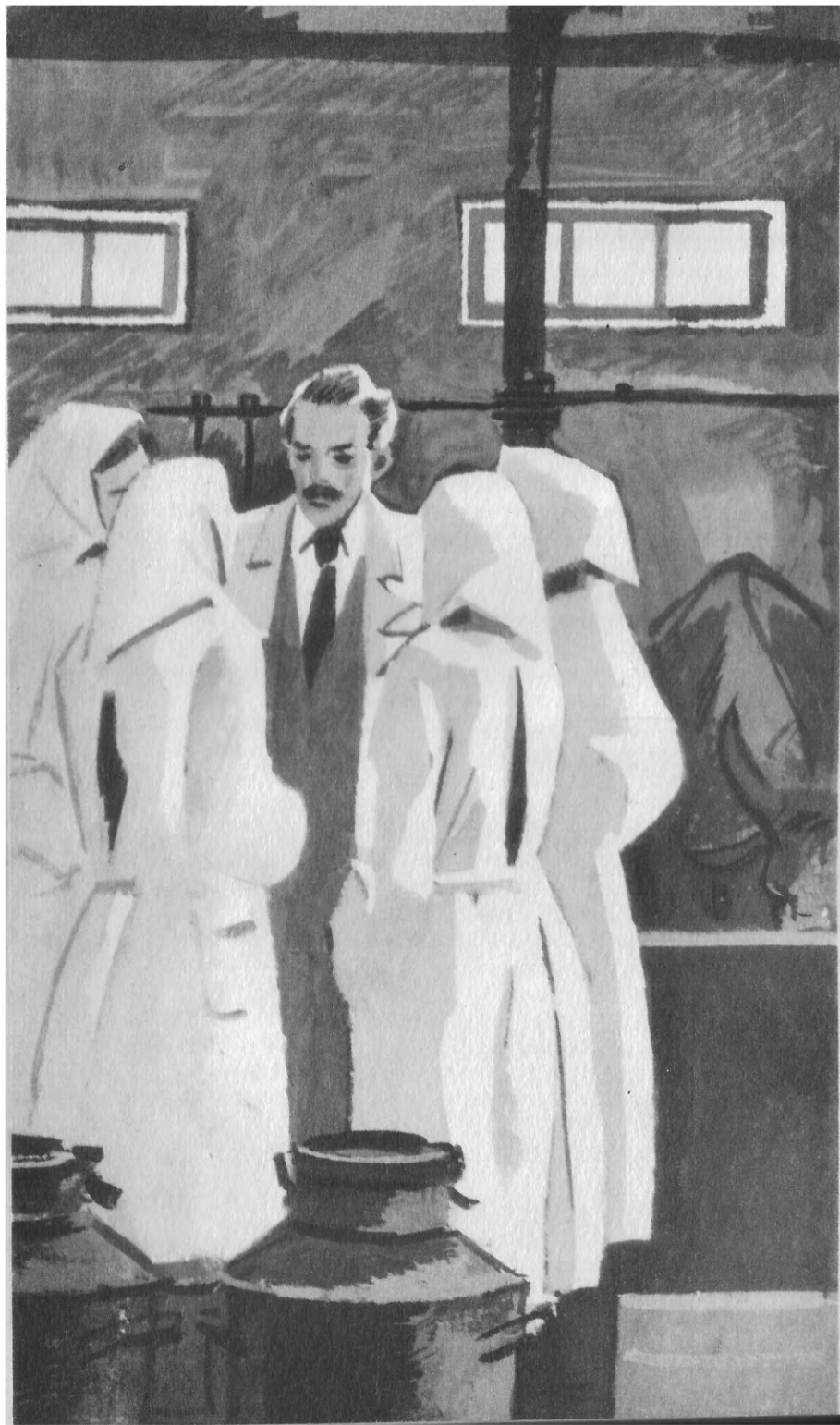
— Про мене, — байдуже сказав Корній Силович, але я категорично заперечив:

— Влітку напувалки найпотрібніші! Зараз треба! — Я розумів, що навесні всім дуже ніколи, що незабаром іспити, але мав таку вдачу, що коли вже щось надумав, то не одступлюся нізащо. Такої вдачі була і наша вожака, вона мене підтримала і навіть більше: підказала, як найшвидше виготовити наші автопоїлки.

— Організуємо піонерський недільник — і все зробимо. Та ще оголосимо конкурс на кращу роботу. Переможців преміюємо путівками до піонерських таборів!..

Коротше кажучи, автопоїлки зараз у нас працюють не гірше, ніж на МТФ!.. Одного недільника, звичайно,

нам не вистачило, але директор дозволив мені, Васькові й ще кільком хлопцям пройти на монтажі поїлок виробничу практику, і ми впоралися. Коли змонтували всю нашу механізацію і налили в бочку води — ото була радість! І для нас, і для кролів... Кролі, правда, усвідомили її не зразу, бо не знали, що́ то ми їм змайстрували. Першим опанував техніку й перейшов на самообслуговування мій Барабанщик. Я тільки раз ткнув його мордою в блюдце, і він усе зрозумів. Тепер він робить те сам, як тільки захоче пити. І всі шиншили роблять.

А от корми для кролів ми поки що добуваємо дідівським способом. Жодної механізації. Косимо траву звичайнісінькими косами, що прийшли до нас як пережиток із залізного віку. Правда, і в цьому своя краса й принадність. Коли коса виклепана й намантачена, та коли ти ще вмієш — сама косить! Аж співає в пахучій росякій траві! Женеш ручку і ростеш від радості!.. А потім ми набиваємо траву мішки й возимо на велосипедах. Кожна з ланок нашого загону має вже своїх визначних косарів. А якось Васько сказав:

— Коса, велосипед і мішок — це вже й є механізація! Більшої нам взагалі не треба.

— Це ж чому? — здивувався я з Васькової консервативності.

Він пояснив:

— Коли геть усе механізуємо, то не матимемо чого робити. А без фізичного навантаження не будемо гармонійно розвиватися. Відомо ж: завдяки праці мавпа поступово перетворилася на людину. А коли людину позбавити праці, чи не виникне загроза, що людина поволеньки-поволеньки та й знову деградує до мавпи?..

Ну, до такого додуматись міг хіба що Васько!.. Ролі фізичного навантаження в гармонійному розвитку я, звичайно, не заперечую, але це вже занадто!.. Дурниці, Ваську! Питання механізації КФ з порядку денного не знімається!..

ДВІ НЕСПОДІВАНКИ В ОДНІЙ КВАРТИРІ

До міста я гадав поїхати десь аж восени, а поїхав набагато раніше — за літа.

Якось до нас додому прибігла Валентина Григорівна,

— Вам кого? — дивився згори вниз академік.

— Я... мені... — нічого не розуміючи, заїкувався я від здивування, — я шукаю... Пробачте, товаришу академік, ви тут живете?

— Так, — знизав академік плечима.

— А я шукаю знайомого... Мені дали адресу. Видко, помилилися...

— Буває, — непевно сказав академік і тихо зачинив двері.

Я не встиг йому сказати, що я з Семивалок, а сам він мене не пізнав, бо йому не обов'язково пам'ятати всіх семивалківських хлопчаків. Нас у Семивалках багато, а він один. Але що ж це воно, справді?.. Шукав Олега Видригана, а попав до академіка! Казка та й годі!..

Я обернувся, щоб податися знову в довідкове та сказати про помилку, і ненароком кинув очима на бронзову табличку, пригвинчену до дверей. Підступив ближче, прочитав: «Академік О. Т. Видриган». Тю! Ще один Видриган!.. У мене таке почало робитися в голові, наче я зсовуюсь з глузду. Стояв бовдур-бовдуром і нічого не розумів. Потім думка сяк-так почала ворухитися, далі — прудкіше та прудкіше, і скоро я ляпнув себе по лобі: та академік — це ж, мабуть, батько Олегів! Отже, прізвище академіка — теж Видриган? О. Т. Видриган?.. Дивно, що в Семивалках я ні разу не чув, щоб так його хтось назвав. Усі називали товаришем академіком. А він — О. Т. Видриган!..

Я знову натиснув на кнопку дзвінка. Знову за дверима коротке «д-р-р-р-р-р» і легкі кроки.

— Знову ви? — здивувався академік, одчинивши двері.

— Пробачте, — сказав я схвильовано, — мені... мені до вас... я вас знаю...

— Дуже приємно, — кивнув головою академік, — проходите. Звідки ж ви мене знаєте?

— Я з Семивалок, моя мама на фермі працює. Дояркою.

— Он воно що!.. То чим же маю служити?..

— То я... я Олега хотів бачити.

— То ви й Олега знаєте?

— Трохи, — непевно сказав я, щоб не пояснювати, коли й де ми познайомились. Академік і не допитувався. Він провів мене до вітальні, показав на крісло:

— Заждіть, Олег зараз прийде,— і вийшов до другої кімнати.

Мені було чудно, що академік називає мене на «ви». Ще ні разу в житті ніхто мені «ви» не казав. Від того я наче аж поважнішим зробився. Сидів коло низенького столика, перегортав журнали, що лежали на ньому. Правда, нічого в них не бачив. Бо аж нетямивсь од нетерплячки. Нарешті прибіг Олег. Відімкнув двері, тихо вступив до вітальні і остовпів переді мною. В руці — сітка з хлібиною. Довгу хвилину ми лише дивилися один на одного. Він пізнав мене:

— Ти?

— Я.

— Звідти? — показав він на стелю, мовляв, чи не звалився я з неба.

— Ні, звідти,— кивнув я собі за спину, в той бік, де уявлялись мені Семивалки. І, ніби ми бачилися не хтозна-коли, а тільки вчора, спитав: — Ну?.. Влетіло?

— Було,— без ентузіазму підтвердив Олег і дуже вразно глянув на мене. Я зрозумів, що вдаватись до спогадів про позаторішній сніг ні до чого, що Олег хотів би про все те зовсім забути, як про свою ганьбу.

Але не це головне. До головного я приступив негайно.

— Твого батька як звати? — запитав Олега.

— Остап Тарасович,— знизав Олег плечима, не розуміючи, до чого моя мова.

— Остап Видриган,— аж підскочив я од радості.— Я так і знав!

— Що ти знав?

— Що це він! Він!

— Хто — він?

— Стрілець-радист! Що в війну дядька Дмитра врятував! Пілота!..

Олег зрозумів не одразу. Мабуть, тому, що я був схвилюваний і нічого не міг до ладу пояснити. А потім і він згадав: батько не раз розказував про пілота Дмитра. Журився, казав, що загинув.

— То він живий? — з недовірою витріщився на мене Олег.— І ти його знаєш?

— Як сам себе! — похвастався я.— Літали разом.

— Брехач! — розсердився Олег.

— А от і ні! Спитай кого завгодно в Семивалках. Мене через те навіть прозвали Летючим.

захекана й розхвильована,— такою я її ще й не бачив,— ще з порога ошелешила мене:

— Танцюй, Летючий!.. Таку тобі новину принесла! Таку новину!..

Я зразу повірив, що новина незвичайна. Бо, по-перше, вожата од збудження назвала мене Летючим, хоч завжди говорила нам, що кликати один одного на прізвиська ми не повинні, то негарно; по-друге, сама прийшла до нашої хати, хоч могла б прислати когось із піонерів; по-третє, коли вона загадує мені танцювати, то новина справді чогось варта.

Танцювати я однаково не став,— бачив, що Валентина довго не втерпить і викладе мені новину без будь-яких танців. Так воно й сталось. Вожата вийняла з сумочки конверт, подала мені:

— Читай!

На конверті друкованими літерами була написана адреса — наш район і село, а нижче вказувалось: «Директорові школи».

— То хіба я директор? — глянув я на вожату.

— Ні, не директор,— погодилась вожата й додала: — Однаково читай! Це тебе більш стосується, ніж директора.

Конверт був розклеєний, я витягнув лист, швидко його прочитав і аж очам не повірив! Справді! Ото радість!.. Нам пропонувалося відібрати три пари найкращих кролів з нашої ферми й відвезти на Виставку передового досвіду!.. Он, виходить, аж де знають про нашу КФ!.. Дива! Першу мить я навіть розгубився, але вожата не дала мені довго стояти з роззявленим ротом, заквапила:

— Кінчай роботу,— кивнула на віник, який я тримав у руках, бо перед її приходом саме замітав хату,— і давай до школи. Завтра ж і поїдеш.

— Куди?

— Та до міста ж! З кролями! Кому ж, як не тобі, бригадирові, й супроводити вухатих!..

І от я в місті. Одразу по приїзді передав кролів низенькому лисому чоловікові в золотих окулярах і прослідкував, що з ними робитимуть. А з ними не робили нічого. Одразу випустили в просторий вольєр з дротяної сітки (я подумав: «От би нам на ферму такої сітки метрів хоч п'ятдесят!»), підкинули свіжої трави, а потім лисий чоловічок, либонь, з годину вимучував мене

всякими розпитуваннями. Написав цілу анкету про нашу ферму. Коли почали займатися кролівництвом, скільки кролів мали торік, позаторік, скільки маємо зараз?.. Чим годуємо, чим напуваємо, які маємо приміщення, як організовано догляд, чергування?.. На скільки в середньому важчає кріль протягом тижня, місяця?.. Чи даємо шиншилам концентрати? Яку маємо літературу про кролівництво?.. Одне слово, я відповів, мабуть, на сто запитань. А потім знову з лисим пішли до вольєра. Лисий протирав раз у раз окуляри й прицмакував язиком:

— Гарні! Гарні!..

Наші шиншили були справді гарні. Я одібрав найбільших і найкрасивіших. Окрім Барабанщика, звичайно. То в нас красень із красенів. Я його залишив дома. Але й ці, що привіз, хоч куди! Шерсть густа й блискуча! Чисто тобі голубі норки!.. Мені аж залишати їх було шкода. Але що вдієш? Треба. Наука вимагає.

Додому я повертався другого дня. До вечора було далеко. Я побігав по місту, зазирнув до кількох магазинів, купив три кулькові авторучки (собі, Васькові й Каті), а під кінець мусив залагодити ще одну важливу справу: неодмінно знайти Олега. Останнім часом він мені чомусь згадувався майже щодня — не давало спокою його геройське прізвище. Треба знайти, побалакати! Чи не з'ясується щось незвичайне?..

Біля лотка з морозивом товпились хлопчачки й дівчиська. Я не міг пройти мимо. Люблю морозиво! Купив укриту інеем балабуху на паличці. Заодно запитав тітку-морозивницю, де тут довідкове бюро. Вона вказала за ріг:

— Праворуч, зовсім близько!..

За годину я стояв на площадці третього поверху сірого п'ятиповерхового будинку, перед дверима, оббитими коричневим дерматином. Коротко натиснув на білий гудзик дзвінка, почув за дверима настирливе «д-р-р-р-р-р-р», а потім чийсь легкі кроки. Я був чомусь певен, що то Олег. Усміхаючись сам собі, я думав: «Пізнає мене «дачник» чи не пізнає?..» Шкрябнув замок, двері широко розчинилися, але переді мною був зовсім не Олег. Переді мною стояв, хто б ви думали?.. Стояв наш академік!..

Я закліпав віями, наче то мені все привиділось.

Щоб Олег повірив, я мусив розказати про мої польоти з дядьком Дмитром детальніше. Він хвилино сидів ошелешений, розчовпуючи почуте від мене, а потім зірвався на рівні й метнувся до батькового кабінету:

— Тату! Тату!.. Ти чуєш?

— Чом кричиш, наче в лісі? — почув я в прочинені двері невдоволений голос академіка.— Не заважай.

— Та Дмитро ж твій, виходить, живий! Живий!

— Дмитро? Який? Ти про що це?

— Та ось же Федь каже! З Семивалок! Літає Дмитро!..

Побачили б ви в цю хвилину академіка! От уже не думав я, що дорослі можуть отак колотитись од радісного збудження. Академік у два кроки підскочив до мене. Поклав мені руку на плече, рука дрібно тремтіла, і тремтів глухуватий академіків голос.

— Що він меле? — кивнув в бік Олега.

— То правда,— сказав я.— Дмитро Степанович розповідав мені про вас... Про стрільця-радиста Остапа...

— Ну й ну! — академік підсунув до столика ще одне крісло, сів поряд зі мною:

— Розказуйте.

Я розказав.

— Оце спасибі! Оце радість! — потиснув академік мою руку.— То де, кажете, живе Дмитро Степанович?..

Я ніяк не міг звикнути, що академік називає мене на «ви». Червоніючи, сказав удруге:

— Та в нас же, в районі.

— Ага, ага! — сині академікові очі сяяли.

Нам з Олегом було також радісно. По-перше, обидва були задоволені з зустрічі, по-друге, раділи радістю Олегового батька, колишнього стрільця-радиста.

Олег проводжав мене на вокзал. Ми йшли пішки і всю дорогу говорили. Я перепитав про Гену Сича й передав йому привіт, а Олег все про дядька Дмитра розпитував. Казав, що батько згадував його часто. І в Семивалки їздив, ще коли й академіком не був. З людьми балакав, але ніхто йому нічого втішного не сказав. Хіба був один повітряний бій над селом? Хіба мало тоді літаків розбивалося?.. Так батько й не взнав нічого. Якось він показував Олегові те озерце, над яким залишив у вільшняку пораненого пілота... В той день, коли їх збили, батько довго тікав од німців. І в лісі таки ж одірвався від погоні. Діждав ночі в гущину,

вернувся до озерця. Нема Дмитра. Гадав, знайшли німці.

— А то не німці, а баба Настя знайшла,— сказав я.— От якби твій батько спитав був бабу Настю! Вона б йому все розказала!

— Якби ж то,— погодився Олег.— Але ж баба Настя йому не стрілася...

ОБЖИНКИ

Кажу вам з усією відповідальністю: таке побачите не щодня і не всюди. Не щодня, бо обжинки — то є обжинки. Вони бувають раз на рік. Не всюди, бо таких обжинків, як у нашій селі, мабуть, не буває ніде на світі!.. Це напрочуд гарне свято, і я його дуже люблю. Певен, що воно сподобалось би й вам, якби ви хоч раз побували на ньому в Семивалках. Приїдьте навмисне! Якщо не сподобається — скажете, що Федь Летючий брехуняка!

Цього року докінчували жнива на Липочках — найдальшому лану нашого колгоспу. Докошувати останню загінку — то для механізатора велика честь. Право на це вони виборюють у змаганні: хто найбільше й найкраще збере хліба — той і докошує.

Кому, гадаєте, випала та честь цього літа? Моєму татові?.. Ні!.. Івашкові Манжулі! Он кому!.. Він по якихось показниках випередив тата. Коли я те взнав, то засмутився (бо тато ж кінчав жнива і торік, і позаторік!) А татові, бачу, хоча б що! Радіє за Івашка більше, ніж у минулі роки за самого себе.

Голився, лаштуючись на обжинки, і раз у раз хвастався мені та матері:

— Ага! Бачили такого?.. Я казав, що Манжула себе покаже!..

— То чого радієш? — сміялася мама.— Що тебе обскакав?

— Молодець, що обскакав! Іншому я, може, й не дав би себе обскакати, а Манжула — мій учень!..

Батько надів білу вишивану сорочку і з ніг до голови критично оглянув мене. Я щойно прийшов з КФ і стоїв перед ним у старому тренувальному костюмі, так знебарвленому гарячим сонцем і частими літніми дощами, що годі сказати, який він на колір. Батько крутив головою:

— Ні, Летючий! Так не годиться! — і до матері.—
А дай-но йому по-людському одягнутися.

Влітку я не люблю одягатись у нове чи біле: тільки й дивися за тією одежиною, аби її не вимазати, служи їй, наче не вона задля тебе пошита, а ти задля неї народився й виріс. Але цього разу я одягнувся без будь-яких комизів. По-перше, свято, а по-друге, маю гостя: Олег приїхав з батьком.

Учора ми з Васьком косили за селом конюшину, аж бачимо — кушпелить путівцем машина. Проти нас зупинилася, а з неї — Олег! Здаля нас пізнав, — біжить, здоровкається. Були, каже, з батьком у районі, навмисне до дядька Дмитра їздили, а його нема дома. Домашні сказали, що недавнечко поїхав до Семивалок — на обжинки його запрошено... Правильно сказали домашні. Ми з Васьком уже бачили дядька Дмитра в баби Насті й з радістю визвалися показати Олегові та академікові, де вона живе.

Дядько Дмитро сидів на призьбі й вистругував ножем зубці до граблів. Коли ми стукнули хвірткою й увалили до двору, він скинув очі й першу мить сидів незрушно. Здавалось, не бачив ні мене, ні Васька, ні Олега, — дивився понад наші голови на цибатого академіка. Потім провів по очах долонею, ніби одганяючи видиво, а ще за мить кинув ніж, схопився на ноги:

— Остап!.. Ти?..

— Я, Дмитре! Я, брате!..

Ото, скажу вам, була зустріч!

А сьогодні — обжинки. Свято мало початися на Липочках, а оскільки туди далеко, то всі не йшли, а їхали.

Попереду — два мотоцикли. На одному — тато і ми з Олегом. Тато навмисне причепив уранці коляску. На другому — ще один комбайнер з татової бригади і Васько. Поважно постукують мотоцикли, летять, наче урочистий ескорт, а слідом — грузовик, повнісінький дівчат. На радіаторі, на капоті, на вітровому склі під «двірє_ками» позатикувано квіти. Дівчата в білих уборах і в стрічках. Якби не серпи в них у руках, то можна було б подумати, що це навщось зібрано докупи сто наречених!..

А вже співають — ну, наче то співає сама земля!.. Летимо попереду, а за нами — пісня! Летимо селом — у хвіртках стоять жінки й чоловіки, старі й малеча.

Махають услід руками, хустинками. Летимо полем — пісня шовком стелиться по колючих стернях, перехлюпує через смарагдові вали лісосмуг, озивається луною хтозна-де!..

Поки їхали селом та полем — співали всячини. Більше — пісень, перейнятих з модних платівок та кінофільмів. А коли опинилися на Липочках, залишили на путівці транспорт і підійшли до загінки, де засмаглий, мов африканець, Манжула достригав золотий чуб лану, — одразу завели жнивварської, прохаючи комбайнера залишити хоч трохи пшениці:

Ой Івашку, Івашку!
Вчини женчикам ласку:
Залиши їм того дива —
Залиши хоч латку жнива!
Кінець жнивонькам, кінець —
Будемо плести вінець!..

Манжула, я знаю, упертий та настирний. А що як не послухає, не вчинить женчикам ласку? Йому що! Просуне ще на кільканадцять метрів, — і змотає на мотовило рештки отієї дзвінкої бронзи. І не зостанеться женчикам нічого, і не бряжчатимуть золотії серпики в цупких дівочих руках, дожинаючи жниво. І не буде свята!.. Я на мить аж злякався своїй думки, вибіг наперед ошатної й співучої зграйки дівчат, замажав Манжулі рукою, даючи знак спинитися. Він скалить циганські зуби, сміється і шарить очима по обжинковому хору, певне, шукаючи котрусь із дівчат. Я навіть догадуюсь котру. Ні, не догадуюсь, а знаю точно! Вальку шукає! Себто Валентину Григорівну. Тому він мене й не бачить, і не зважає на знаки, що я йому подаю!.. Суне поволеньки, суне!.. Порівнявся з дівчатами, побачив Вальку! Спинився!.. Та як йому й не спинитися, коли його просять такі гарні дівчата, й серед них Валя!

І забряжчали золотії серпики!.. Насправді вони не золоті, то так тільки в пісні співається. Насправді вони залізні, деякі навіть ржаві. Відомо ж: як хліборобське знаряддя, вони тепер нічого не варті. Лежать без діла по коморах, і їх не здають на металевий брухт лише завдяки давньому, гарному святу обжинок, яке без серпів обійтися не може.

Так от, лунко забряжчали золотії серпики, дужче заспівали молодії женчики. З тихим дзвоном лягає на теплу стерню довгокоса, налита янтарем пшениця, з котрої в'язатиметься останній, обжинковий сніп, витимуться вінки достатку і хліборобської слави. Дівчата й самі — наче вінок, сплетений з великих білих ромашок: стали колом круг латки що її милостиво залишив Івашко, уклонилися пшениці. Гостро блискають у спритних руках серпики, меншає та меншає, стягається до середини живий ромашковий вінок, кинутий на золото ниви,— і ось од латки залишилося тільки невелике кружальце, тільки невеликий клаптик — тільки «борода».

Борода наша пишна,
Борода наша пшенична!
Зав'яжемо бороду нині
На артілній урожайній ниві,
Щоб на той рік урожайна нива
Ще багатший урожай вродила!

На святі обжинок я та Васько не вперше. Однаково проймаємось урочистим трепетом: дуже нас хвилює і пісня женчиків, і все, що вони так натхненно роблять. Олег зачарований ще більше. Він на святі вперше, тому ще гостріше переживає оце незвичайне поєднання пісні і праці. Але не все розуміє. Тихо питає, смикаючи мене за рукав:

- А те чом не дожали?
- Чуєш же: залишено «бороду».
- Чію бороду?
- Урожайву.
- А навіщо?

— Просто так, за звичаєм, — щоб на той рік родило. А може, для якої пташки-перепілки, щоб поживилася в осінній переліт і згадувала у вирію про рідну ниву. Бо «бороду» ще іноді й звать «перепілкою».

Олег стежив за дівчатами, пас очима за кожним їхнім рухом. А вони скрутили довге перевесло, кілька разів перев'язали «бороду», — і став собі незжатиї пшеничний сніп. Перевили червоною стрічкою, завітчали квітами. Отак і стоятиме «борода» цілу зиму, нагадуючи кожному про минулий трудовий рік і про сьогоднішнє свято.

Та це тільки початок. Я, може, про все вам і не розказував би, але, слово честі, не можу! Того дня було багато цікавого. Такого, що буду згадувати все життя!

Отже, дівчата, співаючи, зв'язали грубезний обжинковий сніп і теж завітчали й підперезали стрічкою. А потім навили багато вінків із колоссям. І першим вінком увінчали, кого ви думаєте?.. Правильно, Івашка Манжулу!.. Я вам казав, що Манжула засмаглий, наче негр. Але в ту хвилину він був більше схожий не на негра, а на індійця — так почервонів. Та ще якби хто інший, а то ж Валька нап'яла йому вінок на голову!

Валентина Григорівна одягала йому вінок, а дівчата співали:

Ой, наш півень білокрилий,
А комбайнер чорнобривий.
Ой, уже ж він обжався
Та й в боки узявся!

А тоді дівчата, приспівуючи, увінчали мого тата (він не червонів, бо для нього то не первина!) й решту комбайнерів. Поставили завітчаний обжинковий сніп у кузов і поїхали!..

Коло правління стрічало нас майже півсела. Попереду всіх — баба Настя хліб-сіль тримає на вишиваному рушникові. А хліб, скажу вам, — диво! По-перше, величезний! По-друге, пишний та золотистий, мов сонце! По-третє, то хліб з пшениці нового врожаю!..

У нас у селі краще від баби Насті хліба не спече ніхто. Це знають не тільки в Семивалках, а в усьому районі, тому щороку й доручають їй випекти обжинковий коровай. Вона гордиться з відповідального доручення і щосили старається. Правда, торік трохи була не осоромилася на весь район. Дід Тимофій потім усім розказував і реготав. Хотіла, каже, краще, та перестаралася. Вимісила діжу, зліпила отакецьку балабуху, насилу всунула в піч!.. Хліб як виріс на гарячій черені! Баба виймати — крізь челюсті не пролазить. Що тут робити?.. Відкалася баба Настя, об боки руками в розпачі ляпала, на діда сердилася! Зробив, мовляв, біс твого батька, а не челюсті! Не міг вищих зробити?.. Іди, поможи, бо я їх тобі геть розвалю!.. Насилочку-силу вдвох витягли хліб, «умили» і від нього по всьому селу пішов смачний-смачний дух!

Баба Настя, урочисто тримаючи на рушникові сонце нового врожаю, вклонилася співучій обжинковій процесії:

— Хліб вам і сіль вам, женчики милі!.. Мир та любов вам, щедрі роботящі руки!.. Вовіки бути вам здоровими та хлібом щасливими!.. — вона передала коровай своєму татові, тато поцілував його й передав Івашкові Манжулі.

Розчулена баба Настя ріжечком білої хустки втерла сльозу. Ви скажете, що тут тільки б радіти та співати, а плакати ні до чого, але треба знати бабу Настю. Вона отак розчулюється кожні обжинки і щоразу розказує давню сумну бувальщину.

— Бодай не згадувати, — кивала головою баба, починаючи мову про давнє лихо. — Набачилась я, людоньки, на віку всякого — і доброго й лихого. Та нема на світочку нічого жахнішого, як безхліб'я. Пам'ятаю, за німця голод так притиснув село, що хоч криком кричи!.. Тоді я ще не була бабою, двох діток мала, Тетянку й Улянку. Старшій — шостий годок, а меншій — лише четвертий. Їсти плачуть, а дати нема чого. Тимофій на війні, ані слуху від нього, ні духу, сама я з малими. По дворі й по коморі вітер гуляє. Заграбив німець, бодай пропав, усе до зернини й до шерстини! Житечко вигребли з засіків, ячмінець — усе, що було. Поросят і курей перестріляли, корівчину забрали й повели. Налигали її, пам'ятаю, галакають до неї по своєму та тягнуть з двору, а вона, сердешна, на мене озирається та жалібно мукає...

Руки були в мене ще молоді, але до чого їх прикладеш? Де заробиш на кусень хліба?.. Помарніли мої дівчатка, зелені зробилися, аж світяться. Глянеш — і застряне тобі в горлі давлучий клубок.

Мала я сережки в вухах. Тимофій перед весіллям купив. До війни мої дівчатка, бувало, повибираються до мене на руки, бавляться тими сережками. Менша, Улянка, нічого не тямилася, бачила в них лише цяцьку. Блищить золото — вона й тішиться. А Тетянка так уже завидує, так милується прикрасою!

— От би мені такі!

— Виростеш — я їх тобі подарую.

— Назовсім?

— Назовсім!

Принесло німця — сховала я сережки, щоб з вухами

не одірвали. Коли ж од голоду стало несила терпіти, кажу старшій:

— Дивися, доню, за Улянкою, а я на базар. Може, хлібця добуду,— а сама серезжки загортаю в тряпчину.

Хоч мала Тетянка, а догадалася.

— А серезжки навіщо? — питає.— Продати?

— Так я ж борошенця принесу, пампушечок напечемо, галушок зваримо.

— Не хочу!.. Не буду того їсти!.. — побивається та оплакує серезжки.— Не продавайте, мамуню, не треба!..

Заплакала і я з нею, та не послухала. Пішла. І виміняла-таки борошенця. Але ж скільки!.. Жменю!.. Раз спекла коржів. Не з самого борошна, а навпіл з товченим картопляним лушпинням. Та зо три рази затірки зварила. Тетянка перше не бралася їсти. Але голод — не тітка. Присилував. Їла, проте чомусь воно їй не смакувало. І на користь не пішло. Якби хоч з пуд того борошна, то, може, довше протягнулося б, вона звикла б до тієї дорого купленої їжі та й вижила. А то ми з меншенькою доклигали до весняної зелені, а вона померла, пером їй земля.

Баба Настя болісно зітхнула й додала:

— Щасливі люди хлібом!.. Хвалити бога, як води його нині!..

Та в баби своє, а в громади своє. Дехто слухав бабину біду й співчутливо кивав головою, а дехто вже знав її розповідь, як і я, майже до словечка, тому шукав на святі іншого: тиснувся ближче до дзвінкого обжинкового хору, що викликав «з хати господаря». Всі витягували шиї, дивилися на двері контори, звідки за звичаєм ось-ось мав вийти Пилип Євменович.

Про Пилипа Євменовича скажу: не в кожному селі є такий голова! Усім головам голова, і ми ним гордимось!.. На зріст — як мій тато. Але набагато огрядніший. І вуса має такі, що їх можна закладати за вуха, якби в тому була потреба. З одного такого вуса якомусь миршавому чоловікові вийшла б борода до самого пупа. Замолоду Пилип Євменович працював у кузні молотобійцем, руками гнув підкови — такий був сильний. У війну, розказують, пішов у розвідку й попався німцям. Німців було п'ятеро чи шестеро, то він їх самими руками (щоб не стріляти та не здійсмати тривоги) передувив, як котів. Візьме за карк одного й друго-

го, стукне лобами — вони й дух спускають. Одного тільки, приглушеного, приніс до штабу, бо потрібен був «язик». Сам Пилип Євменович про те нічого не розкажує, але ж недаром йому надавали стільки медалей та орденів. Коли на свято одягне їх та йде вулицею, вони в нього блищать золотом і тихенько дзенькають: дзень-дзень-дзень!.. По війні Пилип Євменович в інституті вчився, а це вже багато років у нас головою.

Та он він, дивіться!..

З контори прочинилися двері, і на ганок вийшли Пилип Євменович, головний агроном, головний інженер. А ще — академік і дядько Дмитро! Правильно, що пілота також запросили на обжинки. Бо якби він не підживлював посівів, хіба б виріс такий урожай!.. Дядько Дмитро з академіком рядком! Переглядаються, посміхаючись, радіють один одному.

Хоч надворі парко, але Пилип Євменович і всі в темних костюмах, білих сорочках і при галстуках.

Свято є свято!

Дівчата завели на все село пісні про Пилипа Євменовича:

Наш голова грубий, грубий,
Він нам сей рік любий, любий.
Груба шия, грубі плечі,
Він нас сей рік забезпечив,
Дав нам жита, дав пшениці,—
Маєм хліб і паляниці!..

Такої обжинкової у нашім селі раніше не чули. Чи не самі женчики її видумали? А може, десь почули й навмисне перейняли, бо вона пасувала нашому голові. Він-бо, як я казав, таки ж огряднющий!..

Пилип Євменович любив жарт, але удавано сварився:

— А бодай вас!.. Ось я вам!..

Дівчата винесли, співаючи, й поставили на ганкові завітчаний сніп. Поклонилися Пилипу Євменовичу і наділи йому великий, налитий зерном вінок.

Котився віночок з поля
До колгоспного двору,
А від двору та в контору,
Ходи, голово, здоровий!..

А потім наділи вінки і головному агрономові, і головному інженерові, і пілотові, і академікові. Академік ніяковів, казав, що він не заслужив такої честі, бо до вирощування зернових не має стосунку. Має лише до розвитку тваринництва, але ж це свято врожаю, а не день тваринника. Та за пісню й гомоном академіка ніхто не чув, отож він так і стояв, увінчаний і зашпартійний.

Пилип Євменович утишив співучих женчиків і всім за все дякував. Начитував найкращих передовиків — мого тата, Івашка Манжулу і ще багатьох — і все чомусь позиркував на мене. Я, зразу як приїхали з поля, пробився до самого ганку, бо люблю геть усе бачити, і тепер стояв з Олегом та Васьком зовсім близько від голови. А він говорив до святкового люду та раз у раз блим на мене! Ще й посміхається ледь помітно. «Чому це він, — думаю. — Чи десь я не зробив ненавмисне якої шкоди?.. Наче ні...» Я про всякий випадок вирішив зникнути. Однаково свято закінчується. Зараз дорослі сядуть до святкових столів (у саду за конторою накрито їх на кілометр завдовжки!), і нам тут робити нічого. Я нишком смикнув Васька і Олега.

— Ну?..

— Гайда звідси!

— Куди?

— На КФ, побачимо, як там.

Ми говорили дуже тихо, Пилип Євменович почути нас не міг, але однаково узнав про мій намір. Тільки я ворухнувся, щоб задки відступити за широкі спина дорослих, як Пилип Євменович крутнув вуса і сказав прямо до мене:

— Не тікай, Федьку. Ти мені потрібен.

Я застиг на місці. Що його робити?.. А Пилип Євменович — уже до всіх:

— Перш ніж запросити вас, дорогі орачі, сіячі, дорогі женчики, до клен чх столів, маю зробити ще деякі приємні повідомлення. На нашому урочистому святі присутні шановні гості: Остап Тарасович, академік, що помагає нам у тваринництві, і Дмитро Степанович, пілот сільськогосподарської авіації. Знайте, люди: це давні бойові побратими! За наш степ, за наш хліб, за нашу нинішню радість проливали вони кров у бою з фашистами. У вирі війни загубили один одного, але довгі роки берегли святу згадку про бойову дружбу.

І от волею випадку стрілися колишні герої-льотчики знову!.. Ми раді вашою радістю, дорогі товариші! — Голова потиснув академікові й пілотові руки, а всі так били в долоні, що можна було оглухнути. Я лякав, мабуть, найдужче!

Коли оплески втишилися, голова знову:

— Ще одне, дороге товариство: привітаймо сьогодні представника нашої юної зміни Федька Летючого, даруйте, Федора Грека з успіхом і нагородою!.. Іди сюди, Федю!..

Хтось засміявся і підштовхнув мене у спину, Пилип Євменович ступив крок уперед і взяв мене за руку. Наче ватяними ногами, зійшов я на ганок. Що ж це?.. А голова — далі:

— За успіхи у вирощуванні шиншилових кролів бригадир шкільної бригади кролівників Федір Грек удостоївся медалі Виставки передового досвіду!

Тут усі знову заляпали в долоні.

Он воно, виходить, що! Од хвилювання у мене виступив на лобі циганський піт. А коли Пилип Євменович прищипив мені до сорочки медаль і сказав: «Вітаю й поздоровляю», то всі заплескали ще дужче. Я червонів і мовчав.

— Носи здоров, та не задавайся! — сказав Пилип Євменович, нахилився й поцілував мене в голову. Його ордени й медалі тихо дзенькнули. А я тільки тепер добувся на голос:

— У вас он скільки, а ви ж не задастесь.

— Ха-ха-ха! — засміявся Пилип Євменович. — Молодець!..

Баба Настя, стрівши мене на вулиці, прицмокнула язиком.

— Ну-ну, Летючий!.. — трохи помовчала, короткозоро мружачи чорнючі очиська, й додала: — Дав би дідові Тимофіїві свою медаль поносити!..

Я дав би, мені не шкода, але знаю, баба жартує.

Моя медаль не дзенькає, як у Пилипа Євменовича, бо одна. Але дарма. Я однаково радію з неї і не задаюся. І розказав вам це не з хвастоців, а тому, що люблю наші Семивалки і люблю про них розказувати.

Лесева перемога

ВЕСНІ РАДІЮТЬ УСІ

І синичка, і їжачок, і тополя за Лесиковим вікном, і верба над річкою — весні радіють усі.

Так само радіє Лесик, бо як не радіти, коли ярками до Дніпра дзвінко побігло сто малих і великих ручаїв, на шелюзі розволохатилися котики, а на клумбі в Лесиковім дворі проклюнувся, мов химерний пташиний дзьобик, блідо-зелений паросток тюльпана. І в шкільній роздягальні стало веселіше: замість темних зимових пальт, шубок та хутряних шапок висять різноколірні плащики, курточки, кашкетки.

Весна — то таки ж весна! Хай би хоч що говорилося про літо, осінь чи зиму,— кращої пори, як весна, на світі не буває. Лесикові минуло десять років, він має досвід. Найперших весен, коли був ще ясельного віку, не пам'ятає, а пізніші щоразу задивовували його й чарували. Він робився наче невагомим, незмірно дужим, а всередині йому все завмирало в передчутті незнаной святковості. Отаке щоразу робила з ним весна.

Та нині до радості в Лесевій душі долучався неусвідомлений неспокій. Муляє, ніби дрібний камінець у черевіку, не дає бути щасливим на всі сто процентів. Що воно й чого б?

Зранку з татом і Настунею він їздив у Голосіївський ліс. Находилися по вологих стежках, знайшли криву ломаку й вистругали з неї журавля. А ще накатилися на каруселі. Вона, карусель, Лесеві ні до чого, він уже великий хлопець і волів би покататися на літаку чи ракеті, але, коли ти старший брат,— мусиш заради меншої сестри поступатися своїми бажаннями. Катався за компанію, аж у голові замакітрилось. Не признався в тім нікому, а сам почував прикрість. Може, саме це і псує радісний Лесів настрій?.. Але ж ні, бо і вчора, й позавчора почувався так само, хоч на каруселі й не катався. То щось інше.

Щойно повернулися додому й пообідали. Заради неділі мама напекла пиріжків. Тато обклався газетами,

Настуню відіслали поспати, а Лесь зібрав кістки, що zostалися від печені, відшматував ковбаси, прихопив пару пиріжків з лівером і подався у двір, до буди. Там живе Битник — патлатий, чорний собацюра, який ніколи не скаржиться на брак апетиту.

Битником його прозвала тітка Марина, двірничка, як тільки пес з'явився у дворі. А з'явився він минулої осені недосвідченим і безпорадним цуценям. Сидів під тополею на купі опалого листя, що його згребла тітка Марина, і, коли хтось проходив, нерішуче повилював хвостиком і намагався зазирнути в очі: може, звернуть увагу, чимось похастують?.. Люди, зайняті своїм, минали песика, наче його не бачили. А Лесь не минув.

— Ой який! — відклав портфелик, присів навпочіпки й несміливо простягнув руку.

Песик ткнувся в долоню холодним, чорним, як гудзик з двома дірочками, носом, замолов, мов пропелером, хвостом і перекинувся на спину. Шелестів листям, махав лапами — запрошував Леся погратись. Лесь грався, песик попискував од задоволення.

— Тітко Марино, це ваш? — погукав Лесь до двірнички, що гримала бачками для сміття.

— У моєму дворі — то мій.

— А де ви взяли?

— Ніде, сам прийшов.

— Звідки?

— Чи я знаю...

— А ви його в хату заберете?

— Ще б чого!.. Дворняга — він і є дворняга.

І Лесь подумав, що дворняг у квартирах таки ж не тримають. Всякі болонки, тер'ери, фокстер'ери, боксери, пінчери, такси, сетери і навіть вівчарки мають собі дах над головою і щоденний обід, а дворняги мов неприкаяні. Справді, де живуть дворняги?.. Запитав тітку Марину.

— Ніде, — сказала, — блукають по місту, мов битники.

Підійшла з великим совком і мітлюю до купи листя, на якій умотився песик, категорично прогнала:

— Геть, Битнику!.. Розгребеш мені листя.

Лесеві стало жаль песика. По-перше, тітка дала йому імення наче на глум; по-друге, з теплого місця зігнала. Та вже кат з ним, з іменням. А от приткнутися песику десь треба.

— А де ж йому жити? Блукати такому малому? І всі його будуть кривдити?

Тітка Марина не була лиха. Навпаки, вона була добра. Пильно подивилася на Леся, мов уперше бачила, перевела очі вниз, на песика, що тулився хлопцеві до ніг, і ніби засоромилася своєї суворості. Проговорила, виправдовуючись:

— Не в цій же купі жити. Листя серед двору — то сміття, мушу вимести. А хату Битникові зробимо, ти тільки допоможеш.

Чом не допомогти! Лесь залюбки допоможе!

Тітка Марина пішла до підвалу, де в неї лежали березові віники, лопати, ломи, совки, гумові шланги та всякий інший двірницький інвентар, і принесла міцний дерев'яний ящик. Боком поставила в кутку двору, де він нікому не заважатиме, настелила сухого листя.

— А ти, собачий жалібнику, візьми молоток та забий діру ось із цього боку, тільки лаз залиши. Дошки там, — указала на той же підвал. — Там і толь, зверху вкриєш: хай твій Битник матиме дах над головою, — наче прочитала недавні Лесеві думки про неприкаяність сердешних дворняг.

Але ж і скоро тітка давати усякі прізвиська! Раз — і песика поіменовано Битником, хоч у метрику записуй! Раз — і Лесь має імення собачого жалібника! Добре, що ніхто не почув, а то так би й прилипло!..

Ні словечка не мовивши, Лесь узявся до діла. Обшив ящик дошками, укрит толем не лише зверху, а й з боків, — утеплів, окукобив. Одступив на два кроки назад, помилувався своєю роботою й залишився задоволений: хата в Битника — на задрість дворнязтву усього міста!..

— Битнику! — покликав песика, швидко звикаючи до ганебного собачого імення. — Ходи в буду!..

Песик був тямковитий, одразу зрозумів Леся. Підскоком оббіг довкола нього й тітки Марини, просунув голову в лаз, нюхнув свіжі соснові дошки і, тонко дзвякнувши, ніби подякувавши, зник у буді. Зашелестів листям, обживаючи нову хату.

Відтоді він там і живе. Тільки зараз це не безпорадний цуцик, якого будь-хто може скривдити, а поважний, дорослий пес, що знає собі ціну.

Битник — собака компанійський. Дарма ні на кого не брехне, до мешканців багатоквартирного Лесєвого

будинку ставиться з однаковою приязню, сказано ж — друг людини. Та Леся й тітку Марину все ж вирізняє з-поміж усіх і щоразу, тільки зачувши їх у дворі, вискакує навстріч, мало не розносячи буди, од розчулення радісно скавулить і з перебільшеною швидкістю меле хвостом.

Так і цього разу. Леесь тільки спускався з п'ятого поверху, а Битник нетерпляче скакав перед під'їздом, передчуваючи, що його зараз не тільки поглядять по заग्रивку, а й пригостять чим-небудь смачним. Передчуття не обдурило Битника. Леесь поклав у вилізану до блиску бляшану тарілку он які ласощі!.. Либонь, сам не щодня має на обід такі свіжі, запашні, ні з чим незрівнянні пиріжки з лівером!

— На, їж! — тішачись Битниковою радістю, говорив Леесь. — Собака теж мусить мати неділю.

На душі легкість. Бо зробив приємність Битникові. Бо навкіл дужче й дужче весніс!.. І все ж... муляє Лесеви, наче камінець у черевіку. Що воно й чого б?

БИТНИКУ, ВІЗЬМИ!

Леесь двічі пробіг з кінця в кінець двору наввипередки з Битником і обидва рази до «фінішу», себто до майданчика, де сушать білизну, прийшов першим. Битник чи обважнів після недільного обіду, чи з почуття вдячності навмисне поступився перемогою. Скоріше всього піддався лукавий пес! Підлабузник!.. Леесь посварився на нього пальцем і хотів податися з двору, як почув деренчливий, наче в старого цапа, голос:

Ой, лис до діброви
Борозенкою йшов,
Борозенкою йшов,
Куль соломи знайшов!..

Недолугого співака Леесь знає давно: відколи пам'ятає себе самого, відтоді й голос той упізнає серед усяких інших, бо він належить Сеневи Кирсенку. З Сенем Леесь понад три роки був у дитсадку і вже четвертий рік навчається в одному класі. Сім років з десяти прожитих — то немало. Як за такий час не взнати Сеня! Уреднючий тип! Оце співає, гадаєте, з любові до пісенного мистецтва? Ні, щоб подратувати Леесь!

З самого малечку Леся звать різними іменами: Олесь, Лесь, Лисик, Лисок, Лисеня. Лесь не сердиться, бо звик до всіх тих імен і всі вони для нього однакові. Почуває навіть приємність, коли хтось назве його Лисиком чи Лисеням, бо одразу згадає дідуся, який його так називав і якого вже немає. Мама розказувала, що вона колись купала Леся в ромашці, від чого чубок його геть вирудів, а дідусь побачив і сказав: «Диви, який ти руденький! Ти не Лесик, а Лисик, маленьке руде Лисенятко!..»

Сень тим часом мекав далі:

А у тому кулі
Черевички були...

Голос такий гидотний, що годі витримати. А ще — пісня безглузда, де тільки навчився її Сень. Ось я тобі покажу і куль соломи, й черевички!..

— Битнику, візьми!..

Битника двічі просити не треба. Гребнув лапами асфальт (Сеневі здалося, що з-під пазуряк сипнули іскри), гучно та грізно гавкнув і в два скоки був поряд з Сенем. Ще мить — і зжере Кирсенка живцем, зостануться гудзики та підбори від черевиків. Сполотнів Сень, затулив лице руками і вмовк, приречено ждучи, що ось-ось пропаде ні за що ні про що, не доживши навіть до кінця навчального року, не порадівши ще одній похвальній грамоті, яку, певно, одержав би й цієї весни... Але щось довгенько його не їдять. Одтулив ліве око — і не поиняв собі віри: лютий звірюка спантеличено стояв перед ним і кумедно щирився. Одтулив праве — так і є, собака ніби радів з Сеневого переляку: застиг у сторожкій стойці й не гарчав, а мовби реготав.

— Битнику, назад! — тої ж миті наказав Лесь, і Битник слухняно погнав до буди. Він ніколи нікого не вкусив, Лесь був певен, що й Сеня не вкусить, а що трохи полякав — то так йому й треба.

Битник, радіючи, що добросовісно виконав наказ свого повелителя, крутився коло Леся й підскакував, щоб лизнути в щоку. Лесь перед Сенем соромився приймати відверту собачу ласку, тому нагримав:

— Ляж!..

Собака ліг, та не надовго. Тут же підскочив, поскімлював, наче щось говорив Лесеві своєю мовою. Лесь

потріпав його за вухом, повалив на бік, а Битникові того й треба: перекинувся на спину, махав лапами, намагаючись схопити хлопця за руку, і вдавав, що сердиться, коли Лесь, граючись, смикав його за вухо.

Сень стояв віддалік.

Переляк його минув, хоча й не зовсім, і Сеневі було ніяково. Підійти б та, як ото Лесь, погратися з псиною, але страшно: ану ж знову кинеться!..

— Давай сюди,— махнув рукою Лесь.— Не бійся!

— А я й не боюсь,— збрехав Сень, щоб Лесь не мав його за страхополоха. Хоч у колінах почував зрадливий дроз, підступив ближче. Заздрив Лесеві: он як він сміло з собакою!.. Спробувати й собі?..

Простягнув руку — Битник погрозово загарчав. Чомусь він не любив Сеня і щоразу давав зрозуміти, що ласки Сеневої не потребує. Тітка Марина, якимось завваживши Битникову неприязнь до Сеня, засміялася: собака знає, на кого гавкати.

Сень одсмикнув руку, завбачливо одступився й застеріг Леся:

— Гляди, бо й тебе вгризне!

— Не вгризне,— відповів Лесь. Помовчав і пояснив: — Ми з ним товаришуємо... Хіба ти вкусив би свого товариша?

Сень знизав плечима: дивак цей Лесь.

— Хіба людину можна рівняти з собакою?

— Я не рівняю. Тільки кажу, що Битник нізащо не вкусить товариша. Не так, як декотрі люди...

— Ну, от що, Лисок,— прибравши ділового тону, проказав Сень.— Годі бавитися з собакою! Уроки на завтра приготував?

— А тобі що до того?..

Битник, чутливо вловивши раптову зміну в Лесевому настрої, насторожився. Ворухнув шерстю на загривку, похмуро заурчав, ніби повторив услід за Лесем: «Справді, тобі що до того?..»

— Як-то що? — вдаючи здивування, покосував Сень на лукавого пса й перевів очі на Леся.— Хіба забув розмову на зборах загону? Тобі треба пояснювати, що на двійках далеко не заїдеш? Що, може, не дотягнеш навіть до п'ятого класу?.. — говорив натхненно, наче з трибуни: дивіться, коли йдеться про діло, то я не побоюся навіть оцієї підступної псини!.. — Ну,— повторив,— хіба забув? Хіба треба пояснювати?

Ні, не треба пояснювати. Лесь не забув. Налітали тоді на нього, як оси. І Марійка Гончарук, голова ради загону, і Люда Коцюба, і Петько Завальний, і навіть Лесів друг Гринь Осотний. То що вже казати про Сеня!

Та всі з такими розумними словами!.. Надто Сень! Обов'язок юного піонера — учитись, учитись і вчитись, а Лесь Макогон, не виправивши попередньої двійки, одержав нову. Він запеклий двієчник, мав погані оцінки і в першій, і в другій чверті, весь час тягне униз успішність нашого четвертого «Б», ганьбить звання юного лєнінця й незаслужено носить на грудях червоний галстук!.. Хай на сьогоднішніх піонерських зборах урочисто пообіцяє, що вчитиметься на чотири й на п'ять, а як іще буде одержувати двійки, то його треба виключити з піонерів.

— І він після цього не матиме двійок? — єхидно запитала Зоя Сомко, але Сень тільки зневажливо одмагнувся.

Лесь досі пам'ятає, як Кирсенко милувався своєю персоною, вимовляючи суворі слова, що мали одразу перевиховати Леся, як кидав оком на піонервожату Ларису Житецьку та на Ольгу Калістратівну, шукаючи в них схвалення своєму гарячому виступу. Але ті сиділи за столом мовчки, і годі було догадатися, що в них на мислі.

Як і інші, Сень казав про Леся правду, але ні на кого чомусь не було кривдно, лише на Сеня. І не в бридкому Сєневому голосі справа. Хіба Лесь сам не знає знаменитого заповіту? Хіба не намагається його виконувати? Хіба винен, що всякий раз хоче зробити якнайкраще, а виходить на гірше!.. І сам не знає, чого воно так. А розумник Сень знає?..

Вожата Лариса Житецька, з дев'ятого «А», мабуть, подумала те саме, що й Лесь, бо раптом спитала Сеня:

— А ти, Сеню, ніколи не поцікавився, чому Макогон не справляється з математикою?

— Не поцікавився,— здивувався Сень з запитання вожатої.— Мабуть, тому, що лінується і що він педагогічно запущений.

Лариса переглянулася з Ольгою Калістратівною, обидві ледь помітно всміхнулись, а Зоя Сомко вихопилася знову:

— Сам ти запущений! Якби ні — то не казав би Леся з піонерів виключити, а поміг би!

— Справді,— підтримала Зою вожата,— допомгти Макогонові не пробував? У тебе з математики п'ятірка, та й не тільки з математики, міг би Лесеві пояснити. Узав би шефство.

— Мені того не доручали.

— А ти б не ждав, поки хтось доручить. Сам поміг би, по-товариськи.

Говорили ще багато чого, та Лесь слухав кепсько, бо було нецікаво, і тепер уже й не пригадає, хто саме що казав і які давав поради. Всі нападали на Леся, всі вичитували, заступалася тільки Зоя та ще вожата й Ольга Калістратівна.

Ольга Калістратівна — то їхня вчителька української мови і класний керівник. Вона в четвертому «Б» зовсім недавно, ще, мабуть, учнів не всіх знає, а Лесеві сподобалося те, що вона сказала. «Хоч це,— каже,— не організаційна година, а піонерські збори, я, як класний керівник, ось що хотіла б. Не будемо згадувати ваших колишніх гріхів, не докорятимемо тому, хто раніше порушував дисципліну чи тягнув донизу успішність, аби він не робив того сьогодні. І не чванитимемося своєю зразковістю, а житимемо по-новому, пам'ятаючи давню народну мудрість: «Хто старе пом'яне, того клопіт не мине». Хай кожен з вас на дозвіллі поміркує, що він досі робив не так, як годилось би, і надалі робить так, щоб не жалкувати самому і щоб ніколи не вести на зборах отаких розмов. Хіба ми не знайшли б, про що поговорити цікавіше!.. Отож повторюю: мене, вашого класного керівника, не цікавить, який хто з вас був донині,— важливо, якими будете надалі».

Слухав Лесь, і йому було легше на душі. Правильно говорить Ольга Калістратівна! Якщо людину раз у раз називати свинею, то вона й справді зарохкає! А коли не казати, що вона сяка й така, то, може, скоріше виправиться та стане кращою!..

Учителька хвилю помовчала, глянула на Леся, а потім на Сеня й закінчила:

— Зобов'язати Леся одразу стати мало не відмінником, як пропонує. Сень Кирсенко, збори не можуть — лише побажаємо, щоб став він таким поступово, хай би хоч не в цьому році, а в наступнім. Так само не можна погрожувати виключенням з піонерів. Вірю, Лесь доведе, що не такий уже він запеклий та несвідомий.

Коли хтось по-товариськи допоможе йому з математики — тим ліпше.

Лесь позиркував на Сеня: а що, з'їв! Ото не вискакуй!.. Це тобі не при Галині Сидорівні!.. Галина Сидорівна була їхнім класним керівником раніше.

Скільки діставалося від неї Лесеві — ви не уявляєте! Щодня вчитувала за якусь нікчемну провину і ніколи не слухала його пояснень. Вважала, що в початкових класах Леся кепсько вчили, і одного разу сказала:

— Господи, який ти педагогічно запущений!..

Ніхто з учнів не звернув на те уваги. А Сень запам'ятав. І, бач, згадав на зборах! Сказано — тип! Зануда!..

Після тих зборів Лесь трохи інакше глянув і на Зою Сомко. Не тому, що вона заступилася за нього, а тому, що не була така пихата, як Сень. Вчилася навіть краще за Кирсенка, а нітрохи не задавалася й не хвасталася, що вона відмінниця.

— Хочеш, я тобі поможу? — сказала Лесеві, коли після зборів ішли додому.

І Лесю зовсім не було кривдно, що йому запропоновано допомогу. Виявляється, пропонувати можна по-різному: можна так, що приймеш допомогу залюбки, а можна й так, що відмовишся від неї, та ще й захочеться дати помагальникові по шиї. Зої Лесь відповів:

— Хочу.

— То я прийду.

Зоя жила недалеко. І приходила часто, майже щодня. Перший раз допомгла Лесеві розв'язати задачі, а потім наче й зовсім не помагала, а вони розв'язувалися — бо завдання виконували вдвох. Лесь дуже старався — хай Зоя не думає, що він нікчемний і ні до чого нездатний. І закрив клятву двійку. Думав, що ось так і почне жити по-новому, але... Ох те «але»!.. Так-от, думав, що почне жити по-новому, але несподівано заслабла Зоя — не виходить з дому третій тиждень. Лесь пробував без неї, старався не гірш, ніж досі, та все ж побачив, що загроза схопити нову двійку, будь вона неладна, не щезла.

А тепер ось знову Сень: «Уроки приготував?.. На двійках далеко не заїдеш!.. Забув розмову на зборах загоно...» Наче йому нема якихось інших слів! Теж мені державний контроль! Задавака!

Лесь почував Битникові під шиєю і, не підводячи голови на Сеня, похмуро кинув:

— Чого прийшов?

— Помогти тобі, дурневі! — сердився Сень на нетямущого Макогона.

— Хтось доручив?

— Ніхто не доручав. По-товариськи!

— Ніхто не доручав? Ти ба! — глумливо говорив Лесь, міркуючи, що це саме такий шеф-помагальник, якого хочеться витурити з двору. Лесь так і зробіть! Слово честі, зробіть!

Зробив би чи, може, й не зробив, але необачний Сень докинув:

— То я маю ждати, поки ти натішишся з собакою?

Сказав не по-товариськи, а голос прозвучав геть по-козлиному, і Лесь не витримав.

— Я тебе сюди просив? Дибай звідси!

— Та ти що!..

— Катай, катай! Сам підеш, чи тебе провести?.. Битник зробіть це залюбки.

— Та тю ж на тебе! — в замішанні мовив Сень, проте з місця не рушив.

— Битнику, візьми!..

Сеневі було непереливки. Звірюка на Макогонів наказ підскочив, наче його підкинули пружиною, роззявив отакецьку пащу й гучно гавкнув...

Тікав Сень здорово! Шкода, що не було кому прохронометрувати, за скільки секунд він покрив сотню метрів — до рогу будинку. Біг прудко, а думка — ще прудкіше. Подумалося ж Кирсенкові дивне й не зовсім доречно за такої критичної хвилини: якби на спортивних змаганнях ставити за бігунами отаких зубатих «стимуляторів» — одразу були б поліпшені світові рекорди, а час на стометрівку скоротився б удвічі. А ще Сеневе серце паленіло від благородної злості: ну, чи не клятий Макогон! Та він не просто педагогічно запущений, а ще й хуліган! Ти до нього з добром, а він нацьковує на тебе отого чорта! От і помагай такому, і бери над ним шефство, і шукай до нього товариський підхід!.. Та тричі тьху на нього!.. І хай тепер ніхто не докоряє Кирсенкові, що не спало йому на думку допомогти товаришеві!..

Мабуть, було смішно дивитися збоку, як, загубивши поважність, тікав Сень від лукавого Битника, та Лесь

не сміявся. Лише зітхнув і рушив до хати, на ходу одмахнувшись од собаки, що вже скакав поряд. На хвильку спинився проти клумби, де проклюнувся перший тюльпан. То його, Лесів, тюльпан. Любо глянути, як він наготувався рости!

Весніє, ох як весніє!..

А отой неспокій, що ворухиться у Леся всередині поряд із радістю, тепер відомо, від чого. Неспокійно тому, що вже давно надумав жити по-новому і ніяк не почне так жити. Задачі на завтра не розв'язані, вправи з граматики не виконані. Та й багато що з уроків на понеділок не підготовлене, хоч татові й мамі сказав, нібито в нього на завтра — ажур!

Ще тяжче зітхнулося Лесеві. Гидко зробилося на душі, коли чесно подумав про себе самого. Він, виходить, не тільки ледацюга, а ще й брехуняка!..

Ні, треба таки йти до столу та братись за уроки!.. Чи, може, хай їм грець?..

ПРО КОНГРУЕНТНІСТЬ ТА ЗАДАЧУ

ДЛЯ ВАНТАЖНИКІВ

Тільки той, хто ніколи не ходив до школи, не знає, яке то бридке почуття, коли, не приготувавши завдання, сидиш на уроці й тривожно ждеш: викличуть чи не викличуть? За вікном розбруньковуються тополі, на вологім вітті гоїдається весняний вітер, у класі сонячно й дзвінко, учитель когось питає, а ти ніби не чуєш того й не бачиш, бо зосереджений на іншій, бо в тебе своя гризота, від якої ніяк і нічим не зарятуватись. Аж надто неприємний холод під ложечкою почуваш тоді, коли вчитель, схилившись над журналом, водить очима по списку.

Лесь переживав такі неприємні хвилини не раз. Але найдужче не хотілося йому бути викликаним саме сьогодні. Не стільки тому, що боявся нової двійки, скільки було б прикро дати можливість Сеневі ще раз потішитись. Уявляється, як радів би Кирсенко. Ага, мовляв, попався! Так тобі й треба, щоб не цькував собаками!.. А ще Лесеві було б соромно перед Зовєю Сомко. Зараз у класі її нема, але днями прийде.

Учора ввечері, коли він, зробивши над собою героїчне зусилля, сів до столу, в коридорі задзеленчав теле-

фон. Лесь подумав, що то дзвонять батькові чи матері, й не рушив з місця. Зате Настуня одразу кинула зашмульованого ведмедика, якого умовляла спати, і схопила телефонну трубку. Вона страх любить поговорити по телефону і часто скаржиться, що їй ніхто не дзвонить. Татові дзвонять, мамі й Лесеві також, а їй — ні. Несправедливо.

— А-а-лло! — казала протяжно, наслідуючи маму. — Це я... Еге ж... Бо ми цілий день були в лісі й зробили журавля з кривої ломаки. Як прийдеш, то я покажу... Лесь дома, але я не хочу його кликати... Бо хочу, щоб ти зі мною побалакала...

Лесь догадався, що дзвонить Зоя, й видер у Настуні трубку.

— Ти, Зойко?.. Добризечір!.. Видужувш?.. От добре!.. Скоро в школу? Здорово! Дивися ж, не хворій більше!.. А в мене що?.. В мене порядок! Порядок, кажу!.. Ще зранку!.. Телевізор дивлюсь та Настуню виховую!..

Зрадів Зоїному дзвінкові, було приємно почути її голос, узнати, що вже майже здорова, а про себе не знати навіщо брехнув: мовляв, уроки зробив ще зранку, не знаю, де дівати вільний час, марную його біля телевізора!.. Не хотілося признаватися про свої клопоти, молів казна-що й червонів. Добре, що говорить не по відеотелефону і Зоя нічого не може побачити. А тут ще Настуня: «А от і не біля телевізора, а от і не виховуєш мене, а брешеш!» Крутиться, мов дзига, скаче на одній ніжці й репетує. Затулив рукою трубку, щоб Зоя не почула, поспішив закінчити розмову: «До зустрічі, видужуй на сто процентів!» Поклав трубку й ляснув Настуню ззаду по платтячку, щоб не лізла, коли не просять. Настуня побігла на кухню скаржитися мамі, а він вернувся до столу.

У школі казали, що, готуючи уроки, краще спочатку братися за важчі завдання, а тоді вже за легші. Лесь пробував так робити, але відкинув цей метод, переконавшись у його хибності на власнім досвіді. Справді, візьмешся спочатку за математику, загрузнеш на якійсь задачі, а годинник байдуже цокає. Боїшся, що на завдання з інших дисциплін часу не зостанеться зовсім, і починаєш хвилюватися. А коли хвилюєшся — задача не розв'язується й поготів. Ти геть знесилюєшся, впадаєш у розпач і... зі злості кидаєш роботу, — ну її!..

Тим-то і вчора почав з природознавства. Ото дисцип-

ліна, ото наука!.. Не наука — сама приємність! Приміром, сьогоднішнє завдання «Рослини — мешканці водойм». Лесь повторив його за п'ять хвилини, а розказувати може хоч годину, бо на власні очі улітку бачив більше, ніж написано в підручнику. Питайте!.. Він вам розкаже і про ряску, і про біле латаття, і про всякі водорості!..

Відклав підручник.

Вивчив історію й виконав вправу з граматики. Вже не так швидко, бо з історії задано аж шість сторінок, а на них стільки імен та цифр, що макітриться в голові; а перед тим, як виконати вправу, мусив ще повторювати правила. Займався тим не дуже охоче, але мав зрештою задоволення: адже треба робити не тільки те, що легко й приємно, а й те, що важко й прикро. Зусиль не шкода, аби вони не пропадали даром.

Не жалів їх і на математику, до якої взявся вже геть після дев'ятої години. Повторив «Конгруентні фігури» (навіть вимовити важко, не те що запам'ятати!), а тоді розв'язав кілька прикладів і переписав умову задачі. З неї, клятої, й почалася Лесева мука. «У підвалі стоять 7 повних бочок, 7 бочок, наповнених наполовину, і 7 порожніх бочок. Як розподілити ці бочки між 3 вантажними машинами, щоб на кожній машині було 7 бочок і на всіх машинах був однаковий вантаж?..» Лесь переставляв бочки сяк і так, вергав з машини на машину, упрів і захекався, а рівної ваги й однакової кількості на всіх грузовиках не виходило. Стиснувши голову кулаками, намагався логічно мислити (логічне мислення, казала Зоя, при розв'язанні задач найголовніше), тулив до повних бочок по порожній, рівняв їх з двома, наповненими наполовину, відчував, що десь він уже близько до розв'язання, — однаково, «навантажити» грузовики так, як вимагалось в умові задачі, був не годен.

Просити допомоги в тата Лесь не міг з трьох причин. По-перше, тато завжди каже, щоб Лесь зі своєю роботою справлявся сам і не валив її ні на кого іншого, бо розледачіє й виросте казна-чим. По-друге, в математиці він сам слабак (Лесь, певно, у нього вдався), забув уже й те, що колись знав. По-третє, зараз його просто нема вдома, бо пішов у лікарню на нічне чергування. А мама Лесева — бібліотекар. З літератури, мови, історії вона враз би допомогла, аби попросив, але там він допомоги

не потребує. А з математики не допоможе. Тільки подумав про маму, а вона з-за плечей:

— Спати пора, Лесю.

— Я ще трохи посиджу, ти лягай.

— Коли таке було, щоб я лягла, не повкладавши вас.

— Я вже не маленький.

— Для матері кожен до старості маленький. Задача не виходить?

— Не виходить.

— Покажи.

Лесь безнадійно знизав плечима, мовляв, навіщо воно тобі, проте підсунув підручник. Мама прочитала.

— Гм... Сім повних, сім порожніх, сім наполовину... — присіла поряд, взяла олівець, задумалась. У квартирі — німотна тиша. Химерно провуркотіло у водогонній трубі, і знову все стихло. Лесь скосив очі на маму. І трохи не засміявся, хоч було йому не до сміху. Кумедна мама! Гризе олівець — точнісінько школярка!.. І добра, не допікає, якщо в Лесь щось не виходить, і не хвастається: «От я в твої роки!..» Лише зітхне непомітно та підбадьорить: «Нічого, постарасься — вийде!»

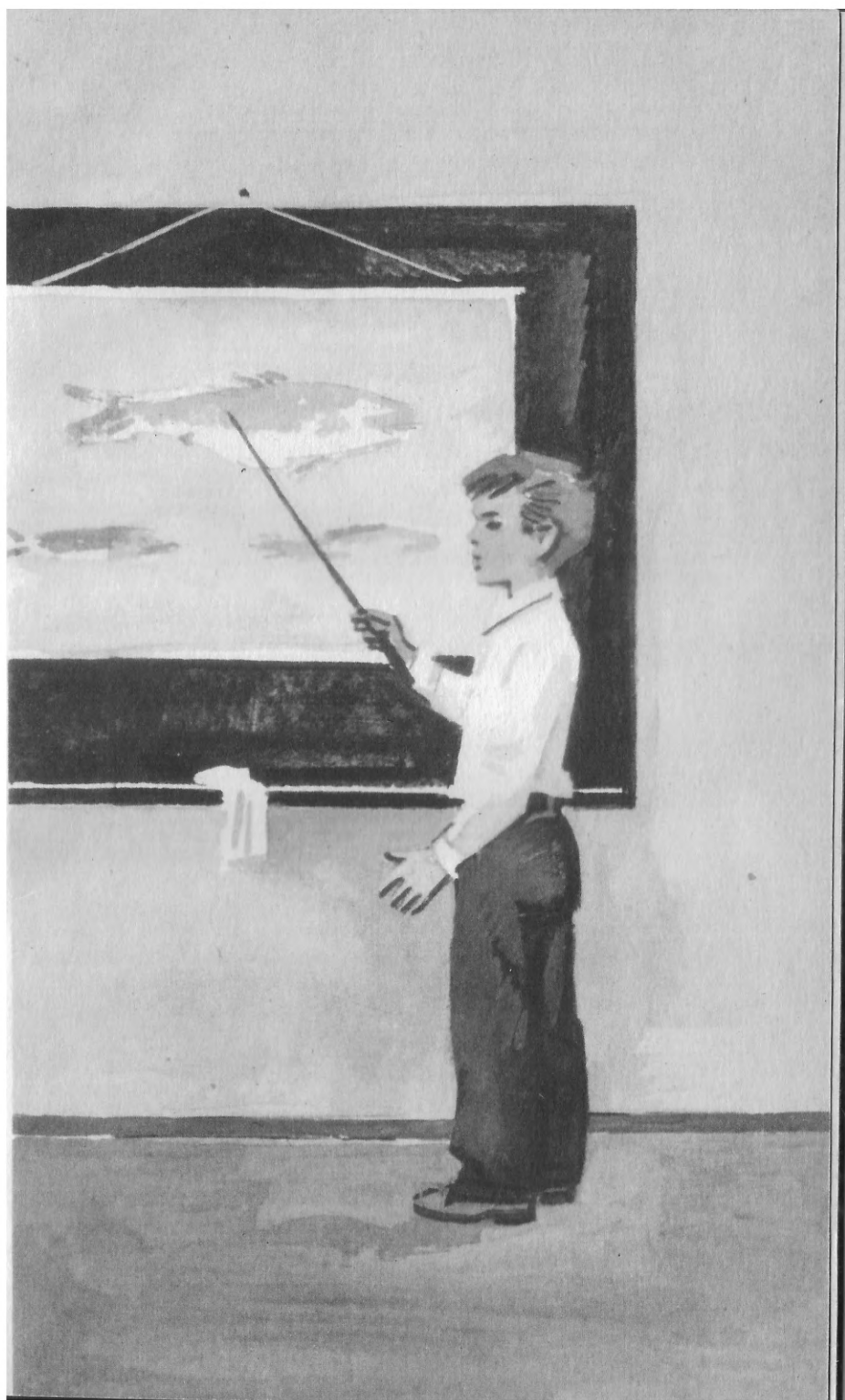
Лесь сьогодні старався, і мама он старається, та, мабуть, дарма. Зате вона переконається, що не завжди Лесь винен, — винна задача. Не задача — крутиголовка!.. І старанністю не завжди даси їй лад!.. Мама, ніби на підтвердження Лесевої думки, висловила незадоволення:

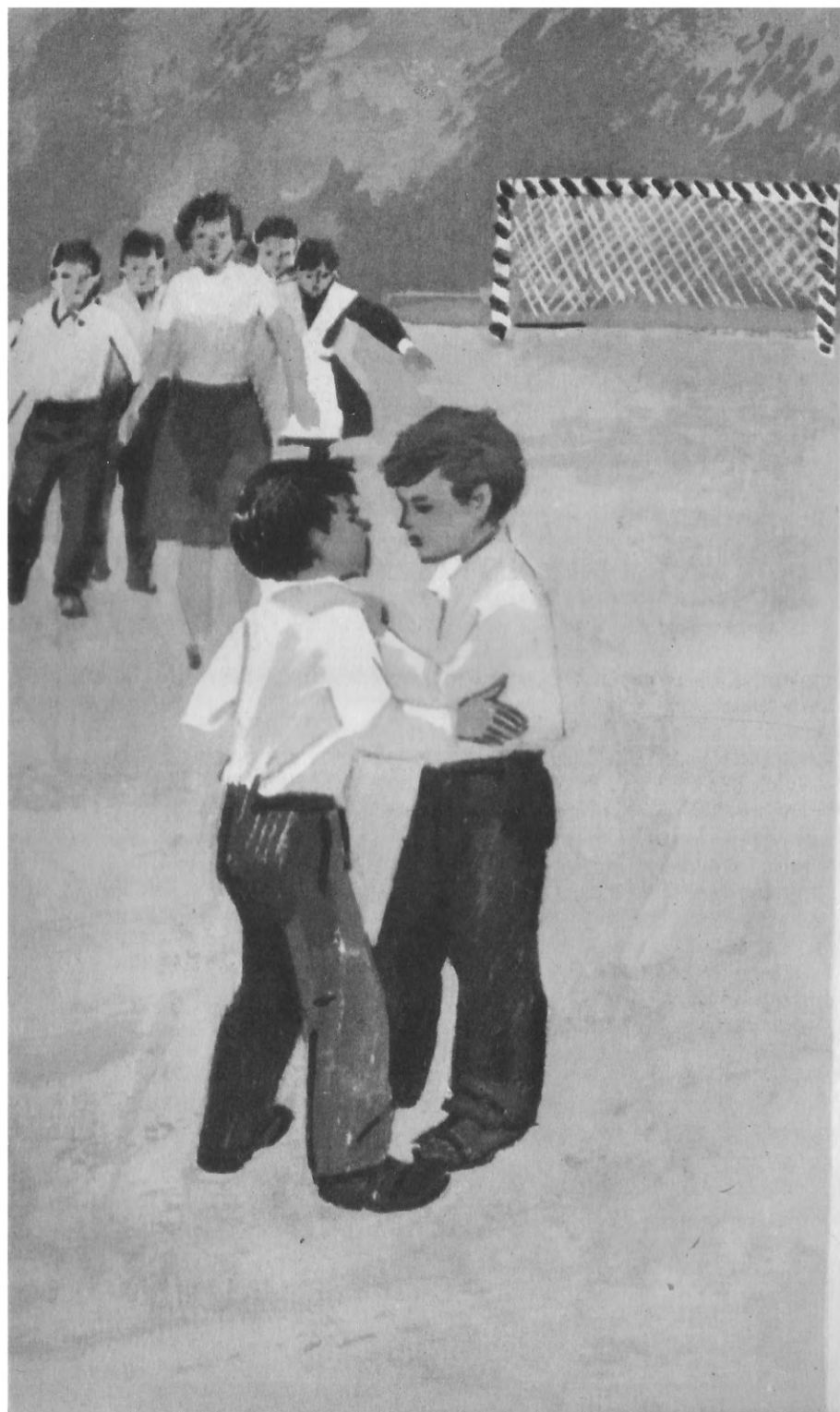
— Лишенько!.. Сім повних, сім порожніх... Сім мішків гречаної вовни! Не для чотирикласників, а для вантажників, чи що!.. Лягай спати, завтра попросиш Кіма Семеновича, хай пояснить.

Мамі легко казати «попросиш». Учитель, звичайно, пояснить, але перед тим вимучить нотацією й поставить двійку, бо не впорався з задачею для вантажників.

І гріх, і сміх! Лесеві згадався дядя Гриша, який живе на першому поверсі. Може, до нього звернутися? Він вантажник — раніше працював на міському елеваторі, а тепер у меблевому магазині. Може б, він «повантажив» ті чортові бочки?..

Допізна бився Лесь над задачею, шукав виходу, наче з казкового критського лабіринту, але щоразу заходив у глухий кут і мусив повертатися назад, щоб через недовгий час прийти туди ж. Чи не морока?..

Розсердився на себе, на вчителя, на підручник, в яким надруковано таку муку. Плюнув і пішов спати.

Сон був жахливим продовженням дійсності. В підвалі вже не сім повних бочок, а сім по сім. Так само й порожніх, і наповнених наполовину. Зате грузовиків уже не три, а тільки один!.. Тепер не треба ділити бочки між трьома машинами, а лише повантажити на один грузовик. А він великий — як п'ятиповерховий дім, з підвалу на краєчок кузова прокладено довжелезну дошку, по ній Лесь викочує й викочує важезні бочки, складає на кузові ярусами, ось-ось викотить останню й тоді спочине, але ярус розвалюється, бочки з шаленою швидкістю котяться назад до підвалу, і кожна по-своєму стугонить, гупає, торохтить, найголосніше — порожні. Лесь метастєся то сюди, то туди, щоб не збили його з ніг і не розчавили нанівець. Диво, як він залишається живий!.. А потім починає вантажити бочки заново, а вони заново обвалюються. Аж на сьомий раз склав до останньої, швидше зіпхнув дошку й узявся зачиняти борт — ще мить, і по всьому! — та вже коли йдеться тобі на напасть, то не зарятує ніщо. Борт Лесь закрив, але бочкам байдужісінько. Так само їм дарма, що скинуто дошку, по якій досі скочувалися. Тепер вони просто зіскакують додола, ходять на коротких ніжках, заклавши такі ж короткі ручки за спину або склавши на животі, важко хекають, щось белькочуть незрозумілою мовою, насідають на Леся!.. Чистісінько сто сорок сім товстунів-розбійників, перед якими Лесь чимось завинив, і вони мають його покарати!.. І, мабуть би, покарали, але перед карою, яка має впасти на людину у сні, є порятунок: негайно прокинутись.

Лесь прокинувся. Перед очима все ще бовваніли товстуни-розбійники, та він їх уже не боявся. Лесь знає: щоб примари, які прийшли вві сні, негайно розтали, треба подивитися на вікно. Денного світла вони страх бояться і зразу щезають. Він швидко перевів очі вліво, до вікна, і вернувся в реальність. Тут же заспішив уставати, прибирати постіль, умиватися, снідати. Вранці кожному школяреві ніколи.

Вийшов у двір, кинув очима довкола. Недавно тут товклися осоружні бочки, а зараз он біжить поздоровкатися Битник та розмотує довгий гумовий шланг тітка Марина. Бочки (не ті, нічні, а справдешні) Лесь

уздрів за рогом будинку біля овочевого павільйону. Звична, буденна тара. Вони ні в чому не винні перед Лесем, та він подивився на них неприязно, майже вороже. Будьте ви неладні!..

Математика була на першому уроці. Тим гірше для Леся. Якщо його викличуть і поставлять двійку — полетить шкереберть увесь день, бо тоді й з інших дисциплін він не відповість як слід, хоч і добре приготувався. Не той буде настроїй... Отож викличуть чи не викличуть?.. Поставлять оте лихо, чи пронесе?

Кім Семенович найперше викликав Гриня Осотного.

— Ану, Гриню, що ти знаєш про конгруентні фігури?

— Все про них знаю,— самовпевнено відповів Гринь,— тільки я буду називати їх не конгур... не коргу... не конгруентними,— насилу вимовив,— а рівними. Можна, Кіме Семеновичу?

— Гаразд, називай,— дозволив Кім Семенович, який дуже полюбляв мудрагельські математичні терміни і привчав до них учнів.— Але не забувай, що рівні — то таки ж конгруентні.

Гринь без передиху торохтів і черкав по дошці, аж крейда ламалася, а Лесь думав: «Щастить же людині! Попалось геть пусте запитання, тільки й того, що одне важке слово треба вимовити, але Гринь і від нього відпросився!.. Це б і я так відповів!.. Але мені неминуче попадеться щось важке. Бочки — не інакше!»

Кім Семенович мав поганий зір і носив окуляри з комбінованими скельцями. На клас чи на дошку дивився крізь верхню половину скелець, а в зошит чи в книжку — крізь нижню. По класу бачив геть усе, наче під мікроскопом,— ні з чим не можна було од нього вховатися. Нижня половина, мабуть, «зійшла з мірки», себто стала заслабка, тому над журналом він схилявся так низько, що майже торкався його довгим носом, і здавалося, ніби він не читає, а нюхає.

Вислухав Гриня, схвально покивав головою і встромив ніс у журнал.

Гриневі поставив п'ятірку і давай «нюхати» список. Клас пришик: кого він зараз «винюхає»?

— Олександр Макогон! — мовив звичним голосом, але для Леся він прогримів так, мов прокотилася порожня бочка.— Прошу до дошки, Олександрє Макогон.

Ну от! Лесь так і знав!.. Серце холодною грудкою

упало в живіт, а все тіло зробилося неживе. Він висунувся з-за парти і ватяними ногами рушив до дошки. Так ідуть приречені на страту.

— Зошит візьми,— нагадав учитель.

— Даруйте, забув,— промимрив Лесь, покірно вернувся до парти, взяв зошит. «Ну от,— подумав знову,— зараз обрушиться на мене чортова бочкотара і задушить на смерть!»

— Що було задано додому, крім конгруентних фігур?

— Шість прикладів на розв'язання рівнянь, а ще...

— Розв'язав?

— Рівняння розв'язав, а...

— Запиши два перші приклади і покажи, як ти з ними впорався.

Лесь поквапився записувати приклади, а під чубом ворушилася несміла сподіванка: невже одбудуся самими прикладами, а бочкотара звалиться на когось іншого?

Легенько постукуючи олівцем по журналу, учитель стежив, як Лесь записував розв'язання, і непевно притакував:

— Так, так, Макогоне!.. Приклади ти розв'язав, так, так!.. Сам упорався, чи хтось підсобив?

— Сам.

— От бач, не святі горшки ліплять.

Лесь уже був певен, що «пронесло», і майже заспокоївся. Зараз Кім Семенович скаже йти на місце, а на задачу викличе іншого, він, Лесь, охоче б подивився, що з того буде. Але Кім Семенович, мабуть, читав Лесеві думки і вважав, що радіти йому рано.

— Приклади ти розв'язав,— повторив рівним, монотонним голосом,— та я хотів би подивитися твій зошит... Я так і знав,— кивнув головою, побачивши, що в Лесея записана лише умова задачі.— Не зумів?

— Я пробував, але...

— Сідай! Трійка! За приклади й за спробу.

Трійка? За спробу? Лесь був здивований. Сів на місце й не міг зрозуміти дивака-математика. Трійка — не велике щастя, та у Кіма навіть трійку заробити — не легка штука. Чом він розщедрився, чом зробив Лесеві такий подарунок?..

Кім Семенович тим часом «нюхнув» журнал, ставлячи Лесеві оцінку, й підняв очі на клас:

— Хто розв'язав задачу, підніміть руки.

Його запитання здивувало не тільки Леся, а й увесь клас. Бо завжди він питав навпаки: «Хто не розв'язав задачі, підніміть руки», — і завжди те запитання звучало лиховісно й погрозливо: начувайтесь, якщо посміли не виконати завдання!..

Піднялося зовсім небагато рук. Лесь кинув очима по класу й налічив щось сім чи вісім. Виходить, не лише він спасував перед бочками.

А що ж Кім Семенович?.. Думалось, з досади заслабне або й зовсім помре (не виконав завдання майже весь клас!), і Лесеві стало жалко і страшно за вчителя, та він ніби й зовсім не засмутився. Хмикнув під ніс і навіть усміхнувся:

— Не густо.

А потім додав:

— Задача підвищеної трудності. Я не сподівався, що всі її розв'яжуть, але й не думав, що буде вас так мало. Ану, професоре, — так він прозивав Сеня Кирсенка, і той вельми пишався з прізвиська, — катай до дошки, поясни.

Сень розправився з бочками досить швидко, і всі побачили, що не така вже то математична складність, умій лиш міркувати та помороч голову. Вертаючись на місце повз Леся, що сидів над проходом, навмисне зачепив його за плече й нишком показав язика. Розуміти треба було так: ага, маю п'ятірку! Мав би й ти, якби вчора не був дурний та не відмовився від допомоги! Тішся трійкою!..

Лесь не заздрісний. Нащо йому така п'ятірка! Він радий своїй законній трійці, і в нього добрий настрій, і він до кінця уроків був спокійний і веселий, — на серці легкість, над головою безхмарність.

З ВЕЛИКОЇ ХМАРИ...

Безхмарність, як відомо, — штука нетривка. Війнув вітер, надпливли хмари — і, дивись, поблискує та поgrimує, періщить дощ або вгониться в розгаслу землю синюватий град. Допіру було погідно, і на тобі — негода. Отак зненацька зібралось на грозу й над Лесевою головою.

На уроці природознавства його також викликали.

І поставили четвірку. Він вважав, що за мешканців водойм міг би мати п'ятірку, якби не мимрив собі під ніс, а відповідав впевнено й авторитетно, як те завжди робить Кирсенко. Так хто ж Лесю винен?.. Ну, він за п'ятіркою і не женеться, з нього досить того, що має і настрої у нього чудовий!..

До кінця уроку залишилося кілька хвилин, Лесь впіввуха слухав вчительку, що розказувала про різницю між ґрунтами і гірськими породами, і позиркував за вікно, на великий, мов стадіон, шкільний спортивний майданчик. Там сонячно й гарно. Земля просохла, пробивається молоденька травичка. Зараз буде велика перерва...

Приємно, мов чарівна музика, продзвенів дзвоник. Лесеві подумалося, що з уроку він завжди чомусь бринить набагато веселіше, ніж на урок. Цікаво було б з'ясувати, чому воно так, але ніколи над тим розмірковувати. Вискочив з класу, прогунав довгим коридором, випереджаючи малечу, яка висипала з інших класних кімнат, і опинився на подвір'ї.

Кинув очима навсібіч і побачив... не хмару, що збиралась над його головою, а Сенеу Кирсенкову маму. Трохи не налетів на неї й не звалив з ніг. Але вчасно загальмував і чемно привітався:

— Добрий день, Кларо Матвіівно!

— Хуліган! — Клара Матвіївна нахмурилася, намальовані брови зійшлися над переніссям, з очей сяйнули нищівні блискавки. Гордо закинула голову, щоб не дивитися на нікчемного Леся, і, війнувши на нього духом парфюмерного магазину, зникла за дверима школи.

Лесь знизав плечима: чого це вона, що я їй зробив?.. Неприємно, коли тебе ні за що ні про що обзивають кепським словом. Проте образа не вплинула на райдужність Лесевого настрою, він махнув рукою й подався на майданчик. Не мав навіть на мислі, що поява Клари Матвіївни стосується не когось іншого, а таки ж його, Леся Макогона. Подумав, що прибігла з кимось сваритися. Все за сина заступається — ніби кожен тільки й думає, як би скривдити її Сенечку. І в дитсадок з тим бігала, і тепер до школи. Не хотів би Лесь, щоб у нього була така мама. Та чи йому, Лесеві, клопіт про все те? Хай Сень клопочеться!..

— Гей, Кирса! — гукнув Сеневі, побачивши його аж на другім кінці майданчика. — Мамуля прийшла!

Сень захопився дівчачою грою — стрибав з Любою Коцюбою в класі й не почув Леся.

— Тебе он гукають, — сказала Люба.

— Мене? — підняв Сень голову й здивувався. — Ти?

— Мамуля, кажу, прийшла! Може, гостинчика мазунчикові принесла?

— Бре! — не повірив Сень, бо вийшов зі школи ось допіру й мами не бачив.

— Чесне піонерське, — поклявся Лесь, — мабуть, до учительської пройшла, поки ти в класі м'явся.

Сень, як був трохи менший і не такий тямущий, з кожної маминої появи в школі радів і навіть, коли хтось йому чимось не догоджав, насуплювався й погрожував: «А я скажу мамі, будеш ти знати!» З нього кепкували, називали мамієм, він злостився, зате щодалі ставав розумнішим і просив маму, щоб дарма не ходила й не зчиняла в учительській крику, бо соромно, але мама знала своє. «Багато ти тямиш, — казала, — вони тебе там геть заклують, якщо не заступишся!..» Пробував доводити, що ніхто його не закльовує, що він сам себе захистить, та мама на доводи не зважала, і він поволі звик до заступництва.

Зараз, хоч Сень був сердитий на Макогона і вважав, що той його незаслужено скривдив, все ж почував ніяковість і уникав глянути Лесеві в очі. І вже жалкував, що вчора проговорився перед мамою про звірюку Битника. Думав лише похвалитися своєю добродією перед батьками (прийшов по-товариськи допомогти Макогові, а він, телепень, он якого коника викинув!) і не сподівався, що мама так сполотніє.

— О господи! — зчепила вона руки перед грудьми, наче виступала зі сцени драматичного театру. — Дитино моя! — голос її дрижав трагедійно. — Та чи він тебе не вкусив?..

— Ні, не вкусив, — заспокоював Сень.

Мама не вірила:

— Ой, не признаєшся! Ой, чує моє серце нападсть та лиху годину!.. Скидай штани, показуйся!

— Та кажу ж тобі, не вкусив! От іще!..

— А може, він заражений! А може, він скажений!.. Я цього так не полишу!.. Я покажу Макогові!.. Та йому місце не в школі, а в колонії малолітніх правопорушників!.. Ну, піду ж я завтра до ва-ш-шої дир-р-ректриси!

Сеневі не хотілося, щоб вона приходила. Не тому, що жалів Леся, якому дістанеться прочуханка, а потерпав за себе: Макогон усе перетерпить, йому не звикати, а потім віддячить Сеневі. Наскаржився, скаже, ябеда!.. Ні, краще б мама не чіпала Леся, він сам би колись йому віддячив. Щоб заспокоїти маму, роздягнувся, стояв у самих трусиках, наче на пляжі:

— Ну, дивись же, ніде не вкушений. Він мене навіть не вдрыпнув. Тільки гавкнув раз та вдруге.

Мама вгомонилася, можна було гадати, що облишила намір провчити злочинця Макогона. А виходить, не облишила. Ех, мама!..

Уявляв: ото жахи малює вона о цій хвилині в директорським кабінеті! Благородного Сеня незаслужено й жорстоко скривджено, за свій добрий намір він учора мало не поплатився здоров'ям чи навіть життям і тепер тяжко переживає та вболіває!.. І все — через Макогона! То чистий вам розбійник, який за добро платить чорною невдячністю й веде себе зовсім по-бандитськи! Якщо його не зупинити, то він зайде так далеко, що геть занапастить Сенечку, весь клас, усю школу або й ціле місто!

Сень знайшов очима злодіяку Леся. Він безпечно й безжурно ганяв м'яча і вже, мабуть, зовсім забув про існування Сеня і його мами. Якщо бути чесним, то треба визнати: несправедлива мама до Леся. Що задирака він і забіяка — правда, але ж, далєбі, не Карабас чи Бармалей!.. Була мить, коли Сень навіть поспівчував Лесеві: може, підійти та попередити, що на нього зараз скаржаться і що він, Сень, у тім не винен, то мама сама... Але ж то значило б — обілити себе, зваливши все на маму! То однаково, що зрадити їй!.. Ні, Сень на таке не згоден! Хай Макогон сам викручується!

Сеневе уявлення про страхи, що їх викладає мама директорові, було близьке до дійсності.

Клара Матвіївна влетіла до директорського кабінету, як вихор. Привітавшись, упала на стілець і голосно відхекувалася — така була збуджена, стривожена, знеможена. Олена Василівна, директор, підійшла до маленького столика, що стояв у кутку кабінету, налила склянку води:

— Випийте, Клара Матвіївно.

Вони були дуже несхожі одна на одну. Аж дивно, які можуть бути неоднакові люди. Клара Матвіївна

вся кругла: кругле лице, до синяви вибілене мастилами, круглі вуха, очі, так само круглі плечі, круглі кулачки, стиснуті на круглих колінах. Все те кругле було знервоване, паленіло праведним гнівом.

Олена Василівна, навпаки,— на диво спокійна й неквапна. Неквапно подала воду, неквапно одступила два кроки назад, сіла в крісло. Вже сивувата, хоч не старша Клари Матвіївни, в строгім сірім костюмі, струнка й підтягнута, наче спортсменка. Очі примружені, з тонкими промінчиками в кутиках, хитрувато-проникливі. Клару Матвіївну вона знала четвертий рік. Два перші роки енергійну Сенеvu маму вибирали в батьківській комітет, до діла вона бралася ніби й охоче, але її робота була кепська, бо Клара Матвіївна клопоталася лише Сенечкою, лише ним були зайняті її думки, він заступав для неї мало не весь світ. Олена Василівна розуміла Клару Матвіївну. Схильна Сенева мама робити бурю в склянці води, але чи можна ставити те їй на докір? Святе материнське чуття — любов до сина — в ній таке велике й таке сильне, що часом засліплює її.

Коли Клара Матвіївна напилася, директор щиро озвалася:

— Слухаю вас, Кларо Матвіївно.

— Хух,— видихнула Сенева мама.— Вчора так переживалася, що мало не померла. І все — ваші вихованці, Олено Василівно! Не учні — урвители, не школа — розбійницьке збіговисько!

— В чім наша вина, Кларо Матвіївно?

— В тім, що так виховали бандита Олександра Макогона! За ним давно плаче дитяча кімната міліції або й колонія! Самі, здорові, знаєте!

— Уявіть собі, не знаю. Досі не було скарг на Макогона. Щось зле вчинив?

— Дуже!.. Постійно тероризує мого сина, а вчора нацькував на нього собаку. І я не знаю, чим це закінчиться для Сенечки,— Клара Матвіївна скривила лице й схлипнула. Діставши з сумочки хустинку, утерла під носом.— Я цього так не залишу!

— Заспокойтеся, прошу вас, і розкажіть,— попросила здивована Олена Василівна. Вона викладає в школі історію, другий урок у неї був у четвертій «Б». Вачила обох: і непосиду Макогона, що, як завжди, крутився, ніби в парту йому забито цвяшок, і кругловидого та

рум'яного, як мама, Кирсенка. Навіть попросила Сеня повторити поданий матеріал — переказав статечно й серйозно. Такі благополучні обидва — не подумала б, що вчора чогось не поділили.

Клара Матвіївна сховала хустинку.

— Сенечка, як свідомий і здібний учень, пішов по-могти Макогонові, як несвідомому й відсталому, так сказати, хотів узяти шефство. А в дикуна Макогона собацюра, мов теля! Злючий, як і сам Макогон! От і кинувся вовкодав на Сенечку, а цей бандит ще й нацьковував звіра, ще й реготав!..

— І сильно покусав собаку Сенечку? До лікаря водили — укол про всяк випадок зробили?

Клара Матвіївна не завважила в тоні Олени Василівни прихованого лукавства, проте зам'ялася.

— Та, бачте, не дуже... Тобто зовсім не покусав... Мабуть, завдяки щасливому випадку.

— Одіж, певно, пошматував?

— Та ні!.. Але ж налякав мало не до смерті. Мені здається, що Сенечка од переляку почав потроху заїкати.

— Я б не сказала. Сьогодні відповідав на уроці — оратор та й тільки, хоч би на словечку затнувся!

Клара Матвіївна засвітилася радістю, кругле лице од усмішки зробилося ще круглішим, наче його описали циркулем, але за хвилю вона згадала, що прийшла до школи скаржитись та добиватись кари кривдникові Сенечки, і погасила усмішку. Прибрала стражденного вигляду, журно опустила очі:

— Так, він весь у мене... Свого, може, й хвалити не личить, але люблю правду: дуже здібний! Такий уже здібний, що не знаю, ким він і виросте. Кимось незвичайним. Якщо не доконають сердешного всякі Макогони! — знову скривила губи й вийняла хустинку. Тут же її сховала, не скориставшись, і дуже рішуче до директора: — Так і знайте, Олено Василівно: якщо Сенечка в'їде з п'ятирок на трійки, — не його вина, а Макогонова!

Олена Василівна, що досі зберігала незворушність, не витримала і відверто зареготала. Сміялася голосно, щиро, приємно й через те здавалася набагато молодшою.

— Ну, Клара Матвіївно!.. Не кожен би до такого додумався!..

— До якого? — вдавала ображену Клара Матвіївна.

— Та, бачте, зручно: не витягне Сеня на круглого відмінника — то винен Макогон, винна школа. Дивіться ж, учителі, не ставте Сенечці нічого, крім п'ятірок! Чи не так, Клара Матвіївно?..

— Що ви! — витягла в рурку губи Клара Матвіївна. — Я зовсім цього не думала. Тільки наполягаю, щоб до Макогона були вжиті найсуворіші заходи! В інтересах не одного Сенечки, а всієї школи!.. Виховання молодого покоління — справа загальна, і мені вона, може, ближча, ніж декому з педагогів! — говорила Сенева мама довго, багатослівно й пишномовно, і Олена Василівна упевнилась, що ораторські здібності Сенечка успадкував таки ж від мами. Вислухати все те було нелегко, але Олена Василівна, як і личить педагогові, була терпляча.

— Якщо Макогон не буде належно покараний, — нарешті ультимативно закінчила Клара Матвіївна довгу промову, — то, вибачайте, Олено Василівно, я скаржитимусь у народвіту!..

— Ваше право, Клара Матвіївно, але не думаю, що матимете для скарги причину, — Олена Василівна говорила неквапно, терпляче й переконливо, як з упертим і норовливим школярем. Прикро, що вчителеві іноді треба виховувати не лише учнів, а й декотрих батьків. — Розберемося, вживемо щодо Макогона заходів. Хоч я певна, що він не бандит, як ви твердите, а просто пустун.

— Не згодна! — палко заперечила Клара Матвіївна. — Я з усією відповідальністю заявляю, що...

— Прошу мене вислухати, — перебила її директор, — я вислухала вас. Розберемося, повторюю, вживемо заходів. А щодо Сеня, то запевняю: нічого йому від переляку не сталося й не станеться, не завдавайте собі гризоти. І ще запевняю: не допустимо, щоб Макогон чи будь-хто занапастив будь-кого з школярів чи, тим паче, всю школу. Отож прошу вас не хвилюватися, — і Олена Василівна глянула на годинник, даючи зрозуміти, що розмову закінчено. — До побачення, Клара Матвіївно. Заходьте, буду рада вас бачити.

— До побачення, Олено Василівно! — Клара Матвіївна викотилася з кабінету, прокотилася коридором, заглянула в порожній четвертий «Б», нарешті докотилася до спортивного майданчика. Знайшла очима Сеня, який давно побачив маму, але чомусь не поспішав

їй назустріч, замахала рукою, мовби описуючи нею круг, протяжно загукала:

— Се-е-е-ню!.. А йди-но, бутерброда візьми!.. З ікро-о-о-ю!..

БЛАГОДАТНИЙ ДОЩ

Ольга Калістратівна глянула на годинник, склала в акуратний стовпчик підручники, обвела очима клас. Вона щойно подала новий матеріал, звеліла записати в щоденники домашнє завдання.

— В кого є запитання?

— Нема,— загули школярі, нетерпляче ждучи дзвінка.

— Всі зрозуміли новий матеріал?

Дружна відповідь «всі» злилася з гучним дзеленчанням.

— Можете йти додому, до побачення,— сказала Ольга Калістратівна.— А ти, Леся, зостанься.

— Мені? Зостатись? — здивовано перепитав Лесь.

— Так, тобі.

— Чого?

— Потерпи,— відповіла вчителька, ждучи, поки учні звільнять клас,— узнаєш.

Повз Леся, що спантелічено застиг коло своєї парти, боком проскочив Кирсенко. Нишком, щоб ніхто не бачив, штовхнув Леся ліктем, зловтішно прошепотів:

— Зараз узнаєш, Лисок! І довго пам'ятатимеш, хи-хи!..

Поки школярі виходили з кімнати, Ольга Калістратівна непомітно вивчала Макогона, на тонке лице якого набігла тінь. Щойно був безжурний, веселий, в очах грали іскорки сміху, а нині на личку — задума й нетерплячка. Які мінливі, які виразні дитячі лиця! Хоч читай по них, що на мислі в дитини, що на душі.

То правда, що свій новий клас Ольга Калістратівна знала ще не досить добре. І про Макогона мала уявлення лише з характеристики попереднього класного керівника: не дуже дисциплінований, не дуже старанний, задиристий та забіякуватий, не дуже здібний. Що й казати, кепська характеристика. Ольга Калістратівна, щойно познайомившись і глянувши в Лесеві очі, чомусь засумнівалася в правдивості тієї характеристики й ждала, що Лесь спростує її, виявить себе не таким...

І ось нате вам! Він не спростовує — підтверджує! На нього скарга!

Коли директор сказала про візит сердитої Клари Матвіївни й звеліла Ользі Калістратівні розібратися, вона перше хотіла залишити після уроків обох — і Макогона й Кирсенка, а потім передумала. Для неї зразково-показовий Сень не являв жодної загадки, був зрозумілий, як прочитана книжка. Хай собі йде, вдоволений, додому і втішить маму, повідомивши, що Макогона залишено для покарання. А з Лесем Макогоном Ользі Калістратівні цікаво дещо з'ясувати.

Вона була стомлена: провела п'ять уроків і на жодному не присіла ні на секунду. Ніколи того не робила, бо вважала: коли стоїть перед кафедрою чи ходить між рядами парт — клас працює активніше й старанніше. Якщо ж сяде — щось пройде поза її увагою, хтось з учнів розслабиться й марнуватиме час. Допустити цього не могла, тому не давала собі ні найменшого перепочинку. Тепер задоволено опустилася на стілець.

— Проходь сюди, — вказала Макогонові на найближчу до себе парту. — Сідай.

Лесь зам'явся. Раніше, коли його залишала Галина Сидорівна, він мусив стояти смирно за своєю партою.

— Сідай, сідай! — повторила Ольга Калістратівна. — Ось тут сідай! — і без зупинки перейшла до суті: — Скаржаться на тебе, Лесю. А я мушу вживати заходів. Отак-то, — і посміхнулася не зовсім зрозумілою для Леся усмішкою.

Лесь мовчав. Бо що мав сказати при такій спантеличеності? А спантеличитись було від чого. По-перше, його залишено на розмову після уроків, — це вже само по собі неприємно. По-друге, Ольга Калістратівна сказала: скаржаться, отже, він щось учинив, і його покарають. По-третє, як зрозуміти вчительчину усмішку?.. Власне, вона й приводить Леся в замішання найдужче. Якби не та усмішка, Макогон, як завше було при Галині Сидорівні, затявся б і до кінця мовчав. Або все заперечував би, щоб дужче сердилася вчителька. Але ж Ольга Калістратівна зовсім не сердиться. І Лесь не хоче, щоб вона сердилась. Бо коли людина сердиться, вона стає дуже некрасива. Ольгу Калістратівну йому хотілося бачити красивою, такою, як оце зараз, коли посміхнулася. Усмішка в неї співчутлива й довірлива. Замкнутись Лесь не може.

— Скаржаться? — перепитав з прикрістю, дарма шукаючи в пам'яті провину, за яку мусить нести покуту. — Хто?

— Приходила мама Сеня Кирсенка.

— Ух ти! А я й не догадався, чого вона люта, мов плямиста гіена! Я їй «добрий день», а вона... а вона мене вилаяла.

— Мабуть, заслужив?

Лесь не знав, що сказати. Бо сам не певен: заслужив чи не заслужив. З одного боку воно ніби й так, а з другого — зовсім інак. Але ж спробуй довести вчительці, що не так, а інак, коли Кирсенчиха, мабуть, наговорила такого, що й на голову не налазить! Ні, Лесь не хоче виправдовуватися! І не буде! Хай Ольга Калістратівна не подумав, що він боягуз і нікчема — злякався й викручується!.. Ось зараз вона спитає — він усе й скаже...

Вчителька спитала не те, чого він найперше ждав:

— Твого собаку як звати?

— Битник.

— Битник? — перепитала вчителька й знову усміхнулася. І нова усмішка ще дужче зачарувала Лесь. — Битник... Кумедно.

— То не я, то тітка Марина назвала.

— Гарний пес?

— Гарний.

— Лютий?

— Ой, що ви, Ольго Калістратівно! Сумирніший від овечки!

— Тобі траплялося бачити живу овечку?

— По телевізору. Кажуть, вони дуже сумирні.

— Правду кажуть. А Битник, мабуть, розумний пес?

— О, ще й який! — радо підтвердив Лесь. — Однаково що людина! Або ще й розумніший од декого!

— Чим же завинив перед ним Кирсенко, що Битник мало не роздер його на шмаття?

— Не перед Битником — переді мною завинив. А Битник усе розуміє. Але й не думав він його роздирати, — заступився Лесь за собаку.

— Перед тобою? — спитала вчителька здивовано, та Лесь бачив, що дивується вона навмисне, — усе чисто знає, а розпитує тільки для того, щоб зловити його на неправді. — Сеня же йшов тобі допомогти, то в чім його вина?

— Не стільки допомогти, скільки для того, щоб потім

хвалитися тією допомогою! Знаю я його!.. — Лесь скривджено помовчав і додав: — Хай би не кидався словами: «Двівчник, тягнеш клас донизу...»

— Хіба він казав неправду?

— Правду можна по-всякому сказати. Не таким тоном.

— Отже, Сенів тон не сподобався Битникові?

Лесь зам'явся. Чого це, справді, Ольга Калістратівна про Битника та про Битника? Ніби не Лесь її учень, а Битник!.. Підняв голову, бо досі тримав її звішеною на груди, й стрівся з учителькою поглядом. У великих бурштинових очах Ольги Калістратівни палахтять два дивні промінчики, а верхня губа з ледь помітним золотистим пушком дрібно тремтить. Такий погляд має людина, яка ось-ось не втримається й пирсне голосним сміхом. Але Ольга Калістратівна не засміялася. Навпаки, під Лесевим поглядом нараз змінилася — стала серйозна, майже строга. Серйозно й повторила:

— Отже, не тобі — Битникові не сподобався Кирсенків тон?

— Ну й мені, звичайно. Кому те сподобається, коли приходять з глумом, а вдають, ніби ласку роблять!.. Чи я його просив?

— А Битник і поготів не просив, чи не так?

— Певно, що не просив. Йому він потрібен менш, ніж мені.

— Отже, Битник нагнав Кирсенка з двору? Чи ти йому порадив?

Лесь дедалі більше не розумів Ольгу Калістратівну. Бо хіба то серйозна розмова? Чом не скаже прямо: ти, Макогоне, сякий і розтакий, ти нацькував собаку на ябедника й підлабузника Семена Кирсенка, отже, є порушником дисципліни й хуліганом, за це мусиш прийняти покарання... і так далі, і тому подібне. Тоді Лесеві буде все зрозуміло, він мужньо і мовчазно прийме те покарання, а потім при першій-ліпшій нагоді дасть Сеневі нового прочухана, бо виховувати треба не тільки порушників дисципліни, а й підлизників та наклепників!..

Але ж учителька так не каже. Все навкіл та довокла... Жартує?.. Жарти — річ гарна, Лесь також любить жартувати, але коли на рівних — не так, як кіт з мишею!.. Відповів вичерпно й категорично:

— Битник — собака поважний і ні в чім не винний. А нацькував його на Кирсенка я. Ось мій щоденник, записуйте що завгодно!..

Ольга Калістратівна поклала перед собою Лесів щоденник, але не розгорнула й записувати нічого не поспішала. Так само запитально дивилася на Леся, намагаючись краще його зрозуміти чи, може, навіть виправдати його вчинок.

— А якби твій Битник таки ж покусав Кирсенка?

— Нізащо!.. Хіба б я нацьковував, якби не знав, що він не вкусить? Кажу ж, він усе розуміє не гірш за людину. Ну, й полякав Кирсу. Якби той не тікав — Битник не ганявся б і не гавкав, лише стрибав би кругом та махав хвостом. А бачить, що боягуз дає драла, — женеться, бо має з того розвагу. — Лесь згадав, як було кумедно дивитися на переполошеного Кирсенка, і стримано посміхнувся. — Якби ви тільки бачили його в ту хвилину! — довірливо сказав учительці, пояснюючи свій усміх. — Де й пиха поділася!

— Так налякався?

— Авжеж. А бігає Сень здорово!

— І ти вважавш, що добре з ним повівся?

— Де там добре! Але ж якби й він з добром прийшов, а не з цією, як її, злорадністю.

— Так уже й злорадністю?

— А з чим же! Я його знаю!

Обоє трохи помовчали, потім — Ольга Калістратівна:

— Думаю, ти шкодуєш про свій вчинок?

Галині Сидорівні на таке запитання він одразу відповів би «шкодую», бо такої відповіді їй потрібно, і мав би спокій: йому більше не вичитували б і відпустили додому. А Ользі Калістратівні сказати «шкодую» не міг, бо то було б не те, що він думає. Досі був певен, що зарозумілому Кирсенкові так і треба, яке вже тут шкодування!.. Та й чи саме такої відповіді жде від нього Ольга Калістратівна? І чи повірить, якщо сказати «шкодую»?.. Він взагалі не хотів би нікому казати неправду, а Ользі Калістратівні тим більше, бо хоче, як вона говорила, жити по-новому... Може, надалі вони з Битником більше й не стануть так жартувати з Кирсенка, — краще його не зачіпати, — а що вчора вирядили його геть, про те не жаліють! Лесь чесно й сказав Ользі Калістратівні:

— Ні, не шкодує. Битник теж не шкодує.

— Ба, які ви однодумці з Битником,— засміялася вчителька.— Познаймиш мене коли-небудь зі своїм розумником-собакою?

Запитання було таке несподіване, що Лесь не повірив у його серйозність.

— Це ви жартуєте? — спитав, палко бажаючи, щоб вчителька заперечила й він міг повірити, що вона серйозно.— Скажіть же, Ольго Калістратівно, жартуєте?

— Ніскільки!.. Але ти не приводь його до школи,— попередила,— я колись сама до вас прийду.

Дивно Лесеві. На душі якесь незвично легке почування. Його залишено, щоб «ужити заходів», а ті «заходи» — мовби подарунок! Здається Лесеві, що його однодумець тепер не тільки Битник, а й сама Ольга Калістратівна. Не зміг би пояснити, звідки взялася така думка, на чім вона тримається, але радість від того не менша.

На цьому розмова з Ольгою Калістратівною, власне, й закінчилась. Він ждав, що під кінець вчителька прочитає мораль, застереже від подібних витівок, візьме з Леся слово більш так не робити, а вона нічого того не сказала. Лише розгорнула щоденник, стала писати. Лесь подався вперед, витягнув, наче гусак, довгу шийку, але розібрати, що пишеться, не міг. Що там?.. Може, «незадовільно» з поведінки?

— Не бійся,— заспокоїла вчителька.— Пишу, щоб прийшов хтось із батьків, але не для розмови про ваші з Битником подвиги. Поговорили, й досить. З батьками хочу познайомитися, як належить класному керівникові. Отак-то, Лисок!.. Можеш іти, до побачення!

— До побачення!

Ішов Лесь додому і все думав, думав. Колись, як його, бувало, полають, наговорять низку корисних порад і не менш корисних повчань, він якомога швидше викидав усе те з голови й не завдавав собі клопоту думанням. Сьогодні ж його не ляляли, не повчали, не лякали, а от думається, аж у голові ходить ходором. Як-то, мабуть, тяжко й неприємно Ользі Калістратівні вести розмови з порушниками дисципліни, неслухами, брехунами, упертюхами, двієчниками! Зоставайся з ними на окрему бесіду, шукай до кожного педагогічний підхід! Та ще зважай на їхню гідність!.. А вони самі про свою гідність хоч раз на рік згадують?.. Тьху та й

годі!.. А хіба не можна, щоб Ольга Калістратівна не марнувала з ними часу?.. Звісно, можна! В усякім разі, Лесь не втне більше нічого такого, що було б прикре для доброї й такої красивої Ольги Калістратівни. Принаймні ні сьогодні, ні завтра не налупить Кирсенка, хоч раніше зробив би це невідкладно, бо він того заслуговує.

Тільки згадав Кирсенка, а той — мов козак з маку!..

Перетнув Лесь вулицю й ступив у трикутний сквер неподалік свого дому — а він назустріч. Мабуть, навмисне не спішив до хати, а піджидав Леся, щоб поглумитись.

— Гей, Лисику! Накрутили тобі хвоста за хуліганство?

— Накрутили,— відповів Лесь так смиренно, що Сень аж здивувався.— А ти, Кирса, брехун і ябедник!

— Та я нікому нічого,— виляв Сень, збитий з пантелику Лесевою сумирністю.— То мама...

— А мамі святий дух наплів брехень?

— А от і не брехень!.. Та якби я знав, що вона піде, то...— Сень ніби повинився перед Лесем, а тим часом йому страх кортіло узнати, як же покарано собачника Макогона.— А що вона, Ольга, тобі казала?.. Здорово лаяла?

— А тобі що? Порадіти хочеться?

— Чого б я радів?

— Радій! Не соромся! Ти цього хотів: ось моїх батьків викликають,— і Лесь розгорнув щоденник, показав учительчин запис, щоб завести заповзятих Кирсенків в оману. З великої хмари над Лесевою головою випав малий дощ, який не задовольнив би Сеня та його маму. Отже хай дізнаються про запис і думають, буцімто гроза триває!.. Тоді не скажуть, що Ольга Калістратівна потурає недисциплінованості й гладить хулігана Макогона по голівці... Їм-бо не зрозуміти, що той невеликий дощ для Леся благодатніший від будь-якої зливи та грому!

ЗАКОН МАКОГОНА

Відомо, що одного й того ж учня відповідати з одної й тої ж дисципліни на двох уроках підряд учитель майже ніколи не викликає. Приміром, спитали тебе

сьогодні на уроці природознавства — завтра не спитують, отже завдання з цієї дисципліни на завтра можна готувати абияк чи й зовсім не готувати. Це — закон, який знає школярня мало не від першого класу. Але Лесеві здавалося, що відкрив цей закон саме він, і, може, колись назовуть його законом Макогона.

Знаючи непорушність закону, Лесь іноді ним користувався й благополучно ховав невідповідність до деяких уроків. Міг би скористатися й того дня. Питали з математики, і Кім поставив трійку. Є четвірка з природознавства. Тепер викличуть аж ген-ген, може, через тиждень або й через два. Чом би не пожити на цих уроках в безпеці й супокі? Природознавство він і так знає, а задачі у когось спише!..

Скоренько взявся до літератури й географії, упорався швидко й весело. Коли маєш чимало часу і не поспішаєш, то робота робиться швидше й краще. Ще завтра фізкультура. Покласти в ранець кеди й тренувальний костюм — і вся підготовка. Домашнього завдання з цієї дисципліни не задають. Ур-ра!.. Закономлено півдня. Можна чим завгодно зайнятись: навідатися до Битника, подивитися мультик або й просто посидіти, потягнутися по квартирі чи подвір'ю. Він сьогодні може дозволити собі таку розкіш!

— А на нас поскаржились, псиду, — глядив Битникові густий загривок, — на нас накапали. Та нам наххати, ми не злопам'ятні, чи не так, псидо?..

Битник не озивався. Пожадливо хапав та троцив кості, що їх виніс Лесь, і позиркував, чи не кине ще чогось. Лише тоді, коли вилизав бляшану посудину, задоволено позіхнув, роззявивши чорну пельку, коротко гавкнув: «Так!..» Подалися до клумби, на якій на очах усе тягнеться вгору, буйнішає й накущується. Дзьобик чорного тюльпана (Лесь ждав, що він зацвіте саме чорною рідкісною квіткою) вже скидається не на дзьобик, а на дивну зелену раковинку. День-другий — і раковинка розгорнеться двома тугими листочками. Треба попросити в тітки Марини сапу й прополоти, бо он трава посходила і всяке зілля.

— Сама прополю, — сказала тітка Марина.

— Ну, дайте! — канючив Лесь.

— Позрубуєш усе на світі! Деякі квіти ще з землі не повитикалися, і ти мені їх знищиш.

— Не знищу, дайте! Хоч отут прополю, кругом тюльпана, та ще в цім місці. Бачите, все походило?..

— На! Тільки гляди!

Він спушував крихку землю, що пахла вологою й теплом, вибирав дрібненький бур'янець, який уже встиг цупко вхопитися за ґрунт, і мугикав під ніс почуту по телевізору нехитру пісеньку про зеленого, мов огірочок, коника, який їв одну лиш травку, не кривдив жодної комашки і дружив з мухами. Битник зацікавлено стежив за його роботою, намагаючись собачим розумом проникнути в її суть. Може, й не знав, що воно таке, ота клумба, але розумів: раз її зроблено, то вона потрібна. Ніколи не дозволяв собі погарцювати по розпушеній землі, а як, бувало, на клумбу ступить хтось із пустунів-малят, він погрозово гарчав. Зараз лежав тихо й нудився. Та ось труснув гривою, звів чуткі вуха й подав голос. Лесь уже майже розбирав його мову і зрозумів, що собака хоче звернути на щось увагу свого хазяїна. Розігнувся і... побачив Зою Сомко, яка, вітально махаючи рукою, бігла двором.

— Зойко! — привітно гукнув Лесь, залишив на клумбі сапу й побіг назустріч.

Битник так само сказав щось по-своєму і за хвилину вже стрибав коло Зої, намагаючись лизнути їй руку.

— Лесику! Битнику! — казала радісна Зойка. — Здорові були! Я так за вами скучила!

— Здрастуй, Зойко!

— Гав-гав! — привітався й Битник.

— Вже видужала? От молодець!

— Ага, видужала!

Очі в Зої сяяли, усмішка на повних губах сяяла, золотисте ластовиння на щоках і на носі сяяло — вся Зойка сяяла задоволеністю і щастям. Так буває завжди, коли людина по тривалій недозі знову відчує себе здоровою: радіє сонцю, весняній зелені, напоємному теплом і вологою вітрові, радіє клумбі, Лесеві, Битникові. Лесь досі ніколи не бачив Зою такою радісною й гарною.

— Ух, яка ж бо ти!

— Яка?

— Ну, ніби нова, чи що, — не вмів пояснити свого захвату.

— То я після хвороби.

— Еге ж.

— Завтра в школу.

- Ой, добре!..
- Полеш?
- Ага.
- І я хочу!

Він не давав, бо Зої після хвороби, мабуть, не можна, але вона видерла сапу. Полола й не вмовкала, розпитуючи, а що там робиться в школі, що пройшли з історії, що з географії, математики. Щоб не відставати, вона сама читала підручники, і вправи виконувала, і задачі розв'язувала, та все одно, мабуть, відстала-відстала!.. Лесь сказав, що нічого вона не відстала, бо дуже здібна, а як що-небудь і пропустила, то швидко наздожене. А зараз хай віддасть сапу, він віднесе її в підвал тітці Марині, а потім вони підуть мити руки, бо і в нього і в неї он які вимашчені!..

— А що було задано на завтра? — весело щебетала Зоя. — Ти вже, мабуть, усе зробив?

Чи він усе зробив?.. Так, сам він вважав, що зробив, і сьогодні більш не мав наміру ані торкнутися до зошитів та підручників, поклавшись на відомий закон. Був спокійний і на сто процентів упевнений, що завтра не спіткає його жодна несподіванка. І от його спокій порушила Зойка. Отак улетіла до двору, сяюча й гарна, — і пропала Лесева благодушність. Він Зойці, звичайно, дуже радий, але краще було б їй не приходити... А то, бач, які думки лізуть у голову: «Ну, що ти за людина, Олександрє Макогон? Хоч на що-небудь годяща чи зовсім нікудишня? Порівняй себе із Зойкою — одразу побачиш, що ти за тип!.. Зойку завтра жоден з учителів навіть не подумає запитати, бо вона довго хворіла і має право в перший день прийти до класу, нічого не робивши. А вона не хоче й знати свого права. Хочє підготувати уроки — і все! Їй дарма, питають чи не питають. Для себе учиться, а не для вчителів. А ти, Макогонє?...»

Якби оте «чи все зробив» почув не від Зойки, — не замислюючись, відповів би: «Так!». А Зойці сказав:

- Ні, не все.
- То, може, разом зробимо?

Лесь перше подумав, що це здорово! Не буде морочитися над складанням осоружних рівнянь, що їх задав Кім Семенович, не матиме потреби завтра у когось нишком списувати. Удвох з Зойкою — раз, і все робиться!.. А потім засоромився. Зловживати Зойчиною

добрістю? Присвоювати її працю? Вона, може, ще не зовсім здорова, а ти... Е, то не порядно! Сам не можеш попрацювати? Інвалід ти непрацездатний чи недоумок?..

Ні, спасибі Зойці за все, але досить!..

— Знаєш,— сказав,— важкого на завтра не задано нічого, підемо до хати, я покажу. Я вже дещо виконав, крім математики, а от математику...

Зоя подумала, що з математикою Лесь, як це бувало раніше, не впорався, й підбадьорила:

— Дарма, розв'яжемо разом.

— Та не те... Ти не сердься, а от математику я спробую сам. Якщо не виходитиме — я тобі подзвоню. Ти тільки не сердься,— повторив,— з тобою мені легше, але коли сам зробиш щось важке — кращим собі здаєшся...

Зоя уміла добре слухати. Дивилася на Леся схвально й задоволено. Коли на тебе так дивляться й так слухають — хочеться сказати усе, що маєш на душі. І Зоя розуміла не тільки те, що він казав, а й те, що хотів би сказати, але не зважувався чи не знаходив слів, тому заговорила:

— Хіба я серджусь! Ти ж усе правильно, дуже правильно говориш, і мені хороше тебе слухати, і я рада, що ти хочеш спробувати сам. Це просто розчудово, коли хочеш сам!.. От побачиш, усі задачі вийдуть у тебе ще скоріше, ніж у мене! Бо коли дуже хочеш, щоб вийшли,— не можуть не вийти!

Коли ввійшли до хати, Лесь розгорнув щоденник. Сказав, які параграфи треба вивчити, які виконати вправи й розв'язати задачі.

Зоя записала на клаптику паперу й кинула оком на Лесів щоденник.

— А то що? — побачила запис, що червонів унизу.

— Так, пусте,— махнув Лесь рукою.

Але Зоя була настирна:

— Батьків викликають? Чого? Якогось коника викинув?

— Ні, Ольга Калістратівна познайомитися хоче.

— Ой, бре! — Зоїні очі сміялися і свердлили зашарілого Макогона, він одводив погляд, одбивався:

— Чесне піонерське! Ольга Калістратівна так і сказала: познайомитись. Про Сеня та Кирсенчиху навіть не згадає. Ех, і класний керівник у нас, Зойко!

— Знаю!.. Але не викручуйся! Пробалакався, то говори: що про Сеня та Кирсенчиху?

Зоя мала над Лесем незрозумілу владу, проти якої він ніколи не протестував і корився беззастережно, навіть охоче. Вислухавши його розповідь, Зоя довго сміялася, потім погодилась:

— Справді, пусте!.. Молодець Битник, дарма не гавк-не!.. Ну, я побігла! — І Зоя зникла так само швидко, як і з'явилась.

Дома нікого не було, нікому було б докоряти, якби Лесь до смерку просидів перед телевізором, але він навіть не глянув у «телевізорний» куток. Одразу вкляк над столом. У нім невідомо звідки з'явилась наполегливість, заповзятість, жадоба щось перебороти, чогось домогтися, подолати якісь труднощі. Ними в даному разі були задачі, він навалився на них настирно і вдумливо, не вставав з-за столу мало не до вечора. Писав і закреслював, рвав чернетки й писав знову, поки не побачив, що все стає на місце, що все просто й зрозуміло, і можна переписувати на чистовик, і можна подзвонити Зої. Він жартома погладив сам себе по голові, мовляв, он який я молодчина (коли б хто те побачив, то подумав би, що в юного Макогона не всі дома), і кинувся до телефону.

— Зойко! — кричав у трубку. — Чуєш, Зойко! У мене все вийшло! Розв'язав усі до одної! Усі, кажу, розв'язалися!

— Чудово! — раділа Зоя з Лесєвого успіху. — Я так і знала!.. А я інші уроки готувала, до математики ще не бралася. Важкі?.. Якщо не виходитимуть — то я подзвоню! Чуєш?

— Не жаргуй, будь ласка!

— Які там жарти! Я відстала!

— Мені б так відставати!.. До побачення! — над дверима в передній задзвенів дзвоник, і Лесь мусив кінчити розмову. — До завтра, кажу, бо хтось у двері дзвонить.

Прийшла мама і привела Настуню. Вона щодня, йдучи з роботи, спершу заходить до гастроному, а потім забирає Настуню з дитячого садка.

— А я всі уроки зробив, — сяяв Лесь од задоволення й гордості. — Задач стільки, та все важкі, — а я всі-всі зробив!

— То ж бо ти такий гарний сьогодні, — похвалила

мама.— Це від того, що добре попрацював. Недарма кажуть: робота красить людину.

Мама виймала з сумки продукти, Лесь клав їх до холодильника, а Настуня миттю оббігла квартиру. Вона щоразу, вернувшись із дитсадка, бігає та обдивляється, наче не була дома хтозна-відколи й дуже скучила. Вбігла до кухні, застрибала на одній ніжці:

— А от і не все зробив! От і не все!.. Книжок та зошитів не поскладав! І на столі валяються, і на дивані!..

Лесь хотів сказати: «Не твоє діло, дзига!» — та передумав:

— Зараз поскладаю.

На другий день ще раз підтвердив свою непоручність знаменитий закон Макогона. Лесь не хотів того підтвердження (в даному разі порушення було б для нього нагодою одержати ще одну позитивну оцінку), і він навіть намагався викликати порушення: нетерпляче крутився на парті, чого страх не любить Кім Семенович, тягнув догори руку, коли вчитель крізь верхні половинки скелець шарив очима по класу, вишукуючи, кого б з ледарів та недбальців заскочити знеацька й викликати до дошки. Та на піднятій Лесевій рупці учительський погляд не затримувався, наче Лесь був пустим місцем або Кім Семенович зовсім осліп. Була, щоправда, мить, коли він таки звернув увагу на нетерплячого Макогона, навіть указав на нього пальцем і розтулив рота, щоб назвати його прізвище, та несподівано назвав зовсім інше:

— Ану ж, Зоя Сомко! Завдання виконала?..

Зоя, звичайно, виконала. Кім Семенович задоволено покинував головою, коли вона відповідала, а потім записав їй у щоденник п'ятірку й похвалив, ставлячи за приклад тим, хто не виявляє потрібної старанності.

— Хворіла людина,— значуще підносив угору вказівний палець,— а про навчання не забувала! От що значить — висока піонерська свідомість!.. А вам, декому, тільки б похворіти та поледарювати! Ладні померти, аби задач не розв'язувати! Ну, та я вам спокою не дам, будьте певні!

Лесь був радий за Зою. А ще подумав: «А як же з законом?.. Виходить, коли готуватися до уроків,— він не потрібен? Може, взагалі не треба було його відкрити? Поживемо — побачимо».

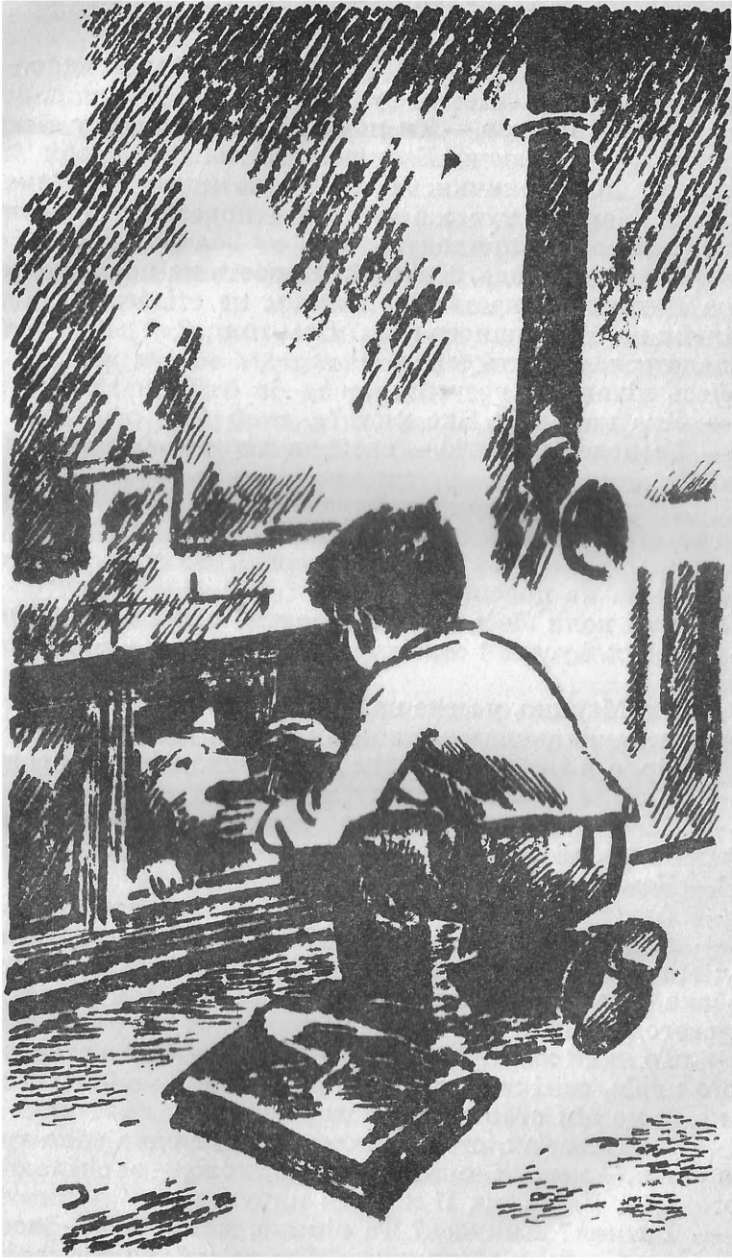
ТІКАЙ, БИТНИКУ, ТІКАЙ!..

Що не день — то весніє дужче. На тополі проти Лесєвого вікна розкрилися маленькі клейкі листочки, ось-ось розтиснуться в трипалу зелену ручку бруньки-кулачки на каштані. Перші розвідувальні вильоти роблять знеможені за час зимової бездіяльності золотисті бджілки. Одна, друга, третя дзижчать та кружляють над клумбою, безуспішно шукаючи бодай якусь квітку. Звідки взялися ці гарні комахки-трудівниці в закинутому між кам'яне громаддя міському дворі?.. А он з того балкона! Там живе дядько Трохим, смаглявий білозубий чолов'яга — водій міського тролейбуса і шалений любитель бджоли. На балконі тримає вулик, пораяється коло нього у вільний час. Минулого літа якось закликав Леся до своєї квартири, надів на нього маску з сіточкою, показав, як працюють бджоли, а потім почаствував медом, — за те, каже, що вирощуєш квіти.

Леся, вертаючи зі школи, присів коло клумби навпочіпки, простежив за однією з бджілок. Кумедна! Лазить, лазить зі стебельця на стебельце, клопочеться, що не знаходить квітки, перелітає далі й усе починає спочатку. Оглянувся по двору — ніде нікого. А де Битник?.. Він щоразу зустрічає Леся, не було такого дня, щоб не підбіг та не потерся об коліна, не спробував викинути йому на плечі передні лапи. Може, спить? Може, заслаб?.. Леся побіг у дальній кут двору, заглянув до буди. Нема! Диво! Потоптався на місці й хотів піти додому, як почув неголосне поскімлювання. Прислухався — ага, он звідки подає Битник невеселий голос!.. В запилюженому вікні підвалу розбита одна шибка, пес просовує в неї голову, скаржиться: за яку провину посадили мене в тюрму?..

Справді, за яку? І хто те зробив?.. На дверях, що ведуть до підвалу, — замок. Перед тіткою Мариною чимось провинився сердега Битник?.. Невже провина така велика, що треба було покарати за неї найжорстокіше — позбавити волі?

Леся сів на цементнім поріжку, який облямовує яму коло підвального вікна, потягнувся до пса, погладив по голові. Той тихо плакав, мов людина, і дивився на Леся покривджено, запитально, благально. Такий погляд годі витримати. Леся одвів очі, наче був сам

винен перед собакою, наче соромився, що не може йому допомогти.

— Ну, за що ж тебе? Га? — питав безпорадно.— Але ти не плач,— Лесеві було так шкода Битника, що сам мало не плакав.— Ти почекай, ось я знайду тітку Марину...— уникаючи Битникового погляду, побіг на квартиру до двірнички. Натиснув на кнопку дзвінка.

Тітка Марина тут же стала на порозі, ніби давно чекала Лесевого приходу:

— Заходь, заходь, Лесику!.. Напасть на нас з тобою! І на Битника напасть. Та, либонь, не стільки на нас, скільки на бідолашного пса... Нам-то що? А з нього, як попадеться, зварять мило.

Лесь нічого не розумів:

— Яка напасть? Яке мило?

— Господарче мило,— сказала тітка з безпощадністю.

До Лесья тільки тепер почало доходити, що Битникові грозить небезпека. Але звідки вона взялася? З якої причини впала, мов сніг на голову? Не міг утямити, поки тітка не пояснила.

Вранці, коли Лесь уже подався до школи, її викликав кербуд, вусатий строгий дідуган — гроза всіх двірників.

— Ти, Марино, у мене найкращий двірник, хвалю тебе на комунальних зборах та нарадах за зразковий двір, а в твоїм зразковім дворі, виявляється, бродячі собаки не дають проходу жильцям.

— Таке тобі! — здивовано розвела руками тітка Марина.— Які собаки? Кому не дають проходу?

— Нема, кажеш?

— Авжеж нема!

— А цей, як його, що в буді? Битник!.. — кербуд ще від минулого року знав, що в Марининім дворі живе собака, але ні разу не сказав, що комусь він заважає. А сьогодні що це на нього найшло?..

— То який же Битник бродячий! При мені з отакенького виріс, самі знаєте. Був з рукавичку, не більший!.. І кому це він став поперек дороги?

— Комусь, бач, став. Приходила тут одна така громадянка,— кербуд описав рукою коло,— з сімнадцятого «А». Каже, на її хлопця кинувся.

— Битник? Кинувся? Та він же, мов ягня! — заступалася за собаку двірничка.— Тю на неї, на громадян-

ку з сімнадцятого «А»! Бреше! Та їй-бо, бреше!.. Ну й люди!..

— Не знаю, не знаю,— бурчав незадоволений кербуд, перекладаючи на столі папери.— Каже, собака, може, скажений, то накоїть нам лиха.

Тітка Марина геть розсердилася:

— Сама вона така! Якого лиха, коли він...

— Не кричи, Марино,— утишив її кербуд.— І не ручайся: собака — то собака. А мені не потрібно, щоб через твого Битника ходили тут та репетували! У мене інших клопотів он скільки,— провів рукою по шиї.— Там капає, там тече, там не закручується, там не зачинається або не відчинається!.. Одне слово, щоб мені був порядок! Щоб по двору собака не бігав!

— То що ж я його, за пазухою носитиму?

— Нащо ж за пазухою? Там йому не місце,— кербуд взяв зачовгану телефонну книжку, довго гортав, поки знайшов потрібний номер, подзвонив...

Лесь заляк і боявся поворухнутися. Слухав тітку Марину з розкритим ротом.

— Куди подзвонив?

— Та цим же, гицелям, хай їм біс.

— Гицелям? — слово було нове, і Лесь його не розумів.

— Ну, собаколовам. Тим, що їздять закритою машиною і великими підсаками бродячих собак ловлять. Не бачив ніколи?

— Ні. А де їх дівають?

— Чи я знаю? Кажуть, мило варять.

Лесь уявив, що може статися з Битником,— і попід сорочкою заповзали мурашки. Жажнувся несправедливості, яка може скоїтись, коли не вжити заходів, не довести комусь, що Битника ловити не треба, бо він не бродячий, і що взагалі не можна чинити такої жорстокості. А щодо Клари Матвіївни (ясно, що то вона приходила до кербуда, бо більше нікому!), то такого Лесь не сподівався навіть від неї. Ну, вилаяла Макогона, ну, поскаржилася на нього директорові,— він за те не сердиться. Але навіщо робити зло безневинній, безсловесній істоті?.. Цього він їй не пробачить і не забуде!.. Але не про неї мова! Що робити, як рятувати Битника?

— І вони, собаколови, приїдуть? — зі страхом спитав тітку.

— Мусять приїхати. То така служба, що працює справно.

— Коли приїдуть?

— Та певно ж, сьогодні.

— Тому ви й заховали Битника?

— А що ж мала робити?

— Але ж він не може там довго жити.

— Звісно, не може.

— А де ж йому жити?

— Ти не журись, — підбадьорила вкрай засмученого хлопця тітка Марина. — Щось придумаємо. А поки що ходімо до підвалу.

Коли опустилися в напівтемний підвал, собака з радісним скавулінням кинувся до Леся, затим — до тітки, метався між обома, обом радів і обом лизав руки. І підскакував та заглядав у вічі, наче хотів запитати: що ж це діється, мої любі, чом так кепсько зі мною жартуєте?

Тітка вказала Лесеві на вибиту шибку:

— Візьми дикту та забий. Бо коли б не виліз.

— Та де йому вилізти!

— Ну, не вилізе, то нехай поки що й не висовується.

Принаймні сьогодні.

Лесь забивав дірку, а Битник, заспокоївшись, хлебтав принесений йому суп.

Коли знову зачинали підвал, Битник трохи поскімлив, але скорився. Не розумів, навіщо все те робиться, але довіряв Лесеві й тітці Марині: раз вони наказують зостатися в підвалі, то, мабуть, так треба.

По всьому тому пригнічений і похмурий Лесь піднявся до своєї квартири. Кинув на диван портфель, пройшов на кухню, знайшов обід, що залишила для нього мама. Хотів розігріти, як почув у дворі погуркування автомобільного двигуна. Глянув у вікно — побачив темно-зелений фургон з наглухо зачиненими дверима, поряд — дядько в чорнім, до блиску зачовганім комбінезоні.

Щось гукає тітці Марині, яка, ніби не бачачи машини, махає мітлою. Ось вона кинула мітлу, неквапно рушила до фургона.

Перескакуючи через три східці, Лесь злетів униз. Тітка ледве встигла підійти до машини.

— Чого вам? — спитала не дуже привітно й непомітно моргнула Лесеві.

— Наказано собаку в вашім дворі забрати,— прогук зашмульований комбінезон.

— Беріть, він мені он як остогид!..

— Де ж він?

— Либонь, там, у буді,— вказала тітка в дальній куток.

Дядько пішов до буди, присвиснув:

— Катма!

— Зранку був.

— Був, та загук,— байдуже сказав собаколов, вертаючи до машини.— Мабуть, почув небезпеку й дав тягу. Аж дивно, які вони обережні.

— Бач, кляті,— сказала тітка з прихованим глумом.— То це ви так і поїдете? Забрали б його к бісу! Заждіть, може, скоро вернеться.

— Якщо й вернеться,— то не скоро,— авторитетно заявив дядько.— Або й зовсім не вернеться. Я їх знаю! — і поліз до кабіни.

Тітка Марина знову непомітно Perezирнулаcя з Лесем і, вдаючи, нібито незадоволена собаколовами, запитала:

— То ви ж приїдете? Чи так псина й гулятиме?

— Можна й сто разів їздити, та все дурно. А нам ніколи!

— То правда,— тітка погодилася й тут же придумала: — А ви дурно не їзьте! Як тільки він прибіжить — я його десь причиню або прив'яжу, тоді й візьмете. Я подзвоню вам.

— То друге діло,— радий розумному слову, проговорив комбінезон.— Дзвони! — І до мовчазного шофера: — Поїхали!

— Аякже! Ждіть! — сміялася тітка Марина, аж тремтіли тугі й засмаглі, мов яблука, щоки.

Лесь милувався нею, був у захваті від її винахідливості і також сміявся. Переглянулися, зареготали дужче. Ну й тітка! Ну й хитрюча! Та їй би не двірником — артисткою бути!.. Кругом пальця обвела страшних собаколовів!.. Хлопець він був правдивий, знав, що обманювати недобре, сам старався нікого не обманювати, але тітку, що допіру спритно обдурила собаколовів, не засуджував. Навіть навпаки — схвалював. Бо то було благородне ошуканство — на порятунок Битникові.

— На ось ключ, выпускай.

— Уже? — зрадів Лесь. — Можна?

— А чом не можна! Більше не приїдуть.

За хвилину Битник гуляв на волі. Метався по двору, мов шалений. Погнав до буди, сунув голову в лаз, потім — назад, оббіг кругом клумби, наче хотів перевірити, чи все у дворі на місці, тернувся Лесеві об ноги, негласно гавкнув: «Чудово, все в порядку!» Лесь нагнувся, схопив ласкаво пса за вуха, скубнув жартома, поторсав, а тоді застеріг:

— Чув, приїжджали по тебе?.. Стережись, Битнику! Тільки знову зачуеть ту машину — тікай, тікай!..

Пригода, що мала обернутися для Битника на зле й навіть коштувати йому життя, хоч закінчилася благополучно, таки ж вразила Леся дуже глибоко. Здається, зовсім заспокоївся, пішов додому, займався щоденними школярськими справами, а їх у школяра видимо-невидимо, та все ж раз у раз вертався думкою до Битника, до собаколовів, до Кирсенків. Ох, ті Кирсенки! Хіба коли-небудь думав Лесь, що вони так часто приносять йому неприємності?.. Чудні люди — і все тут! Сеня ще можна зрозуміти: забрав собі в голову, що він найкращий, найрозумніший, найдотепніший, найвинахідливіший, і дереться, мов жабеня на корч, аби бути вище, аби його всім було видно!.. Ну, він, як і Лесь, і як усі їхні четвертокласники, ще не зовсім дорослий, підрасте — порозумнішає. А Клара Матвіївна?.. Чом така лиха?..

Того вечора довго не приходив з роботи тато. Лесь уже наготував на завтра портфель і ліг у ліжко, а його все не було. Мама почала хвилюватися й подзвонила в лікарню. Сказали, що тато в операційній, операція невідкладна й важка — не знати, коли закінчиться. Тричала довго, бо прийшов ось тільки допіру.

— Як там у тебе? — спитала мама, збираючи татові на стіл. — Сподіваюсь, усе гаразд.

— Так, гаразд, — стомлено відповів тато, не вдаючись у довгі розмови. Розповідати про свою нелегку роботу не любив. Лесь та мама більше знали про неї від його друзів та співробітників, які зрідка приходили в гості і пишалися його золотими руками.

Лесь скучав за ним, бо бачились не часто й не подовгу. То через якусь невідкладну операцію тато, як сьогодні, надовго затримувався й приходив, коли синові час було спати; то чергував у лікарні й лишався там

на цілу добу; то, коли бував вільний, Лесеві треба до школи або ще кудись у важливих справах. Отож Лесь хутенько устав з ліжка, вийшов до вітальні. Сонно кліпаючи від яскравого світла, сів на дивані поряд з татом.

— Ще не спиш, Лисок? — тато обняв його за плечі дужою рукою. — Ну, що в тебе?

Приємно Лесеві, затишно, тепло. Тато слухає уважно й співчутливо. Покивує головою або коротко щось зауважує. Добре, коли тебе розуміють.

— А ще, — довірливо викладає Лесь, — Ольга Калістратівна, наш новий вихователь викликає тебе до школи. Або маму... Або тебе і маму — обох. Хочє познайомитись. Ти не думай, що я щось наробив. Я все тобі сказав, і більше нічого...

— Гаразд, гаразд, — так само покивує тато. — Виберу час — зайду до Ольги Калістратівни. З мамою зайдемо, неодмінно.

— А Клара Матвіївна люта-прелюта! Я думаю, важко жити такому злому?

— Правильно думаєш. Який характер — таке й життя в людини, сама собі його творить. А злість — кепська вада характеру. Мовби хвороба, яку, на жаль, важко лікувати... Та тобі, Лисок, давно час спати. На добраніч!

НУ, ЗАЖДИ Ж, КИРСО!

У Лесеві віднедавна мовби розтала якась крижинка.

Про те, що вона була у нього всередині, не знала жодна жива душа — ні тато з мамою, ні Настуня, ні Зойка, ні будь-хто з учнів або вчителів, які щодня з ним бачилися, говорили, хвалили чи сварили, повчали, наставляли, виховували. Та й сам він не догадувався про її наявність, хоч вона багато в чім визначала його настрої, поведінку, успіхи. Як давно вона в ньому з'явилась — важко сказати. Може, відтоді, коли він уперше не вивчив незрозумілого вірша і Галина Сидорівна начеб аж з радістю поставила йому двійку й назвала ледарем; може, коли Сень Кирсенко доніс Кімові Семеновичу, що домашнє завдання Лесь не самостійно виконав, а переписав у Гриня Осотного; може, коли добре полаяв його тато, наслуховавшись на класних

батьківських зборах від Галини Сидорівни казна-чого: і нездара Лесь, і грубіян, і педагогічно запущений!..

У всякому разі крижинка, раз з'явившись у Лесевій душі, завдавала йому щораз більше клопоту: чи не через неї він став частіше приносити двійки; чи не через неї, мов звиреня, почав огризатися на зауваження Галини Сидорівни, а потім і всіх інших дорослих; чи не через неї лютився на Сеня, який не впускав нагоди показати свою перевагу перед Лесем.

А тепер — баста!!!

Віднедавна живе Лесь незвично й ніби святково,— все в нім оновилося й одмінилося, і чим далі весніє надворі, тим стає він веселіший, старанніший, лагідніший, тямовитіший і добродушніший. І пропав незрозумілий неспокій, що весь час нагадував Лесеві про себе, мов цвяшок під п'ятою. Завваживши те, Лесь догадався, що то в ньому раніше також жила злість — як у Кларі Матвіївні. Не така велика й не така за давнина, бо Лесь іще малий, та все ж небезпечна. Як добре, що вона пропала! Не можна допустити, щоб появилася знову, інакше він не зуміє жити по-новому і тим засмутить Ольгу Калістратівну, Зойку, не кажучи вже про тата й маму.

А вони, тато й мама, з Лесевою поступовою зміною також змінилися: не зітхає притамовано мама, не хмуриться тато, коли переглядають його щоденник. По-світлішала квартира — чи від того, що весна надворі, чи від настрою її мешканців!

Але ж змінилися не всі і не все на світі!

Лесь пообіцяв того дня забрати з дитячого садка Настуню, бо в мами в бібліотеці читацька конференція і вона сказала, що прийде запізно. Одиклав книжки, задоволений, що встиг за дня впоратися з уроками, подивився на годинник. Ого, сьома година! Ти ба, як швидко пролетів час. Підступив до вікна — чи не сутеніє надворі?.. Ні, дні вже довгі. Тінь од Лесевої тополі (вона найближче од його вікна, то він вважає її своєю) вже простяглася через весь двір, аж до Битникової халабуди.

Та все ж іще світить ясне весняне сонце.

А хто то ген чимчикує двором? А, та Сень же! Кирсенко! Він частенько, щоб скоротити шлях, біжить через Лесів двір. Лесь уже давно не сердиться ні на Сеня, ні навіть на його маму. Зануди вони, та біс з ними.

— Гей, Кирсо! — гукнув, приплюснувшись носом до приємно-холодноювати шибки.

Вікно подвійне, Сеневи нічого не чути. З буди неохоче, по-ледачому висунувся Битник, мовляв, а хто там ходить. Зиркнув на Кирсенка, нерішуче вильнув хвостом, наче роздумуючи: гавкнути чи привітатися до Сеня, — як-не-як, а таки ж знайомий...

Але стій! Що ж це робить Кирсенко? Чи не збожеволів!.. Швидко нагнувся, щось узяв на землі, певно уламок цеглини, і, перш ніж Лесь відчинив вікно й спробував запобігти дикунському вчинкові Сеня Кирсенка, дикунство стало фактом.

— Ки-ирсо! — гукнув Лесь щодуху, майже до пояса висунувшись з вікна. — Зупинись, дурню!

Те «зупинись!» пролунало вже після того, як Сень випрямився, широко розмахнувся, метнув цеглину в довірливого й незахищеного Битника. Від болю й несподіванки скривджений собака заскавучав, сахнувся геть, піджавши передню ліву лапу, і, кульгаючи, сховався до буди.

— Ах ти ж гад! Ах ти ж... — приголомшений Кирсенковим безумством, Лесь кипів од люті й не міг добрати слова, яким годилось обізвати Сеня; на мить затнувшись, він згадав чуване од тітки Марини й гукнув ще голосніше: — Ах ти ж гицель! Ах шкуродер!..

Наступної хвилі він клубком скотився по сходах, вискочив у двір. Сень, звичайно, не став чекати.

Кирсенко, мов шкодливий кіт, сподівався вчинити капость так, що його не побачать. Якби знав, що Макогон стовбичить при вікні, він не зачепив би його дохлого пса, — поминув би навіть двір. Та хто ж знав, що так негарно складеться і він, Сень, буде зловлений мало не за руку. Коли почув Лесеве застереження — було вже пізно: запустив каменюку і, собі на лихо, не схибив. Уцілив, мабуть, добряче. Краще б був промакнув!.. Дарма шкодувати про те, чого не можна переінакшити!.. Тепер треба найскоріше зникнути, поки не вискочив шалений Макогон!.. Тікати, негайно тікати!..

Нагнувшись над будою, Лесь покликав Битника. Той жалібно заскімлив, але з буди вилазити не хотів — чи було боляче, чи боявся. Лесеві довелося витягти його майже силоміць і оглянути, що йому заподіяно. На ліву передню лапу собака не ступав — підтягнув угору, беріг, щоб не зачепити й не зробити ще болячіше. Лапа

підпукла; висіла, мов пришита. Невже перебив? Лесь хотів промацати, але Битник не дався.

— Ну, зажди ж, Кирсо! Ну, зажди! — погрозив Лесь кулаком у той бік, де був Кирсенків дім.— Окривіє собака — самому тобі лапи поламаю!..

У Макогонові знову прокинулася злість. Недавно він радів, що вона пропала, і от маєш! Через клятого Сеня піде все задом наперед: знову зробишся дразливим, озлобленим, упертим! І знову станеш тупицею!.. Тьху на твою голову!.. Може, не зачіпати Сеня?.. Авжеж! Йому тільки цього й треба! Подумає, що Лесь боїться. Ні, він таки ж йому задасть! І негайно! Якби не треба було бігти по Настуню, підстеріг би коло кирсенківського будинку й провчив!.. Та хай, Сеневи однаково не втекти!..

Назавтра був важкий день. Важкий для обох: і для Макогона, і для Кирсенка. Лесь міркував над тим, як би десь заскочити Сеня самого, щоб поблизу не було вчителів, і дати прочухана, а Сень, знаючи про Лесів намір, пильнував: тільки вискакували на перерву, зразу знаходив очима чергового вчителя й не відступав від нього до самого дзвінка або, коли вчителя не було, терся під дверима вчительської, де Лесь не наважиться зчиняти бійку. На уроках говорили очима: один розлючено погрожував, другий малодушно виправдовувався. Розмова, хоч була німа, відвертала увагу від роботи, якою мусить займатися на уроці школяр, і їм робились зауваження.

На уроці природознавства, опитавши лише трьох учнів, Людмила Павлівна сказала, що сьогодні треба дуже економити час, бо тема уроку велика й складна, і перейшла до подачі нового матеріалу. Тема справді он яка! Тварини — мешканці суші. Було цікаво, бо природничка вміла подавати урок так, наче розказувала гарну казку... Який же незбагненно різноманітний живий світ! Яких тільки дивовижних звірів, птахів, змій, комах не витворила природа! Про що тільки не почули школярки на тім уроці! Про індійських буйволів, диких яків, слонів, ящірок, орланів, куріпок, лемінгів, антилоп, зебр і про безліч інших живих істот, які роблять природу землі неповторно багатою і яких треба всіляко оберігати й захищати.

Не смій дразнити бегемота чи носорога, бо те їм не подобається, вони нервуватимуть і скоріше вимруть, як

вимерли іхтіозаври, бронтозаври, мастодонти, мамонти! Не вкорочуй віку слонові, тигрові, орангутангові! Не муч кулана, зебру, антилопу, леопарда, гієну! Людина — істота благородна й розумна і мусить розумно й благородно ставитись до природи.

Про найближчих нам свійських тварин, як-от кіт чи собака, сказано, звичайно, не було, хоч їм, сердешним, нерідко дістається від наділеного розумом і благородством пустуна. Про те нема в підручнику, не згадала і вчителька. Бо хіба про них не знають діти з самого малку?.. Звичайно ж, знають! Але ж не тигрові прив'язує пустун до хвоста порожню консервну бляшанку, а котів! І не слонові чи бегемотові перебивають ногу, а собаці!.. Тому Лесь підняв руку:

— Людмило Павлівно, а коти й собаки теж належать до тварин — мешканців суші?

В класі дехто зареготав. Як такого не знати!.. Це ж однаково, що запитать, чи, справді, два на два буде чотири! Таки ж тупиця цей Макогон!.. А ще одержув з природознавства четвірки та п'ятірки!..

Та смішно в класі було далеко не всім. Щось потаємне має Макогон за наївним запитанням. Гринь Осотний, з яким Лесь сидить на одній парті, злегка штовхнув його ліктем під бік: чого це ти надумав жартувати! Зоя Сомко з самого ранку спостерегла, що сьогодні Лесь не такий, як завше, тому поглянула на нього занепокоєно. Відколи після хвороби повернулася до школи, заприятелювала з Лесем ще дужче (Осотний аж невдоволений, що товариш водиться більше з дівчиськом, а не з ним), і Зої було не байдуже, що це скоїлося з Лесем.

Сень же Кирсенко догадався одразу, до чого те підступне запитання, і колупав нігтем парту, щоб не стрітися з колючими Лесевими очима. А він, такий-сякий, з запитанням звертається до вчительки, а пече поглядом Кирсенка!.. Вчителька, звичайно, найперша завважила в Лесевім дивнім запитанні приховану думку і посміхнулася:

— А як ти сам гадаєш?

— Гадаю, що належать.

— Правильно гадаєш.

— І їх треба захищати, оберігати, ставитись благородно? — так само наївно питав Лесь.— Бо то жива природа?..

— Жива, безумовно,— кивнула вчителька,— і її треба захищати, оберігати. Маєш, Макогонє, цілковиту слухність, але не забирай у мене часу, бо то всім зрозуміле. А сторонні думки залиш собі на потім.

— А вони не сторонні,— почав Лєсь, та враз затнувся. Хотів був при всьому класі розказати, яка благородна й розумна істота Сєнь Кирсєнко, як учора пошанував найпершого друга людини Битника! Хай би знали, як він захищає та оберігає!.. У-у-у, гипцєляка! І ще раз так подивився на Сєня, що той аж поменшав, боязко втягнувши голову в плечі, наче його ось-ось мали ударити. Та Лєсь отямився й сів. Розхотілося говорити про Сєня. Не з жалості до боягуза, а з обережності,— аби не накликати дужчої напасті на Битника. Бо розсердяться Кирсєнки і вже напевне не одступляться й доконають бідного пса, геть зживуть його зі світу божого.

Ні, краще Лєсь просто налупить Сєня, нікому не сказавши за віщо.

Перед самою перервою (останньою) у двері постукали, до кімнати ввійшла вожата Лариса і з дозволу Людмили Павлівни сказала, щоб після наступного уроку одразу не бігли додому, а залишилися. Є важлива справа, і треба провести збори. Потім усі пішли на перерву, а вожата з Марійкою zostалися в класі, про щось радилися й писали на аркуші паперу якийсь список. Лариса сховала аркушик до кишені й подалася у свій дев'ятий, а Марійка швидко вийшла в коридор (на перерві голові ради заgonу також хочеться погратися й відпочити!) і найперше наткнулася на Лєся.

— Про що ви балакали?

— Узнаєш на зборах,— спробувала Марійка потримати розмову з вожатою в таємниці, але не втерпіла й сказала: — Ой же цікаво! Післязавтра спустимось під землю глибоко-глибоко, а там темно-темно! Стільки набачимось!.. Аж страшно!.. Але не весь загін, усім не можна — лише представники. Ми й тебе записали.

Лєсь не розумів: куди спустимось, чого набачимось, як набачимось, коли там темно-темно. Запитав:

— Мене записали?

— Так, тебе.

— Куди?

— Та в представники ж! — Марійці ніколи було розбалакувати, бо так і перерва пройде, а вона не побігає,

не посміється, не побавиться. Тому махнула рукою і помчала на подвір'я.

Нічого не пояснила — ну й хай! Лесь потім узнав. Він озирнувся по коридору, пошукав Кирсенка й не знайшов. Он ходить чергова вчителька, але Сеня нема ні коло неї, ні коло дверей учительської. Невже подався на спортивний майданчик? Так осмів?.. Ну, йому ж гірше.

Там його Лесь і спіткав. Там і впала на Кирсенка справедлива кара. Захопившись стрибанням у класи (що він знайшов привабливого у дівчачій грі?), Сень на недовгий час утратив пильність і, коли ніс до носа встиг перед ним грізний і невблаганний Макогон, не встиг утекти. Лесь, не мовивши ні словечка, дав йому ляпаса в одну щоку, потім у другу, від чого вони стали ще кругліші й червоні, мов половинки великого столового буряка. Першу мить Сень не пробував навіть боронитися — чи був не здатен до бійки, чи хитрував: хай усі бачать, що з ним робить Макогон, хай знають, що не Сень почав бійку, а Лесь напав на нього по-хуліганськи, без ніякого приводу з боку Сеня!.. Та коли Лесь затопив його по обох щоках знову, він замахає руками, наче одганяючись од комарів, зарюмсає, мов малюк:

— Чого б'є-є-єшся?

— Знаєш чого! — тихенько, крізь зуби говорив Лесь, не даючи противникові спокою... — І знатимеш довіку, гицелю поганий!.. Ось я тобі ще!..

— Я скажу Ользі Калістратівні-і-і-і! — намагаючись ухилитися від ударів, що сипались на нього, як дріб, нахвалявся Сень. — Будеш зна-ати!..

— Кажі хоч самій Олені Василівні, ябедник! — лівою рукою тримаючи Сеня за комір, а правою сиплючи стусани, Макогон попереджав: — Зачепиш Битника або мамуля спробує здати його собаколовам, — я з тебе самого мила наварю!.. У-у-у, гидотник!..

Довкола них уже збиралася юрба — збіглися всі, хто тільки був на спортивнім майданчику. Якийсь старшокласник протиснувся крізь малечу, розвів забіак:

— Ну, півники, почувились — і годі!

До півників пробились Марійка, Зоя, Гринь Осотний, Петько Завальний: «Що сталося? За віщо ти його? Хіба так можна!..» Сень, бачачи, що однокласники не допустять, аби Макогон натовк його дужче, заревів уголос, розмазуючи по бурякових щоках патьоки брудних сліз:

— У-у-гу-у-у-у!

А коли на спортмайданчику з'явилася чергова вчителька, якій хтось сказав про бійку, Сень, щоб викликати до себе жалість і збудити гнів проти ненависного Макогона, заридав ридма:

— И-и-ги-и-и-и!

За голосним ревом було ледве чути шкільний дзвоник, що скликав четвертокласників на останній урок.

ЧИ СПРАВДІ ДВА ЧОБОТИ — ПАРА?

Прийшла вожата Лариса.

Марійка Гончарук як голова ради загону стала за кафедру, на вчительське місце, й оголосила піонерські збори четвертого «Б» відкритими. Всі сиділи принишкли й зніяковілі через недавню бійку. В землю дивилися обидва — і Сень, і Лесь. Обидва винні?..

Лариса щойно прибігла і про пригоду в своєму загоні не мала гадки. Марійка хотіла одразу сказати їй про те, але засоромилась: легко хвалитися гарним, а про погане ліпше помовчати. Тільки й сказала, відкривши збори:

— Слово має вожата нашого піонерзагону Лариса Житецька.

Лариса заговорила урочисто-бадьорою скоромовкою:

— Піонери! Ми з вами живемо в чудовий час, у чудовій країні, в одному з найкрасивіших міст світу! Довкола нас щодня, щогодини, щохвилини творяться чудеса. Виходите зі школи — погляньте в небо: срібний птах, рівно рокочучи, креслить на весняній блакиті рівеньку білу лінію! Гляньте ліворуч — де недавно ліпилися невеличкі хатки, виріс красень-дім на тисячу вікон, і в кожному вікні грає яскраве проміння й такі ж яскраві усмішки щасливих новоселів!.. Гляньте праворуч — над широким Дніпровим розливом висне райдугою-дугою легкий і прозорий, мов шовкове мереживо, новий міст. А під нами, у глибині землі, твориться цібі миті казка!.. І ми, піонери, післязавтра станемо свідками того творення, учасниками казки.

Діти слухали Ларису зачаровано, хоча й не розуміли, до чого вона веде.

Задоволено відзначивши загальну увагу й зацікавленість, Лариса запитала:

— Догадуєтеся, про що кажу?

— Про метро,— багатоголосо відповів загін.

— Так, про метро, але не про те, яке ви вже бачили, їздили в швидких, мов вітер, вагонах. То вже готова казка, створена золотими робітничими руками раніше. А я — про ту казку, яка твориться. Під нашим містом прокладаються нові лінії підземної залізниці, день і ніч риються тунелі. Метробудівці двома загонами ідуть з двох кінців міста одні одним назустріч. Післязавтра десь отут, саме під нами, будуть вийняті останні кубометри землі, два тунелі з'єднаються в один, і буде урочиста, радісна зустріч славних трудівників-метробудівців. Уявіть урочисте післязавтрашнє свято під землею!.. Піонерам нашої школи випала велика честь: вітати метробудівців з трудовим успіхом.

— Ур-ра-а! — несподівано гукнув хтось один, а його підтримав увесь загін: — Ур-ра-а-а!

— Поділяю вашу радість, радію разом з вами,— говорила далі піонервожата.— Хотілося б піти на цю урочисту зустріч усім загonom або й усією дружиною, але то неможливо. Підуть лише представники. Від нашого четвертого «В» треба вибрати сімох. Ми з Марійкою подумали й намітили кандидатури, а їх назву, а ви скажете, доручаєте їм від вашого імені привітати героїв-метробудівців чи захочете послати інших.

Лесь сидів мов на голках. Якби Марійка не була базика й не сказала на перерві, що його внесено до списку, він сидів би спокійненько і в вус не дув! А тепер мусить потерпати. Після того, що вчинив з Кирсенком, його, мабуть, не пустять на урочисту зустріч, і він не побачить, як будують метро. Та й не тільки в цій справа! Головне — соромно! Краще були б не записували, ніж тепер викреслювати!.. І все через Кирсенка! Раз у житті пощастило — і знову на перешкоді Сень!..

Не сміла підняти на Леся очі й Марійка. Внесла його до списку, сказавши вожатій, що він уже не має ні двійок, ні якихось порушень і, якщо його вибрати та залучати,— то й зовсім виправиться! А тепер вона ж має зробити неприємну поправку. Шкода, що ніколи було перед початком зборів переробити список.

Лариса вийняла папірець, назвала щасливців: Кирсенко Семен, Коцюба Любов, Макогон Олександр, Осотний Григорій, Сомко Зоя, Федорчук Андрій, Усач Костянтин!..

Кожне прізвище закін стрічав або гомоном схвалення, або здивування.

Кирсенко, що досі сидів понуро й колупав парту, зачувши, що його прізвище названо першим, підняв голову і збадьорився. Це ж здорово! Йому, мабуть, доручать вивчити текст привітання! Хто ще, крім нього, може так гарно виступати!.. Перед тим, як повести в підземелля, їм, мабуть, як бійцям на фронті, одягнуть каски. А потім урочисту зустріч неодмінно знімуть на кіноплівку, і люди навіть через сто років бачитимуть у першій ряду кого? Та звісно ж — Сеня! Дух забиває од захвату!.. Шкода, що й цього забіяку Макогона записано в делегацію. За які заслуги? Це все Марійчина робота, не інакше. Якби не бійка, він би зараз виступив і покритикував і Марійку, і Леся. Але не можна, бо виявиться причина... Зі страхом подумалося, що Макогон може навіть під землею полізти з кулаками — в тунелі ж, мабуть, темно. Або ще й на плівку, в кінокадр попадеш, коли тебе товктиме Макогон! Ганьба!

— А Кирсенка навіщо? — почулося з-за Сеневої спни, і він з несподіванки навіть не впізнав, чий то голос.

— А Костя?

— А Лисика?

— Цитьте! Не всі разом! — утишила крикунів Лариса. — Підіймайте руки!

Першим вихопився Петько Завальний. Завжди тихий та соромливий. Раніше треба було тягти мало не силоміць, щоб він виступив. Аж дивно, що нині такий активний.

— Я розумію: Зоя — відмінниця, Сень і Андрійко — теж майже круглі відмінники. А за що інших в делегати? Я ні проти кого нічого не маю, але хай мені пояснять. Бо хіба мені самому не хотілося б на таку зустріч!.. — І, скромно опустивши очі, сів.

— Я поясню, — сказала Марійка. — Люба й Кость минулого разу найбільше в загоні зібрали металевого брухту. Може, той метал піде на рейки для підземної залізниці! Треба Любу й Костя вибрати?.. Треба!.. Тато Гриня Осотного — метробудівець, і Гринь уже давно каже, що буде, як тато, будувати підземні магістралі. Хіба можна його не вибирати?.. А Лесеву кандидатуру пропоную зняти, бо він щойно набив Кирсенка.

— А може, Кирсенко заробив?
— Лесь дарма не наб'є!
— Може, треба зняти Кирсенкову кандидатуру, а не Лесеву?

— Хай розкажуть обидва, чого вони зчепились!
— Правильно!

А вони обидва не хотіли розказувати. Кожен мав на те причину. Лесь, як відомо, боявся вплутувати безвинного Битника, а Сень, усвідомлюючи ганебність свого вчинку, потерпав за власний авторитет, який останнім часом помітно похитнувся. Якщо товариші довідаються, що Кирсенко ні з сього ні з того побив собаку,— не подарують жорстокості, услід за Макогоном продражнять гицелом, з тим гидким прізвиськом і помреш! Та ще, мабуть, не тільки Лесь захоче почастивати його товчениками!..

— Вірно, хай розкажуть,— мовила Лариса, якій чомусь було жаль викреслювати Лесь із списку, бо до нього вона, як і майже весь клас, почувала більшу симпатію, ніж до Кирсенка.— Ну, поясни, Макогоне! — спонукала, щоб той устав і виправдався.— Ну, за що ти його?

Лесь піднявся, але не виправдовувався:

— Він знає,— кивнув на Кирсенка,— а всім знати не обов'язково, і я казати не буду. Якщо Кирсенко хоче — хай сам скаже. Але не скаже! Він боягуз!..

Отак! Піднявся, нічого не пояснив та ще образив Кирсенка. І той промовчить?

— Просимо, Кирсенко,— Лариса пробувала розгадати, що сталось, і не могла.— Поясни, будь ласка, раз Макогона не хоче.

— Я не знаю.

— Як-то — не знаю?

— Не знаю, і все! Я гуляв, а він прибіг і давай битись.

— Мовчки, нічого не кажучи?

— Тільки лаявся.

— Як же він лаявся?

— Назвав поганим словом, не буду повторювати,— Сень хитрував і не хотів повторити те слово не тому, що воно погане, а тому, що боявся, аби воно до нього не прилипло.

— Отже, не знаєш? — перепитала Лариса.— Чесне піонерське?

Закрутився Сень, наче викинутий на берег в'юн. Дати чесне піонерське — то не жарт, досі в таку сутужність попадати Сеневі не доводилось, і він розгубився. Що робити? Як дати слово, коли говориш неправду?.. Може, не дати?.. Але це значило б, що він визнає себе брехуном. Вагався Кирсенко все ж недовго.

— Чесне піонерське,— промимрив мало не з плачаннями, голос його од хвилювання прозвучав геть по-козлиному. Якби не така серйозна хвилина — в класі засміялись би, та зараз ніхто не звернув уваги на Сеневе мекання. А він опустив голову, щоб ніхто не пізнав по очах, як у нього всередині борються правда з брехнею і як брехня перемагає.

Видушивши оте «чесне піонерське», Сень подумав, що відступати нікуди, треба боротися, шукати проти Макогона звинувачень, а для себе — виправдання й заспокоєння неспокійної совісті. «Справді, не знаю, за що напав на мене Лесь,— нещиро переконував сам себе й намагався собі ж повірити.— Не знаю — і край!..» Лесь відкрив справжню причину? Хай скаже, що за Битника, а він, Сень, тільки плечима зниже та здивується! Мовляв, і на думці не мав знущатися з собаки! А камінець (не камінь!) кинув знічев'я. І зовсім не вцілив!.. Собака закульгав?.. То хіба я знаю, від чого!.. Так от, виходить, за що мене побито.

Як бачите, уявляв, як пишномовно звертатиметься до товаришів: я без вини винен, але великодушно прощаю Макогону.

Он якої хитромудрої зброї наготував Сень, щоб боронити свій авторитет, якби Лесь здумав його остаточно підірвати. Скористатися тією зброєю Сеневі не довелося. Лесь не став нічого казати, нічого відкривати. Лише зневажливо, майже гидливо процідив:

— Такий з тебе піонер!.. Не піонер, а... — Лесь чи не знайшов потрібного слова, чи не наважився його вимовити.

— Ти більш нічого не додаси? — Лариса відчувала, що Лесь чогось не доказує, й хотіла, щоб він не таївся.— Говори ж, Лесю!

— Не додаю,— сказав.— Хіба тільки ось що: Кирсенкове слово нечесне. Він тут вам бреше, а ви слухаєте. Я кажу правду, даю вам по-справжньому чесне піонерське. Не таке, як дав Кирсенко.

— Але ж бійку першим почав ти?

— Я.

Тепер у скрутному становищі опинилися вожата Лариса й голова ради загону Марійка. Обидва хлопці дали чесне піонерське, твердячи зовсім протилежне, отже, один злукавив. Лариса й Марійка схильні більше вірити Лесеві, але хіба мають право образити недовірою й Сеня... В усякому разі, мало не вся школа бачила, як Макогон частував стусанами Кирсенка, а той навіть не боронився. Отже, вина Лесева незаперечна, а Сенева треба доводити. Причина бійки колись з'ясується, а зараз потрібно закінчити зі списком.

Лариса запропонувала підтримати Марійчину пропозицію й викреслити Леся, а натомість вписати її ж, Марійку, як голову ради загону. Проти Марійки ніхто не перечив, але обставали й за Леся:

— Якщо викреслювати Леся, то треба викреслити й Кирсенка!

— Правильно! Два чоботи — пара!

— Навпаки! Треба викреслити Кирсенка й записати Марійку!

Щоб довго не сперечатися, вирішили проголосувати. Хоч багато хто й не сумнівався в правдивості Леся Макогона, більшістю голосів його кандидатуру таки ж завалили. Хай не забуває, що бійка — не найкращий метод з'ясовувати стосунки.

Було прикро. По-перше, ніяк він не пара лицемірному Кирсенкові. Друге — Кирсенко все ж зостався у списку, зніматиметься для історії й дужче дертиме носа! Третє, найголовніше, — розмова з Ольгою Калістратівною, що відбудеться, певно, завтра. Ольгу Калістратівну, мабуть, поінформувала чергова вчителька, як Макогон зчудував весь спортмайданчик. Леся певен, Ольга Калістратівна зрозуміла б його, але ж і їй він не може всього сказати.

Додому верталися з Зоєю та Гринем Осотним.

— Ну, хоч нам, твоїм друзям, ти поясниш, у чому річ? — напосіла Зоя.

— Не можу, чесне піонерське.

— В таємниці граєшся? — підтримав Зою Гринь.

— Та ну їх, таємниці! Вони мені, треба?..

— Кажи ж!

Леся глянув на Зою й Гриня майже страждально:

— Не домагайтесь. Якби сказав — підвів би друга. Ясно?

— Гаразд, ясно.

По короткій мовчанці Зоя пообіцяла:

— Але будь певен, узнаю твою тасмницю!

— Зробиш не по-товариськи.

— Це ти робиш, як запеклий індивідуаліст! — сказавши важке й премудре слово, Зоя запишалася. — Без друзів ти, брат, круглий... знаєш хто?

— Дурень? — спитав Лесь, нітрохи не ображаючись на Зою за підступне запитання. — Ідіот? Це ти хотіла сказати?

— Нулик! Без палички!.. Ну, бувайте! — вона махнула хлопцям портфелем і щезла в своїм під'їзді.

ЗА БИТОГО ДВОХ НЕБИТИХ ДАЮТЬ

Сень увійшов до квартири, навмисне вимащений землею. Можна було давно змахнути її, і на піджачкові та штанцях не зосталось би й сліду. Але він не тільки не став того робити, а навіть оберігав, щоб земля не обтрусилась: хай мама бачить, звідки він повернувся!

Вона побачила й жажнулась:

— Сенечко! Ти це чи не ти?

— А хто ж іще! — якомога байдужіше відповів Сень, проходячи з коридорчика до просторої вітальні.

— Ні, це якийсь землекоп, а не мій син, — театральню розводила мама круглими руками. — Плечі в багнюці, на щоці — глина, руки бруднючі! Тобою десь дірку затикали? Ти в мене чіп? Затикало?.. Ось я їм!..

— Кинь, мамо. Нічого мною не затикали, — навмисне зволікаючи ясну відповідь, Сень опустився в обтягнутий полотняним чохлом імпортний фотель.

Мама зблідла:

— Ти де то розвалився? Геть усе перемажеш! Негайно перевдягатись і митись!.. А тоді все мені викладеш!

Сень прикидався, ніби він дуже стомився й не може ворухнути ні ногою, ані рукою. В розкішній вітальні, застеленій великим килимом і заставленій моднючими клишоногими меблями, він, замурзаний, виглядав зовсім недоречно й тішився тією недоречністю. Сидів не для себе — для мами. Хай посердиться, але він не буде такий зразковий та слухняний. Набридло!.. Пристукнув підбором по підлозі — з штанів посипався порох, а в довгім, на півстіни, серванті тонко озвалось склян-

ня, що його з року в рік колекціонує мама. Вазочки, келишки, таці, карафки, чарочки й інший непотріб (ним ніхто не користується, на кухні є для того простий, не кришталевий, посуд) сьогодні викликає в Сеневі неприязнь. Устав, пройшов уздовж серванта, твердо ступаючи по м'якому килиму,— і знову сервант озвався тихим дзвоном. Маму той звук тішить, мов бозна-яка радість!

Сень раніше був до нього байдужий, а зараз він дратує.

— Не тупай! — прикрикнула мама, дивуючись з поведінки Сенечки.— Митись, кому кажу!

Він помився, причесався. Щоки червоні, мов снігурі. Сидів на кухні, смачно сьорбав борщ, уминав печеню.

Мама водила очима за ложкою та виделкою, що літали між тарілкою й Сеневим ротом, і раділа з синового апетиту. Бач, як виголодався! Де його носило? Поки що не питала, щоб не заважати обідати. Лише коли Сень вихилив компот, почала:

— Ну?

— Що ну?

— Де був?

— У підземеллі, в тунелі, в печері, в пеклі! — роздратовано заторохтів Сень, і мама поморщилась. Ніяк не звикне до синового неприємного голосу. Треба ж таке! У неї, Клари Матвіївни, голосок — мов у скрипочки, вона, поки не висватав її Сенів тато, співала в професійному вокальному ансамблі! Жаль, що Сень успадкував не її ліричне сопрано, а батьків козлетон!..

— А ти без цього, без жартів, не міг би?

— Ну, був на метробуді, в тунелі, що прокладається під нами,— тицьнув пальцем у підлогу. Іншим разом він розповів би докладніше, а зараз не хотілось.

— На суботнику? — захвилювалася мама.— Дітей примушують рити метро? Мало їм того, що школярі ходять по квартирах, вистарцьовують макулатуру і стягають іржаве залізаччя, так вони їх під землю! В каторжні нори!.. А як обвалиться! А як присипле!..

— Не кричи, мамо,— попросив Сень.— Зовсім не на суботнику. Делегація кращих піонерів, і я в тім числі, ходила з привітанням. Сьогодні урочиста зустріч: землепрохідники, що вели тунелі з протилежних кінців, зустрілися, розумієш? Ну, ми й вітали їх, бо то трудова перемога й велика подія в житті метробудівців.

Мама заспокоїлася й запишалася сином: бач, як розумно пояснив. Не всякий так зуміє.

— То інша річ,— сказала, збираючи зі столу тарілки.— Може, ще щось би з'їв?

— Нічого,— і Сень пішов до своєї кімнати.

Кирсенки мешкали в гарній трикімнатній квартирі — крім вітальні, була ще татова та мамина спальня і Сенєва кімната. То дуже зручно: ніхто не заважає, коли Сень готує уроки, і можна сховатися, якщо набридне вислуховувати мамині балачки.

З Сенєм ніби щось сталося, ніби щось відмінилося, але що саме — не міг пояснити, бо не розумів сам. Зустріч у метро була не зовсім така, як він її наперед уявляв. Не надівали касок, бо тунель, по якому йшли, цілком безпечний: закріплений бетоном, освітлений. І не знімали святкової зустрічі на кіноплівку, отже не попав Сень у кадр для світової історії. Якийсь молодик з бородою, щоправда, зблискував фотобліцем і клацав апаратом, але й на знімку Сеня не буде, бо стояв не в переднім ряду, а геть за спинами. Та йому про те зараз байдуже, бо дужче зацікавило не те, як відзначалася подія, а суть тієї події.

Людей у тунелі було не дуже багато. Якщо не брати до уваги піонерів та журналістів, то й зовсім мало. І ніякої сусти, біганини, галасу. Рівне рокотання землерийних машин аж ген в тім місці, де закінчується тунель. Туди, в самий його кінець, піонерів не пустили,— сказали почекаати віддалік. Але й здаля було видно: коло земляної стіни діловито поралися кілька чоловік: робили звичну роботу. На якусь хвилину вимикали двигуни, дослухалися: за стіною погримує та постукує — їхні друзі з тамтого боку продовжуються настріч.

Раптом лезо машини, що крушила стіну, проткнуло її наскрізь, утворилася кругла діра, крізь яку можна було легко пролізти найбільшому дорослому чоловікові. Але ніхто поки що не поліз. Крізь діру блиснув вогник, забовваніли в тьмяному світлі людські обличчя — насамперед заблищали зуби й очі, почувлися стримані радісні вигуки:

— Агов, товариші!..

— Привіт, братва!..

— З святом, друзі!..

Та це ще не була зустріч, не було свято — ще йшла

робота. Діру розширювали та розширювали, поки зовсім зняли земляну переділку, що роз'єднувала два тунелі, а потім закріплювали, щоб тунель не обвалювався. Було спокійно, аж урочисто, але за супокоем неважко було вгадати напруження. Хвилювалися всі — і метробудівці, і, звичайно, гості.

Потім робітники з тамтого боку змішалися з тими, що були по цей бік, тиснули один одному руки, обнімалися, поздоровляли,— всі раділи зустрічі. То не був багатолюдний мітинг, не було довгих промов,— просто робітнича стріча, яких на трудовому шляху кожного робітника, мабуть, немало. І все ж Сень усвідомлював її неповторність, її значимість для кожного з метробудівців. І дрібними, нікчемними здалися йому його клопотів. Чого вони варті поряд з оцим безсутнім 'творенням!.. І дарма, що не він говорив метробудівцям привітальні слова,— з ними виступив один із п'ятикласників, поздоровив робітників коротко й гарно, і вони у відповідь поплескали в долоні. І оплески під землею здавалися значимішими, ніж у залитому вогнями залі, дарма що не були такі лункі й тривалі.

Сень тихо штовхнув під лікоть Гриня Осотного:

— А де твій тато? Мабуть, на іншій ділянці?

Гринь був сердитий на Кирсенка за Леся, вважав, що не Кирсенко мусив би стояти поруч, а Макогон, та все ж не відповісти не міг. То було б зовсім нечемно.

— Чом же на іншій? Он він,— указав на невисокого міцного робітника.

— А чого не підійдеш?

— Заважати?

Сень знизав плечима. Чого ж заважати? Зараз же урочиста зустріч, і робітники мають перерву. Дивак, став би поряд з татом — вся піонерська делегація дивилася б і заздрила. Сень неодмінно так би зробив! Але ж його тато не герой-метробудівець. Син і сам до ладу не знає, хто він у нього. Працює у якомусь управлінні з химерною назвою не то начальником, не то постачальником. Все в роз'їздах та відрядженнях.

— Поки ти виростеш,— сказав Гриневі,— твій тато всі тунелі прокопає. А ти що робитимеш?

— Не прокопає. Метро будуватиметься не в одну чергу, метробудівці будуть потрібні хтозна-доки.

...Сень розчинив портфель, вийняв підручники й зошити, заглянув до щоденника: чи багато на завтра

завдань? Пусте, встигну!.. Знічев'я вийшов до вітальні. Мама не ходила — плавала по кімнаті з білою ганчіркою в руках, змахувала з улюблених меблів невидимий пил.

— Уроки робиш? — глянула на сина закоханими очима.

— Ага!

— Роби, Сенечко, роби! Мусиш бути найкращим, найрозумнішим. Роби, я тут тихенько, не заважатиму.

— Не заважасш.

— Ти мені так і не сказав,— раптом спохватилася мама.— Чи покарали ж тоді того хулігана, Макогона?

— Та казав же: і в учительську тягали, і батьків викликали до школи. Забула, чи що?

— Так, так, забула. Ти не водися з ним, від нього добра не наберешся.

— Не воджусь,— заспокоїв маму і з прикрістю додав: — Та він і сам не хоче зі мною водитись.

— То це й краще! Навіщо він тобі!.. А його собаку забрали?

Сень повагався й сказав мамі неправду:

— Та, кажуть, забрали, бо приїздила халабуда... Чи він десь утік, не знаю... — згадав про халабуду, про те, що Лесь назвав його гичелем, і зітхнув.

Про недавню бійку з Макогоном мамі він не сказав у той важкий день. Чи то почував себе винним, чи зневірився в доцільності маминого заступництва. Скільки разів переконувався, що воно йому потім вилазить боком. Промовчав про бійку і зараз. Не хотілося говорити. І думалося про Макогона, хай йому біс!..

Чому він нікому не розказав, за що набив Сеня?.. Поцадив? Не схотів, щоб усі відвернулися від Кирсенка, як од бездушного шкуродера? Грається у великодушність чи справді він великодушніший, ніж Сень? Але ж гарна великодушність — отак налякати по щоках! Третій день горять вогнем!.. Та як би там не було, все ж краще бути набитим, аніж виставленим на загальний осуд і зневагу. За битого, кажуть, двох небитих дають. Може, то правда? Може, биття дечому навчило Сеня?.. В усякому разі, спонукало взяти під сумнів власну непогрішимість... І все ж, чом нічого не розповів Лесь?..

— Голова не болить, Сенечко? — завважила мати синову пригніченість.

- Ні, не болить.
— То чом же ти?
— Та нічого.
— А все ж?
— Щоб ти, мамо, більше ніколи не ходила скаржитись на Макогона! Дуже прошу тебе! — раптом сказав Сень. — Дуже прошу!
— Дивна просьба! — стонула мати плечима. — А як він знову щось зробить тобі на шкоду? То мені мовчати?
— Не зробить, я знаю.
— Ну, то й я його не зачеплю, він мені не потрібен, — мати взяла велику, мов рептух, смугасту торбу й десь подалася у своїх справах.

Сеневі було прикро. Сам з собою він не був пихатий. Сидів, знітившись, і ніби меншим зробився. Зітхнув на свої думки. От би помиритися з Макогоном!.. Підійшов до телефону. Ось зараз подзвонить і скаже, що зовсім не сердиться, хотів би, щоб і Лесь не сердився, давай вважати, що між нами не було жодної неприємності. Відомо, що навіть кепський мир кращий за найкращу сварку...

Мляво набрав номер. Почув на другім кінці проводу бадьоре Лесеве: «Слухаю», — і... дужче запекли щоки. Закусив губу й поклав трубку.

НА ЛОВЦЯ... БИТНИК БІЖИТЬ

Біжить і трохи накульгує. Забита лапа загоїлась, і на неї можна ставати, але обережно. Бо як забудеш і помчиш галопом — болить. Тому він зараз вибігає назустріч не кожному знайомому. Міг би не вискакувати й назустріч Зої — іде кудись дівчина їхнім двором, то й хай би йшла. Але ж Зоя завжди така привітна й ласкава! І ще — вона Лесева товаришка, яку Лесь поважає й радіє, як її побачить... А Лесів друг — Битників друг, його треба стрічати й вітати.

Побачивши, що собака кульгає, Зоя подумала: «Слово честі, Макогон побив Кирсенка через Битника! Можу поручитися, і нехай собі Лесь як хоче, а я ось-ось узнаю, що між ними сталося... Бо навіщо химерна таємниця, з якою носить Макогон та береже, наче вона державна, і має через неї самі неприємності? Ольга Калістратівна поставила йому за тиждень з поведінки «незадовільно». А тепер його мають намалювати в стінній газе-

ті. Редакторка Люба Коцюба готує новий номер і просила Петька Завального (найкращий у четвертім «Б» художник!) намалювати карикатуру».

А Зоя потерпає за нерозумного Макогона! А Зоя не хоче, щоб він мав неприємності, бо те заважатиме йому вчитись і він знову з'їде на двійки, хоч може вчитися не гірше, ніж задавака Кирсенко!.. І Зоя певна, що він не винен! Не винен! Не винен!..

— Що сталося, Битнику? Чого кульгаєш? — питала, гладячи собаку по голові.

— Гав-гав-гав! — мружачи від задоволення очі, відповів Битник, але Зоя собачої мови не розумів, тому тільки розвела руками.

— А де Лесь, не знаєш?

— Гау-гау-гав! — так само коротко й так само ясно Битник сказав, що Лесь був недавно тут, виносив йому поїсти і помастив лапу йодом, щоб перестала боліти. А потім кудись пішов, бо мама ще зранку щось йому доручила, і не знати, чи скоро повернеться.

— Гаразд, іди собі в будку! Поговорили — й досить!

Потім вона піднялася на Лесів п'ятий поверх, подзвонила, та ніхто не відчинив. Спустилася й хотіла піти з двору, та побачила тітку Марину, яка винесла з підвалу шланг і прилаштовувала до водогінного крана, щоб мити в дворі асфальт і поливати клумбу.

— Ти, Зою? До Леся, либонь?

— Та нема його.

— Так, поїхав у Дарницю. А потім забере Настуню. Прийдуть під вечір.

— А чого кульгає Битник, тітко Марино? — зразу запитала Зоя. А собака, здаля стежачи за обома, ніби зрозумів, що мовиться про нього, прикульгав ближче й завіяв хвостом.

— Та той же круглопикий ударив. З сімнадцятого «А». Таке лукаве, таке капосне! І зразу втік...

— Сень Кирсенко?

— Та він же, він, — кивала тітка. — Лиха, клята дитина! Тому й не любить його Битник! Собаки носом чують, що в кого на мислі.

— Гав, — підтвердив Битник, слухаючи розмову.

— І ви бачили, що то Сень?

— Лесь бачив. Каменюкою, каже, пожбурих ні з сього ні з того, а тоді тікати, як те погане кошеня, що

нашкодить та й слід хоче замести. Вискочив Лесь із хати — а за ним тільки смуга!..

Ну, от!.. Вибіг кульгавий Битник навстріч Зої, наче на ловця дичина,— і все стало ясно, як серед дня, і пропала твоя, Макогоне, дурниця-таємниця. Луснула, мов мильна балабуха на воді! Ех ти, індивідуаліст. Зоя присіла в скверику на яскраво пофарбованій лавці, відкинула з лоба біляве пасемко волосся, що падало на очі, підставила сонцю веснянкувате личко. Тепло, хороше!.. Сонце, мабуть, ще рясніше розцяцькує її золотавим ластовинням, та байдуже! В неї так щороку: навесні ластовиння висівається рясно та густо, а влітку поволі зблідне й непомітно пропаде, і все лице вкриється рівною засмагою.

Зоя була задоволена, що так швидко розгадала Лесеве дивацтво, і трохи сердилась на впертого, мов ослисько, Макогона. Тітці Марині, бач, все розказав, а перед нею, Зоєю, а перед Гринем затявся! Не довіряє друзям?.. Дурень! Бовдур!.. Так вона йому й скаже, як тільки побачить!..

Але ж стій, стій, стій!.. Чи все ясно такій догадливій та проникливій Зої Сомко? Вона згадала недавній урок природознавства. От чого ходив того ранку Лесь Макогон мов сам не свій! От чого задавав учительці дурні запитання! От чого свердлив гострими чорними очицями Кирсенка!.. Хотів на прикладі показати, як дехто захищає живу природу! Викрити жорстокість Сеня Кирсенка, що на словах он який гарний, а насправді!.. Таки ж варто було все розказати. Бо як можна бути бездушним. Як можна підняти камінь на таку довірливу й ласкаву твар, як Битник! Але ж чому Лесь не розказав?.. Дурень і ще раз дурень!.. Якби не передумав — не дійшло б до бійки! І клас би дошкулив Кирсенкові дужче, ніж Лесеві ляпаси!.. І не Кирсенко пішов би на зустріч з метробудівцями, а Макогон! І не було б у Макогона отого «незадовільно» з поведінки!.. І не було б карикатури!..

Карикатури, правда, ще немає. Буде завтра або після-завтра. Треба б подбати, щоб її не було, підійти до Люби Коцюби і все розказати. Хай малюють не Макогона, а Кирсенка!..

— Зойка, зайка, зайка-побігайка! — почула Зоя дитячий голосок, глянула ліворуч і побачила Настуню, що підстрибом бігла, приспівуючи, по алейці, а слідом

за нею йшов Лесь.— А я тебе аж ген звідки пізнала! — раділа Настуня.— Кажу, що Зойка сидить, а Лесь не вірив, тепер хай побачить!

— Та вже бачу,— поступився Лесь сяючій Настуні.— Ти така всевидюща, просто страх... Ти чого тут, Зойко?

Не встигла Зоя відповісти, як Настуня вилізла на лавку, вместила мало не на руках у Зої, залепетала:

— Ти мене чекала? Правда? Ти знала, що я йтиму, то сіла тут і підождала? А я теж знала, що ти тут мене ждатимеш, і навмисне повела Лєся не отією алейкою, а цією!.. Ходімо до нас!

— Я вже була.

— А там нікого дома?

— Нікого.

— А тепер будемо всі: і я, і ти, і Лєсь!..

— Ти справді до нас ходила? — поцікавився й Лєсь.

— Так,— усміхнулася Зоя.— Тебе нема, то з Битником трохи погомонила. На Кирсенка скаржився, що той його покалічив. Каже, ти за це йому добре надавав, але від того лапа таки ж не перестала боліти, і ще довгенько доведеться пошкутильгати.

— Базіка Битник! — підтримав Лєсь Зоїн жарт і подумав, що Зоя не дарма нахвалялася узнати його таємницю. Уже взнала!

— Ні, не базіка. Він розважний собака й не робить секретів з казна-чого. А ще — Битник вважає мене за друга і довіряє більше, ніж ти.

— Ну й дурень! Молотиме язиком — Кирсенчиха зживе його зі світу. Чи він забув, як ховався в підвалі від собаколовів? Клара Матвіївна може ще зробити йому таку послугу. І тоді хтозна, чи вдасться схватися.

Аж тепер Зої стало все ясно.

— То це ти он якого друга боїшся підвести! Битника?

— Так його ж треба захищати більше, ніж людину, бо сам він не годен захиститися.

— Морока! — труснула головою Зоя.— Звичайно, друга підводити не можна. Однаково, людина він чи собака. Але невже маємо подарувати Кирсенкові? А про тебе хай і надалі говорять як про запеклого порушника дисципліни? І хай малюють у газеті?

— Якій газеті?

— Нашій, класній.

— Намалюють?

— А думавш, пожаліють забіяку, який знічев'я лупить безневинного Сенечку? Люба Коцюба при мені просила Петька придумати, як краще тобі дошкулити. І ніхто не знатиме правди. Реготатимуть і показуватимуть на тебе пальцями.

— Ну й хай!..

Запала мовчанка, і Настуня, яка через незрозумілу їй мову досі не могла вставити ні словечка, скористалася з паузи:

— Зайка-побігайка, ходімо до нас!.. Ну, ходімо!.. Леся, скажи хоч ти їй! Ходімо!

Зоя не стала ждати, щоб її просив ще й Леся, — йому ніяково, він соромиться. Взяла Настуню за ручку, і дівчисько затанцювало на radoщах, потім — до Леся:

— Гайда! Уроки зробимо. І, може, щось придумаємо.

Уроки робили, долаючи тяжкі перешкоди (перешкоджала Настуня, якій страх хотілося говорити з Зайкою-побігайкою), але зробили. А от придумати щось не зуміли, хоч примірялися так і сяк:

— А що, коли Кирсенчиху налякати? І вона б тоді нічого не зробила Битникові.

— То така, що нічого в світі не злякається.

— А що, коли Битникові надіти нашійник з блискучими бляшками, хай було б видно, що він має хазяїна, отже не бродячий?

— Собаколови на нашійники з бляшками не звважають.

— Що, коли тримати Битника в квартирі, як кімнатного пса?

Ото було б діло! Тоді ніхто й ніколи не зачепив би його навіть пальцем, бо в домі не мають права чіпати! Тільки в чий квартирі тримати? Леся знає, що йому не дозволять. Та якби й дозволили, то не зачиниш же пса майже на цілий день самого, коли вдома ні душі. Зоя знає те саме: їй також не дозволять. Та й ще одне! Самого Битника ми спитали?.. Чи захоче він сидіти запертим у хаті? Він — не болонка. Він — дворняга. Він — мов циганюра, що не звик до кімнатного затишку і над усе любить простір та волю! Він, либонь, радніше піде на миловарню, аніж тягтиме підневільне животіння!..

Гаразд, ранкова година варта двох вечірніх. Уранці побачимо.

Та вранці, тільки прийшли до школи, побачили зовсім не те, що хотіли. На стіні висіла газета, коло неї товклося з десяток школярчат, з тих, хто раніше приходив до класу.

Ще ніхто Лесеві нічого, а його кинуло в жар. Намить спинився, наче перед ним постала стіна, відчув, як ураз пересохло в роті й до горла підступив твердий давлючий клубок. Лесь аж перелякався: хоч би не заревти, хоч би не показати себе слабаком і плаксієм! Ото радів би, ото тішився б Кирсенко та ще дехто разом з ним! Майнула думка зараз же повернутися й бігти зі школи, бігти невідь-куди, аби лиш подалі від ганьби, від отих поглядів, якими стрічають його однокласники, товплячись біля клятої газети. Але хіба втеча не була б ще більшим соромом, свідченням Лесевої малодушності й боягузтва!

— Не зважай! — пошепки проказала Зоя, йдучи поряд. — Чуєш? Не зважай, кажу!

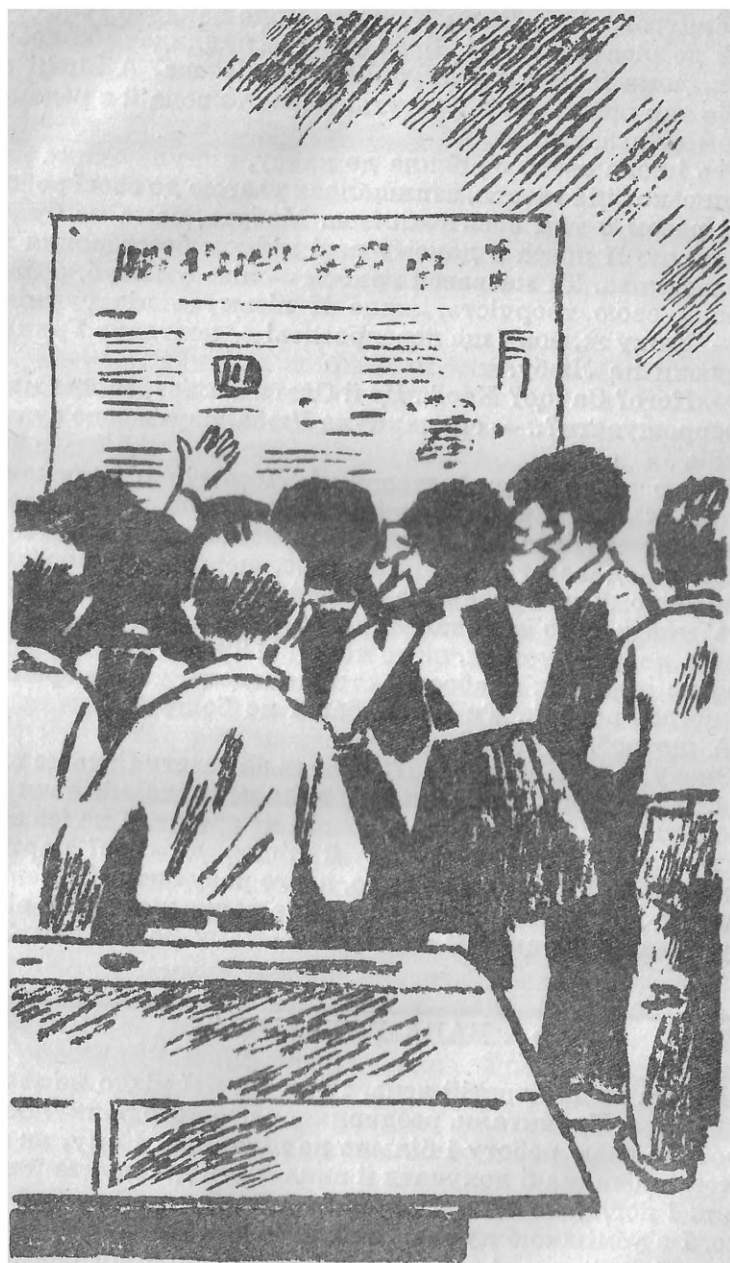
Коли Лесь знайшов у собі силу й надійшов ближче, помітив, що погляди товаришів зовсім не однакові й поспіль не осудливі. В одних — зневага до даного номера стінної преси й співчуття Лесеві, в других — бездумна веселість і задоволення від того, що є причина пореготати, в третіх — таки ж прихована зловтішність. Але цих, третіх, було зовсім мало, та й то вони намагалися сховатися, щоб Лесь не помітив.

Найперше озвався до Леся Гринь:

— Плюнь ти на це! Вони ще пробачення в тебе попросять! — хто вони — не сказав, мабуть, редколегія.

Добре їм казати: «Не зважай!», «Плюнь!» Він вдячний за їхнє бажання підтримати його і збадьорити, але побули б на його місці. Навіть сам не думав, що то так кривдно, коли тебе виставляють на глум, а ти не можеш виправдатися. Дивись на гидку подобу людини, намазану Петьком Завальним, і прикидайся, буцімто зовсім тобі не боляче. А малюнок таки ж гидючий: щось розкучмане, витрішкувате й широкороте, з довгими руками, що закінчуються не звичайними людськими кистями, а якимись балабухами. Й підписано віршами!

Раз, два, три, чотири,
Кулаки, неначе гирі.
Має Лесь за бійку
З поведінки двійку!

Ясно, творчість Люби Коцюби. Вона занадто грамотна й до біса начитана. Брат у неї — кандидат якихось наук, дома в них ціла публічна бібліотека. А вірші з Люби так щохвилини й лізуть! Через те вона й є редактором стінгазети!

Ось і вона сама. Увійшла до класу, кинула очима на товписько біля газети, запишалася увагою до своєї роботи і разом з тим збентежилася. Мабуть, сама не була певна, що її преса в даному разі цілком безстороння й справедлива. Та назвався грибом — лізь у козуб, себто борони свою творчість, якщо її візьмуть під сумнів.

— Кажу ж, вони ще перепросять! — повторив Гринь, косуючи на Любу.

— Кого? За що? Хто?.. Це й Ольга Калістратівна має перепрошувати?.. — спалахнула Люба, рвучись до суперечки.

З нею ніхто не сперечався. А Лесь гірко подумав: «Отже, Ольга Калістратівна схвалила це малярство? І вона має його за рукастого розбишаку...» Мовчки одійшов од газети. Стримав себе, переборов, переламав! Нікому не грозив, не лаявся, не скаржився. І навіть мав з того задоволення! То було нелегко! Ніхто навіть не догадується, як то нелегко! Та раз ти не спасував, не піддався слабості — ти молодець, твоя перемога чогось варта!.. Ти не слабак і не боягуз!..

А що робити далі?

Знову набити Кирсенка?.. Але ж за газету Сень не винен. Мало того, він, тільки ввійшовши до кімнати й глипнувши на карикатуру, зовсім не зрадів, а начеб аж засмутився. Повісив голову й пішов до своєї парти. Чого б то?.. Як би там не було, цього разу бити Кирсенка нема за що. Може, дати прочухана великорозумній віршувальниці Коцюбі й маляреві Петьку Завальному?..

«А БАБА ГАЛАМАГА»

Газета висіла третій день, і вже на неї ніхто не звертав уваги. Прочитали, роздивилися першого ранку. Вона зробила свою роботу і більше не цікавила. Кому, як не Лесеві повинна б докучати й викликати досаду, та й він звик і поглядав на неї лише вряди-годи майже байдуже. І з усмішкою думав, що дарма так розхвилювався, коли її повісили. Адже нічого не сталося, нічого не змі-

нилось. Дивно влаштована людина! До всього звекає, мов хміль до тички.

А для Сеня Кирсенка газета — мов більмо на оці. Дратує, виводить з рівноваги, позбавляє самовдоволеності й самовпевненості, з якими він зжився і які були його вдачею. Не догадувалася, що діється в Кирсенка всередині, навіть Люба Коцюба, сусідка по партії й найкраща партнерка з гри в класи.

— Коли ти знімеш оте? — сердито бубонів він до Люби і вчора, і сьогодні майже на кожному уроці.

— Воно тобі заважає?

— Заважає!

Люба знизувала плечима й мовчала. Дурень! Вона старалася задля нього, захищала од рукастого Макогона, бо сам не здатен навіть побитися по-хлопчачи, та ще, бач, і не вгодила. Незадоволений, зиркає, наче вона покритикувала не Макогона, а його самого.

— Коли знімеш, питаю!

— Коли схочу! — обурювалась Люба Кирсенковою невдячністю. — Висітимо до Першого травня, поки нову не випустимо! — і ніяк не могла зрозуміти, чого він причепився до нещасної газети. Пробувала розтлумачити, що вона, хоч і є редактором, не має права самочинно знімати чи вішати, бо то загоновий орган преси, а не її власний! Отож хай і знімає рада загону! Кирсенко не слухав розумних доводів і навіть скористався з нездозволеного прийому:

— Хочеш, щоб твої вірші читали? Талант твій славили?.. У поетеси дерешся?..

Люба мало не плакала:

— Так, хочу! Щоб читали й славили! І деруся!.. А ти — телепень! Он ти хто!..

Сеневі здавалося, що він говорить пошепки, але його непокірний голос важко знизити до шепоту, тому в класі чулося не то деренчання, не то сичання.

Був урок літератури. Ольга Калістратівна читала «Грицеву шкільну науку» Івана Франка і, почувши сичання, подумала, що хтось пустуючи передражнює стару «гливу гуску», котра ніяк не хотіла йти в ряді і котру Гриць швякав прутом. Але прислухалася й повила очима по класу — побачила, що Сень перекопує в чомусь сусідку. Зробила зауваження, та він не покаявся. Був роздратований Любиною впертістю й сичав дужче.

— Якщо не перестанеш, Кирсенку, — попереджала вчителька разів зо три, — матимеш запис у щоденнику.

І він його домігся. Ольга Калістратівна сказала, що страх не любить записувати в щоденнику щось прикре, але зараз мусить це зробити, бо Кирсенко, якому вона дуже дивується, зовсім не дає працювати: не слухає сам і заважає іншим!..

Сміх! Кінокомедія!.. У Сеня — запис! Та він не мав його зроду! Та це неймовірна подія в Кирсенковому житті! Подія в історії четвертого «Б»!.. Ой, що зараз буде! Сенечка неминуче зомліє! Помре з журби й жалю, що так зіпсовано йому зразковий щоденник!

Нічого подібного! Той, хто так думав, — помилився. Сень був не тільки не засмучений, а мовби задоволений записом. Дивіться! Тепер і я школяр як школяр! Як Лесь, як Гринь, як Петько, Васько, Ванько!

Такі думки приносили заспокоєність. В них був новий, сьогоднішній Сень, ще не знайомий класові, та й самому собі чужий і не до кінця зрозумілий. Але й той, учорашній, ніде не дівся: жив, пручався, протестував, сердився, дихав на Макогона непримиренністю. І не давав новому, сьогоднішньому Сеневі признатися, що й піонерське слово в нього фальшиве, і що Лесеву зневагу та прочуханку він має по заслугі... Мабуть, нелегко одній і тій же особі жити в роздвоєності!..

Ольга Калістратівна дочитала «Грицеву шкільну науку». Клас, слухаючи її, то стримано сміявся, то замислювався, то сумував і співчував малому Грицеві, який по цілорічній навчанні вивчив лише «А баба галамага» і з тим вернувся на толоку, до розумнючого білого гусака та уредної «гливої гуски». По останнім учительським слові якийсь час сиділи мовчки. Учителька обвела поглядом учнів, перевіряючи, яке враження справив твір, чи як слід його сприйняли. Була задоволена, що жоден не залишився байдужий, проте запитала:

— Може, хтось не все зрозумів? Підніміть руку.

Жодної руки не піднялося. Четвертий «Б» не дарма вважається сильним класом, діти в ньому тямущі й добре підготовлені.

Ольга Калістратівна не стала «розжовувати» зрозуміле, розбираючи твір, а залучила до роботи всіх. Хай самі розбирають, аналізують, дають характеристики, роблять висновки, — вчать розуміти й оцінювати

прочитане. Найперше задала кілька загальних запитань: хто автор, коли відбувається дія твору, які знання давала стара школа. Відповісти на них було неважко, вгору тяглися руки, всім хотілося відповідати. Цього вчителька й домогалася.

— Кирсенко, — викликала Сеня Ольга Калістратівна. — Пригадай, будь ласка, якими словами малює Іван Франко стару школу. Яке ти дістав з твору уявлення про неї?

Сень слухав на уроці кепсько, а відповів лепсько, так, що можна й позадрити:

— Іван Франко про стару школу пише: «Увійшли до сіней, у яких було зовсім темно і страшно воняло торішньою гнилою капустою». Як бачимо, дуже коротко, зате дуже ясно. Нам зараз важко уявити ту школу, вона зовсім не відповідає нашим поняттям про шкільний сучасний будинок. Але я добре уявляю, бо ті слова мені нагадали стару-престару хату в селі, де я був на канікулах. Таких хат уже й по селах нема, одна лише й уціліла. Стоїть пустою, і я заходив подивитись. Було темно в сінях, темно і в кімнаті. Пахло пліснявою, павутинням і глиною. А гнилою капустою — то це, мабуть, гірше. Така хата не придатна ні для житла, ні для навчання.

Учителька розгорнула й повісила на дошці велику репродукцію «Дякова хата». Не будівля, а казна-що! В дяковій хаті колись теж була школа, в ній учився Тарас Шевченко. Власне, не вчився, а був за попихача в учителя-дяка, який експлуатував Тарасову працю. Через те й віддячив дякові малий Тарас: відшмагав, п'яного, різкамі й пішов з села.

— Що скажеш про цю картину?

— Отака, певно, була й школа, яку відвідував Гриць. Тому він і вивчив лише «А баба галамага». Та як міг вивчити більше, коли...

— Досить, Сеню. Молодець! — учителька похвалила Сеню й поставила п'ятірку. Здібний хлопець. Якби не такий лукавий — було б зовсім добре. — А про те, чому Гриць так мало навчився, розкаже Лесь Макогон.

Ольга Калістратівна викликала сьогодні обох не випадково. В останні дні, пильно спостерегаючи за хлопцями і вдаючи, що зовсім не помічає напруженості між ними, хотіла спрямувати ту напруженість так, щоб вона спала або й привела до примирення. Коли

розмовляла з Лесем після бійки, він не був відвертий, але не викручувався й не виправдовувався. Поспішив визнати вину, і вона мусила записати йому «незадовільно». І все ж мала до нього більше приязні, ніж до Кирсенка, що був також винен, але вийшов сухим з води.

Лесь підвівся й помовчав, збираючись з думками. Він не такий балакун, як Сень, але на думку скорий і, вчителька була певна, зможе відповісти дуже добре. Хай позмагається з Кирсенком.

А той хай побачить, що не тільки він розумник.

— Отже, чому Гриць вивчив лиш оте смішне й безглузде «А баба галамага» і більш нічого? — нагадала запитання.

— Гриць мало вивчив тому, що його дуже погано вчили, — такою відповіддю можна було цілком обмежитись, і вчителька не сказала б, що Лесь відповів неправильно. Іншим разом він так би й зробив, але сьогодні це значило б — поступитися перед Кирсенком. Той он як красно балакав, а він одбувся б одною фразою, мов першокласник?.. Лесь знову на хвилику затнувся, поміркувавши, і продовжив: — Причина поганої Грицевої науки не лише в тім, що в школі тхнуло кислю капустою, а головне — що вчитель не звертав на Гриця уваги й не хотів його навчати. У старій школі це робилося навмисне, щоб бідняцькі діти були темні й покірні, щоб нічого не читали, а знали своє місце: пасли гусей, корів, лише працювали на панів та на капіталістів і думали, що так воно й мусить бути.

Чудова відповідь. Та щоб вона була повніша й ще краща, вчителька задала додаткове запитання:

— А може, Гриць справді був не здатен до науки?

Запитання хитре і поставлене так, що могло б збити школяра з пантелику, та Лесь почував до Гриця жалість, тому заступився:

— Гриць був, як усі учні, а вчитель навмисне назвав його «туманом вісімнадцятим», хотів, щоб батько забрав хлопця з школи і щоб той не вивчився. І щоб ніхто з бідних не вчився, — лише заможні. Якби Гриць учився не колись, а тепер, хоча й у нашій школі, то всі побачили б, що ніякий він не туман. Може, був би навіть п'ятірочником.

— Сідай, Лесю. Хто хоче доповнити відповідь Макогона? Ніхто? — вчителька взяла в Леся щоденник і теж

поставила п'ятірку.— Так, Лесева відповідь вичерпна, доповнень не потребує. Можна лише пофантазувати, уявивши, як почувався б малий Гриць, коли б справді перекинувся з минулого в нашу школу.

Піднялося чимало рук — у четвертому «Б» любителів пофантазувати не бракувало. Ольга Калістратівна оглянула клас і спинилася на Марійці Гончарук, у якої з нетерплячки сяяли чорнючі циганські очі й дрібно тремтіла піднесена рука.

— Прощу, Марійко!

Марійка, ніби боячись, що її переб'ють, швидко заговорила:

— Мені часто уявляється дуже химерне: от якби хтось із нас, сьогоднішніх школярів, та раптом перенісся далеко-далеко назад, у якусь минулу епоху, коли жили ще первісні люди. Як багато одкрив би тим людям, навчив би потрібному й корисному. Показав би, як виробляється електрика, як користуватися газовою плитою, транзистором, велосипедом, як вирощувати хліб та інше. Вони дивились би на звичайного школяра, як на пришельця з іншого світу, як на самого бога!.. Отак був би здивований і малий Гриць, коли б його прямо з того пасовиська перенести в нашу школу. Він би теж подумав, що потрапив на іншу планету і почував би себе поряд з нами первісною людиною. Ми звикли й не помічасмо, серед яких чудес живемо, вчимося. А він би зразу помітив. Наша школа йому здалась би кришталевим палацом. Одчинив би знадвору прозорі двері — опинився в розкішному залі, освітленому яскравими світильниками, прикрашеному картинами й усякою декоративною зеленню. Посередині — виграв фонтан, тільки й чути, як дзвенять прозорі зеленаві краплі. Панує тиша, бо ми всі на уроці!.. Застиг би в зачудуванні, не смів би ворухнутися. А потім — дзвінок, наш галас, біганина! За кого б він нас мав?..

Побачив би класи, кабінети, а в кабінетах приладдя, машини, наочність! І ми серед того — мудреці, мало не чарівники!

Марійка передихнула й глянула на вчительку: мовляв, те вона говорить чи меле нісенітницю, але вчителька схвально кивнула:

— Продовжуй!

— Потім Гриць трохи звикся б і почав ходити в перший клас. Я думаю, що він би вчився дуже добре. І був

би вдячний, що для нього побудовано он яку школу, он який фонтан, басейн, де і взимку можна плавати, класи, кабінети, майданчики! Що вчителі одного тільки й хочуть, одного вимагають: учись, Грицьку,— ти не туман, а звичайний хлопець, якому потрібні знання.

Марійку слухали не гірше, ніж слухають Ольгу Калістратівну, коли вона читає або розказує який-небудь цікавий твір. Та й сама вчителька, було видно, з інтересом стежила за Марійкою, яка, виходить, хоч куди фантазерка!

— І що було б далі?

В Марійчиних очах блиснув лукавий вогник. Усміхаючись, кинула швидкий погляд на декого з хлопців:

— Я точно не знаю, бо це ж фантазія, але думаю, що по недовгим часі Гриць побачив би, що у фонтан ми часом кидаємо папірці та інше сміття... Цвяхом або ще чимось гострим дряпаємо дзеркально-гладенькі парти... Іноді лінуємося, списуємо, підказуємо, хитруємо, викручуємося, порушуємо дисципліну... І ні з сього ні з того б'ємося... Побачивши те, Гриць подумав би, що не він, а ми первісні люди. Це йому не сподобалося б, і він сердито сказав би: «А баба галамага!»

Клас дружно зареготав.

Ольга Калістратівна подивилася на годинник. Ще в час, але підсумовувати урок нема потреби — клас за своїх Франкове оповідання. Хай дома закріплять. Задала завдання: придумати до кожного з п'яти розділів «Грицевої шкільної науки» заголовок, письмово дати розгорнуту відповідь на запитання: «Як учився б Гриць у нашій школі?»

Сень Кирсенко позиркував на Марійку Гончарук. «Чого вона витріщила на мене циганські очиська, коли казала «хитруємо, викручуємося, порушуємо»? На мене натякала? Мене вважає первісною людиною? Сама первісна!.. Ось я ж їй!..» Сень ніколи ні з ким не бився і, як відомо, зовсім на те не здатен. Його погрози Марійка може не боятися — він їх ніколи не здійснить.

Про неї ж, про Марійку, думав і Лесь Макогон. Ну й клята! Не інакше — мене хотіла вшпигнути! Це я б'юся ні з сього ні з того! Виходить, я дикун!.. Може, всипати Гончаручці, щоб не давала волі фантазіям?.. Але ж і він з дівчиськами ніколи не бився, і зважитись на те буде нелегко. Чи хлопчаче то діло — заводитися з шмаркачкою, коли там і бити нема чого. Самі очиська

та кіски-хвостики! І все ж, бити чи не бити?.. Раніше він би не вагався, а зараз... Не бійся, Марійко, й Макогона — ніскілечки він не страшний!

ДО ПОБАЧЕННЯ, МАМО!

Газета висіла на одній кнопці, перекособочена й забута.

Кім Семенович, який в усьому любив ідеальний порядок і не терпів найменших його порушень, підійшов поправити орган стінної преси, аби висів рівніше. Поки газета висіла як слід, математик до неї не підходив. Тепер же, короткозоро ткнувшись носом в самий папір, побачив карикатуру.

— Гм,— непевне хмикнув, чи то посміхнувшись, чи висловивши несхвалення.— То правда про тебе, Макогоне?

— Правда, Кіме Семеновичу,— з готовністю признався Лесь, бо газета вже йому не боліла і великої мужності для признання було не потрібно.

— Кепсько! — засмутився Кім Семенович і поспівчував Лесеві.— Ти ж більше не будеш, чи не так?

— Авжеж, не буду, Кіме Семеновичу!

— От і молодець! А йди-но до дошки, розкажи про прямокутний паралелепіпед.

Весь програмовий матеріал з математики в четвертім «Б» уже пройшли, і Кім Семенович тепер задавав завдання на повторення пройденого. І вимучував тих, хто протягом року не виявляв належної старанності й мав кепські оцінки. На останнім тижні, нехтуючи відомий закон, тричі підряд викликав до дошки Леся. Ганяв сьак і так, але щоразу залишався задоволений. Лесь відповідав, може, і не блискуче, та було видно, що працює наполегливо й послідовно. Якщо так працюватиме й до кінця року — хоч виводь йому річну четвірку!..

Паралелепіпед для Леся — не бозна-яка мудрація. Повторювали удвох із Зоєю, розв'язали чимало задач на визначення сторін, площі бічної поверхні, об'єму. Хай Кім Семенович задає яку завгодно!

Кім Семенович задавав. Стежачи, як упевнено Макогон розправляється з задачею, радів з його успіхів і поправляв тим часом газету. Вона однаково перекошувалася.

— Чому газета, Макогоне, не висить рівно? — спитав зненацька. — Я її вирівнюю, а вона знову...

— Бо кнопка, на якій аркуш тримається, встромлена не по центру ваги, Кіме Семеновичу!

— Сідай!.. Молодець!.. Так-то!..

Кім Семенович підважив нігтем кнопку, перемістив її трохи ліворуч, щоб було по центру, і натиснув великим пальцем. Кнопка поламалася, і газета впала додолу. Він підняв, поклав на кафедри:

— Потім дасте раду самі. Неси, Макогоне, щоденник. П'ять!

На перерві Марійка Гончарук попитала, чи нема в кого кнопок, поносилася з газетою й десь її діла. Сень показав Любі Коцюбі язика, а вона прикинулася, ніби нічого не помітила.

Лесь почував себе іменинником. Перша п'ятірка з математики! П'ятірка в самого Кіма!.. Аж двічі нішком розгортав щоденник, милувався жаданою, так довго виборюваною й нарешті здобутою оцінкою. Зоя спостерігала за ним і була щаслива: то ж бо велика перемога, якою Лесь уже ніколи не поступиться. Він завзятий і наполегливий, раз довівши собі, що навіть у Кіма Семеновича можна заробити похвалу, уже нізачо не скаче опуститися вниз. Може, дійти до тієї перемоги йому трохи помогла й Зоя. Певно, що помогла!.. Лесь підняв голову від щоденника, стрівся з нею очима, і вона прочитала в них вдячність. І очима ж, сяючими й виразними, відповіла: «Ну, що ти, яка там моя допомога! Це ти все сам! Сам!»

А Сень дивувався. Якби раніше хтось йому сказав, що Макогон колись матиме у Кіма п'ятірку, він би так сміявся, ніби почув найкумедніший анекдот. І от будь ласка! П'ятірка! Справжня! Нічим не гірша, ніж у Сеня!.. Чи порадив він за Макогона?.. Правду кажучи — ні. Виходить, у Макогона голова така сама, як і в Кирсенка! І нічого було виявляти зверхність!.. Сень усі ці дні уникав дивитися Лесеві в очі, а сьогодні й поготів. На перерві, на майданчику, пильнував, щоб триматися подалі й не стрітися ніс до носа.

Саме в час тієї перерви на спортмайданчику й появилася знову Клара Матвіївна. Велика, кругла, червона. Вона завжди носила яскраве вбрання, на неї не можна було не звернути уваги. Зараз на ній — легкий червоний плащик, такого ж кольору капелюшок.

Лесь, уздрівши її здаля, з досадою подумав: «Ну от! Сень хоч не зразу, а таки ж наскаржився!..» Бідний Сень! На цей раз він не винен, сам не хотів, щоб приходила мамуля. Але ж Лесеві про те невідомо!

Про всякий випадок Макогон одступив за чужі спину, щоб не попаститися Кларі Матвіївні на очі. Та вона зовсім його не шукала. Швидко пройшла мимо, навіть не піднявши голови.

— Сенечко! — погукала, побачивши сина. — А йди-но сюди, синочку!

Кирсенко неохоче пішов мамі навстріч, хотів сказати: ну чого прийшла, ну я ж тебе просив і таке інше, але глянув на маму — і злякався: така вона стурбована й засмучена. Може, що з татом? Він другий тиждень у відрядженні, а мама, коли його нема дома, завше непокоїться, щоб не застудився, не заслаб абощо. І чого вона з отією великою дорожньою сумкою, наче налаштувалася в дорогу?

— Що сталося?

— Ти не хвилюйся, — поспішила мама заспокоїти сина, — нічого особливого. В Краснодарі померла бабуся Василина, і я мушу сьогодні, зараз же їхати.

— Бабуся Василина? — здивовано повторив Сень, аніскільки не хвилюючись, бо не знав ніякої бабусі Василини і це лише вперше почув її ім'я.

— Ти не знаєш, — пояснила Клара Матвіївна. — Це моя старенька тьотя, крім мене та дядька Гната, в неї нікого нема. Розумієш, не можна, щоб її поховали чужі люди. Мушу їхати, а серце розривається: тато повернеться не раніше неділі, то як залишити тебе самого?

— Чи я маленький! — радий нагоді хоч два-три дні пожити цілком самостійно, без будь-чийого опікування, Сень запевнив маму, що їй нічого турбуватися: — Ідь, раз потрібно, я обійдусь!

— Так і знала! Ти в мене розумник, — погладила Сень по голівці, та він випручнувся, щоб хтось не побачив. А мама продовжувала: — Я тобі все купила і все зготувала. В холодильнику ковбаса, котлети, шинка, сир, масло, яйця. У великій зеленій каструлі — борщ, тільки розігріти і все. Це ти зумієш. Так само зможеш скип'ятити чай, засмажити яєчню. Тьотю Полю, сусідку, я попросила, щоб навідувалася до тебе, якщо схоцеш — піджарить картоплі чи що попросиш.

— Та я сам те зумію,— не хотів Сень, щоб будь-хто плувався в його самостійнім житті.— Не треба було просити. Коли прийдеш?

Вона до пуття й сама не знала.

— Днів, мабуть, за три,— сказала непевно.— Ти вже будь розумником, шануйся, не водися з усякими Макогонами, а я тобі за те щось привезу з Краснодара...

— Ну що він зробив тобі, той Макогон? — нетерпляче перебив Сень, не бажаючи слухати неприємні настанови.

— Не мені — тобі зробив!

— Я ж просив тебе, мамо!.. Ну, не чіпай ти його! Він, може, у сто разів кращий, ніж ти думаєш! Може, навіть від мене кращий! — напад не зовсім щирої самокритичності в Сеня викликав поблажливу мамину усмішку:

— Таке й скажеш! Кращий!.. Та вже гаразд. Візьми ось п'ять карбованців, може, треба буде купити молока, хліба чи в школі пообідати. Мені час, зоставайся здоровенький! — вона дістала хустинку, витерла очі, нахилилася до Сеня...

Він застеріг майже благально:

— Тільки не цілуйся при всіх! Ну, прошу тебе!..

Мати стамувала зітхання й знову тернула хустинкою очі.

— Ну, зоставайся здоровий!

— До побачення, мамо!

Ні мама, ні син не мали ані на думці, що розлука їхня буде набагато довша, ніж вони сподівалися, і вельми тяжка. Але вони не якісь провидці — угадати наперед нічого не могли.

ЛИСИКУ, ПРОБАЧІ!

Коли кінчається літо — здається, що воно вмирає. І хоч осінь, яка йде йому на зміну, гарна й багата,— однаково робиться сумно, аж хочеться нишком поплакати. А як кінчається весна,— то вона зовсім не вмирає, а ніби переходить у літо й щасливо живе далі. І кожен радий, бо хто ж не любить літа!

Лесь спостерігає той перехід по газонах, кущах, деревах на вулицях і скверах, а головне — по своїй клумбі. Вона вже має не весняний вигляд, а майже літній. Кожне стебельце туге, налите соком і силою, а водночас

ніжне-ніжне: необережно торкнешся — може зламатися. А тюльпан викинув аж три пуп'янки, і вони раз у раз підтягаються вгору, наче зводяться навшпиньки, стають дедалі більші, ще кілька днів — і можуть розкритися в чарівні келишки.

В одним, найкрупнішим, пуп'янку знизу вгору намітилися смужки-тріщинки, і по них уже видно, що тюльпан буде чорний!

— Хоч би не розцвілися раніше, ніж треба,— клопочеться Лесь перед тіткою Мариною, яка разом з ним поле клумбу. Тої тонкої роботи вони нікому більше не довіряють.

— А коли треба?

— Та якби розцвіли перед самим Першим травня.

— До Першого травня більше тижня,— не порадувала Леся тітка.— Устигнуть не тільки розцвісти, а й одцвітуть.

— І нічого не можна зробити?

— Можна. Сказати весні: «Стій, зачекай трохи!»

— А коли без жартів, тітко Марино?

— Коли без жартів, то можна трохи затримати цвітіння. Поливати холодною-холодною водою. Хай я вже сама,— пообіцяла тітка.— Може, не надовго, але днів на три-чотири відтягнути цвітіння зуміємо.

— Ой, хоч би на стільки! — зрадів Лесь.— А звідки ви те знаєте?

— З практики, Лесику. Колись працювала на Курівці в квітникарстві.

Лесеві хороше. Не тільки зараз, а вже протягом усіх останніх днів. По-перше — весна! По-друге — Кирсенки дали спокій Битникові, ніщо йому не загрожує, і він гасає по двору, висунувши довгого рожевого язика. По-третє, Лесеві здається, що віднедавна він живе таки ж по-новому. Колись його смутила карикатура, учительчин запис, кепська слава забіяки, тупиці, порушника дисципліни. Він злостився, і все йому валилося з рук, оберталося на гірше. Тепер — не те. Лесеві здається, що він зробив чималий крок до успіху. Найперше — переборов бажання когось там за щось побити. Друге — головне: уже ніхто не вважає його відстаючим з математики. І не стільки радості приносять гарні оцінки, що їх ставить Кім Семенович, скільки усвідомлення власної сили: він не боїться математики, як боявся раніше. До біса сумнівний закон Мако-

гона, за який він колись хапався, мов потопаючий за соломину!

Лесеві перемоги почалися відтоді, як до класу прийшла Ольга Калістратівна. Коли б не вона, тяглося б усе, як і раніше: досі був би причиною прикрих розмов на піонерських зборах, досі мав би Кирсенко підстави піднімати його на глум. А відтак Лесь і надалі мусив би залишатися забіякою. Над Ольгу Калістратівну нема для Леся дорожчої людини на білім світі,— звичайно, крім мами, тата й Настуні. І нема над неї кращої вчительки! Для Ольги Калістратівни він готовий зробити що завгодно, навіть неможливе!

Після того запису минуло чимало часу. У школі побували тато й мама, для годиться зробили Лесеві лише кілька не нових виховних зауважень — мабуть, Ольга Калістратівна не дуже на нього скаржилась. І сама вона після того майже не говорила з ним — не чув вичитувань, повчань, застережень. Але погляд, постійний, зацікавлений і зичливий, почував на собі щодня й ніде не міг від нього подітися. Та, правду кажучи, й не прагнув схватись від того погляду, бо він був добрий, під ним хотілося й самому бути кращим. І Лесь таким став.

Учора Ольга Калістратівна уроків у четвертім «Б» не мала. Стрілася з Лесем у коридорі, зупинилась:

— А тебе, Лисок,— поклала теплу руку на гостре плече,— хвалить Кім Семенович. Запевняє, що на той рік ти в нього матимеш самі п'ятірки. Велику ти зробив меніприємність. Спасибі тобі!

— Мені? Спасибі? — Лесь ладен був провалитися крізь землю од розгубленості.— Та що ви, Ольго Калістратівно!.. Та я... Та ви...

Від теплої хвилі, що залила його з головою, він мало не розплакався. Хотів сказати вчительці щось гарне, запевнити її, що це вона зробила для нього хтозна-скільки і він їй мусить бути вдячний і буде такий завжди, все життя, але хіба в таку хвилину знайдеш потрібні слова! Він-бо не балакун Сень Кирсенко. Тільки втягнув голову в плечі, тепла учительчина рука торкнулася його щоки, від чого йому зробилося гаряче, і він побіг геть.

Згадалось Лесеві все те ось тут, на клумбі, і зробилося ще краще на душі, хоч він і був незадоволений своєю незграбністю: невже не міг на ласкаві вчительчині

слова сказати щось достойне!.. Та як би не було — чудовий оцей зелений світ, чудовий весняний Київ, чудові довкола тебе люди! І чим добріший ти сам — тим добріші вони, твої вчителі, друзі, знайомі і навіть незнайомі! Крім Сеня Кирсенка, звичайно, та крім його мамулі... Ні, Лесь проти них нічого не має, ніколи не принизить себе бійкою або чимось подібним, та все ж, коли бути правдивим, Сень — таки ж свинюка! Досі нікому не признався, що влетіло йому по заслугі.

Зойка докоряла Лесеві:

— Коли тобі байдуже, що прославив себе на всю школу, то подбай про того ж таки Кирсенка! Сень неприємний тип, але невже ми повинні допустити, щоб він став ще гірший? Коли будемо брати його провини на себе, він розгубить рештки совісті й геть розсобачиться. І тоді нічим на нього не вплинеш і не виправиш. Виросте негідник або навіть злочинець. Тобі його не жаль? По-піонерськи робимо?..

— Ну й хитра ж ти, Зойко!

— Чого мені хитрувати! Я — за правду!

— Що ж мені накажеш робити?

— Написати дописа в газету, все розказати. Хай пишуть спростовання й просять у тебе пробачення!

— Ні, ні, не буду я нічого писати. І не треба мені нічиїх пробачень. Та й нащо все те ворушити? Задавалося й майже забулось!

— Кажу ж, нащо. Заради Кирсенка!

Ех, лукава Зойка! Та ясно ж, клопочеться не Кирсенком, тільки навмисне так говорить, щоб умовити Леся виправдатись... Зойко, Зойко, добра ти людина, але хіба не розумієш, що я не хочу, не хочу ні в чім виправдовуватися!

— Ну, не напишеш — то напишу я.

— Не маєш права. Таємниця моя, і розголосити її не посмієш!

— А як посмію?

— Тоді ти — не справжній товариш.

Зойка надулася й пішла геть. Навіть уроків, що готували разом, не закінчили. Він шкодував, що дійшло мало не до сварки, і потерпав, щоб те не згубило їхньої дружби. Але Зойка довго сердитись не вміла, та й товаришем вона була справжнім. На другий день тільки й сказала:

— Потурай Кирсенкові! Твоя справа!..

...Тітка Марина відірвала Леся від його думок:

— Збери-но та віднеси на смітник зілля.

Він позгрібав та склав у верейку щойно виполотий на клумбі бур'ян, одніс у сміттевий ящик і, знову взявшись за сапу, думкою вернувся до того ж: ну й учепилась Зойка в Кирсенка! Чого їй неодмінно хочеться його провчити?.. Останнім часом він і так жалюгідний, наче побитий.

Учора йшли додому — Сень навмисне намагався опинитися поряд з Лесем, пробував завести розмову:

— Знавш, я це сам зостався на хазяйстві. Тато у відрядженні, а мама в Краснодар поїхала у справах. Мабуть, з тиждень доведеться самому жити.

— Ну то й що, — знехотя озвався Лесь. — Я торік, коли набагато менший був, аж півмісяця сам жив. Мама з татом були у будинку відпочинку. І мені хоч би що!

На розі бабуся в картатій хустці з довгими торочками торгувала насінням; Сень купив склянку, висипав до кишені й довго стояв, поки бабуся відлічувала здачі. Лесь не став ждати, пішов уперед, але Сень скоро його наздогнав, хоч геть захекався і навіть зблід.

— Бери лузай!

Лесь не відмовився, взяв з Сеневої долоні пучку насіння. Долоня, Лесь звернув увагу, тремтіла.

— Що це ти такий? — спитав Лесь.

— Отут болить, — указав Сень на живіт з правого боку. — Переболить. Треба ще в магазин забігти, купити молока, — ділився хазяйськими клопотами, — і, мабуть, халви. Хочеш, разом заїдемо.

— Ні, не хочу, — стримано відповів Лесь, і на тім розійшлись.

...Лесева мама (вона щойно вернулася з роботи й поралася на кухні) відчинила кухонне вікно й перехилилася через підвіконня. Знайшла очима Леся, гукнула:

— Ле-е-сю!

— Що, мамо? — підняв Лесь догори голову.

— Тобі дзвонять.

— Біжи, — забрала в нього сапу тітка Марина. — Двом тут нічого робити.

Лесь, легко скакаючи через дві сходинки, вибіг на п'ятий поверх, узяв трубку:

— Слухаю!

У трубці чулося неголосне потріскування, а з нього

вилуцувався кволий деренчливий голос, який Лесь не одразу й впізнав. А впізнавши, дуже здивувався:

— Кирсо, ти?.. Чого треба? — спитав не дуже чемно.

— Не сердься, Лесю, слухай... — Сень говорив дивно, наче дуже довго йшов угору, до краю стомився і вже не мав сили не те що йти — навіть говорити. — Щось мені кепсько, Лисику... Знаєш, я, мабуть, зараз помру, так ти мені, будь ласка, пробач...

— Що ти мелеш? Халви об'ївся? Придурюєшся?

— Не придурююсь... Ой, не мо-ж-ж-ж-жу! — і в трубці замовкло.

— Сенько!.. Сеню, чуєш!.. Сенечко!..

У відповідь анітелень. Що за морока? Може, справді з Кирсенком коїться лихе? Бо чого надумав би просити пробачення, наче перед кінцем віку?.. Казав недавно, що сам, — дома ні мами, ні тата. А ще скаржився, що болить йому щось, і був якийсь дивний. Лесеві зробилося холодно. Хоч би справді не вмер!.. Швидко набрав номер Кирсенкового телефону, але трубку ніхто не знімав — було чути лише довгі гудки, що лунали Лесеві тривожно й страшно. Гукнув мамі на кухню, що він — до Кирсенків, і щодуху подріботів сходами.

ТАТОЧКУ, ПОМОЖИ!

Сеневі було непереливки. Всередині наче хто розпалив вогнище — пекло так, що годі було витримати. Спершу терпів, лише кривився та щипив зуби, а далі терпіти було несила, корчився на дивані, стогнав. Було моторошно, що він сам у своїй пекельній муці, що на всю велику квартиру — ані живої душі. В голову лізло казна-що, уявлялися такі страхи, що його осипало морозом, і вогонь всередині наче слабшав, але не надовго. Отак умре він і лежатиме самотою на дивані, поки не придуть тато й мама. Як побиватимуться, як каратимуть себе за те, що залишили самого! Він співчував їхньому горю, щиро жалів їх, та що ж, коли допомгти вже нічим не можна. І себе самого було жалко: він більше не ввійде до класу, ніколи ніхто не поставить йому п'ятірки, Люба не пограється з ним у класи, не виросте з нього на радість мамі неабияка людина. Сльози текли по лицю, він розмазував їх кулаком, а в животі робилося щораз гарячіше.

Уявляв, як його ховають. Хотів би знати, чи весь клас прийде провести, як кажуть, в останню путь. І що говоритимуть, перш ніж спустити його в чорну яму. Що скаже Люба? Якби віршами, вона те вміє. А Лесь? Чи прийде?.. Ох, не хотілося б померти, не помирившись з ним!..

Тоді він, змагаючись з болем, подзвонив Макогонові, довго ждав, поки його покличуть, а в животі так крутило, що говорити як слід був не годен. Чи зрозумів його Лесь? Чи пробачить?.. Потім він чув, як надривається телефонний дзвінок, догадувався, що то, мабуть, дзвонить Лесь, але якось ніби збайдужів до всього на світі, бо все заступив йому біль,— до телефону не міг підійти.

Тільки трохи одпустило, як задзвеніло знову, та вже не телефон, а дзвінок над дверима в передпокої. Зігнувшись у три погібелі, обіруч тримаючись за живіт руками, пішов відчинити. Прийшла сусідка Поліна Пилипівна, мамина товаришка, чимось на маму схожа.

— Що це ти за живіт держишся?

— Бо-о-о-лить!

— Лишенько! Я ось тобі зварю нагідок. Цілюще зілля, біль тобі як рукою зніме, тільки трохи потерпи.

— Та терплю ж-ж-ж!

Вона збігала до своєї квартири через площадку, принесла в кульочку сухих жовтеньких квіточок, загримила на кухні каструлями:

— Календули зварю, себто нагідок, і супчику — поїси, як переболить!

Сеневі зробилося трохи легше. Чи почало проходити, чи присутність у хаті живої людини надавала сили. Він знову уклався на дивані й, підтягнувши коліна під бороду, тихо постогнував.

— Так болить?

— Болить.

— Може, викликати «швидку допомогу»? — засумнівалася тітка у всесильності цілющих нагідок.

— Не треба.— Сень страх боявся «швидкої». Вважав, що тоді таки ж не вернеться додому, помре неминуче. А зараз, хоч допіру й уявлялися бозна-які страхи, все ж мав надію, що минеться, що поряд ось пораяється сусідка, вона не дасть померти.

І тут знову задеренчало над дверима.

— Я зараз,— метнулася швидка Поліна Пилипівна,

випередивши Сеня, що хотів зсунутися з дивана й піти відчинити.

Прийшов Лесь. Побачивши не Сеня, а тітку, яка йому відчинила, злякався ще більше. Раз у квартирі Кирсенків сторонні люди — з Сенем зле!

— Де Сень? — навіть не привітавшись, підняв на Поліну Пилипівну широкі від страху очі.

— Проходь,— повела сусідка рукою.— Ти, мабуть, Сенів товариш? Зслаб Сень.

Лесь пройшов до великої, мов спортивний зал, вітальні, підступив до дивана, на яким постогнував скручений у бублик Сень.

— Що сталося, Сеню?

— Не знаю, бо-о-о-лить!.. — було видно, він на велику силу стримується, щоб не кричати. Що прийшов Лесь — то добре, Сень йому радий, це можна прочитати по його очах, але ж біль від того однак не втишується.

— Треба щось робити,— ніби сам до себе, мовив Лесь.— Треба лікаря...

Поліна Пилипівна внесла склянку з теплою коричнюватою рідиною, схожою на слабо заварений чай, сказала:

— Я ось напою його нагідками, одразу полегшає. Випий, Сенечко!

Сень випив гіркувате питво, але йому ніскільки не полегшало, навіть навпаки — стало боліти дужче, він уже не міг стриматись і кричав криком.

— Хотіла викликати «швидку», а він не хоче,— тітка рушила до телефону.— Таки ж викличу.

А Сень свої:

— Ой, не треба! Не треба, боюся! — вужем звивався на дивані, аж на лобі йому виступав холодний піт.— Ой, помру я, Лесику...

— Потерпи, не помреш,— Лесь втішав Сеня, невміло гладив долонею по голові й напружено думав, що ж його робити.— Не хочеш «швидкої» — то я свого тата попрошу...

Лесеві щось підказувало, що зволікати небезпечно, що з Сенем робиться справді щось таке, від чого можна й померти, отже треба негайно діяти, рятувати його. Він подзвонив у татову лікарню, але йому відповіли, що лікар Макогон уже пішов, — у нього робочий день закінчився, і він мусить бути дома. Лесь негайно ж

передзвонив додому. Ждучи, поки хтось візьме трубку, потерпав: а що, як тато ще не прийшов. Сподівався зараз почути татків голос, та почув Настусю й накричав, щоб не «хтокала» та не «щокала», а зразу ж покликкала татка. Настуня не пізнала брата, бо по телефону з ним ніколи не говорила, і сказала татові, що його просить якийсь сердитий дядько.

— Тату, таточку! Ти мене чуєш? — волав Лесь не своїм голосом.

— А, це ти! Спокійно, Лисок! Викладай, що в тебе?

— Таточку, поможи! Сеневі щось сталося, він каже, що помирає, ми напоїли його цією, як її, ну якимось зіллям, та все одно не помагає, ми не знаємо, що робити, я тебе дуже прошу...

— Зажди, Лесю! Давай по порядку: звідки дзвониш?

— Та од Кирсенків же, з сімнадцятого «А», Сень залишився сам дома і сьогодні заслаб.

Тепер тато зрозумів:

— Нічого там більше не робить! — застеріг. — Я зараз прийду. Номер квартири?

— Шістдесят чотири!..

Не минуло й п'яти хвилин, як він був коло Сеня. Ткнув під пахву термометр, хоч і без нього бачив, що в хлопця жар, швидко обмацував живіт. Тільки торкався якихось лише йому відомих місцинок, і Сень аж заходився від болю. Лесь мовчки стежив за татовими руками й за його обличчям, намагаючись угадати, що загрожує Сеневи. Тато спохмурнів, Лесь аж подався вперед, не втерпів:

— Ну, що з ним, татку?

Той не любив, коли в такі хвилини турбують пустими запитаннями, одмахнувся й кудись подзвонив:

— Говорить лікар Макогон! Дзвоню від хворого. Негайно, чуєте, негайно пришліть карету. Боюсь, що перитоніт. Так, чекаю.

Двічі повторене «негайно» нагнало страху на Леся, на Поліну Пилипівну й на самого винуватця події — на Сеня, який, насторожено дослухався, що наказує лікар Макогон невидимому співрозмовнику.

Лесь, розуміючи серйозність Кирсенкового становища, мовчки вболівав за нього і з надією дивився на тата, який знову присів коло Сеня на дивані, вийняв у хворого з-під пахви термометр. Поліна Пилипівна зчепила перед підборіддям руки, бідкалася:

— І звідки на хлопця така напасть! Ох лишенько! Може, не слід було напувати календулою?.. Невже так йому погано?

— Календула не допомогла й не зашкодила. А хлопця необхідно госпіталізувати.

— Я не хо-о-очу,— заскиглив Сень, бачачи, що його таки ж заберуть до лікарні.— Не-е хо-о-чу!

— Тебе не питають,— майже прикрикнув Макогон-старший на Кирсенка.— Ти — хворий, я — лікар! Я за тебе віднині відповідаю, і нічого вередувати!..

Санітарна машина з татової лікарні приїхала дуже швидко. Два молодики (тато сказав, що то студенти-медики, які працюють у лікарні санітарами) поклали Сеня на носилки й винесли з квартири. На площадках одчинялися двері, цікаві до всього сусіди конче мусили знати, кого забрали і з якої причини. Дивилися на Сеня, що стогнав на носилках, мов на героя. Поліна Пилипівна замкнула квартиру.

— Катай додому,— наказав Лесеві тато, сідаючи в машину.— Скажи мамі, що затримаюсь. Вечеряйте самі.

— Ти ж подзвониш, тату? — благав Лесь.— Обіцяєш?

— Ну, звичайно ж!..

Той вечір тягнувся для Леся, мов нестерпно гнітюча вічність. Він весь час сидів дома, хоч іншим разом його було б не втримати, і дивився на телефон. Спершу терпляче, з надією. Далі — неприязно, майже вороже. Мовчить клятий засіб зв'язку — ніби глухонімий! Не апарат — мучитель, варвар! Хіба важко дзенькнути й повідомити, що Сеневі не загрожує небезпека, що все гаразд,— облич, мовляв, Лесю, гризоти й займись корисним ділом!..

А телефон мовчить. Лесь уже подумав, що він зіпсувався й не задзвонить, поки його не полагодять, і аж тут він задзвонив. Лесь схопив трубку:

— Татку, ти?

— Так.

— Ну, що там?

— Порядок! Зараз їду додому.

— Скажи, що з Сенем?

— Уже гаразд! Вирівав йому непотрібне, хай полежить, поки шви зніму.

— Ти його оперував? — злякався Лесь і водночас

зрадів, що Сеневі робив операцію не будь-хто, а саме Лесів тато! Про нього кажуть, що має легку руку, хоч Лесь не сказав би — ручиська в тата важезні! Мабуть, такі будуть і в нього.— Оперував, питаю?

— Так, викинув апендикс. Тепер хлопцеві ніщо не загрожує, через тиждень-другий вистрибуватиме, як і раніше!

ЧОРНИЙ ТЮЛЬПАН

Сидіти на уроці теплого весняного дня не так приємно, як осіннього чи зимового. Чудернацька, непереборна сила вабить на широкий простір, під зелений вітер, ясне сонце, прозору зливу, ти не годен протистати тій силі й залюбки коришся. Кожен урок навесні такий довгий, ніби почався ще в минулім столітті, а закінчиться в наступнім. І що дивно: уроки тягнуться страх повільно, а весняні дні летять, мов шалені вершники на шалених конях.

У класі щодня то диктант, то контрольна, то цілоденне опитування. Не дають школяреві спокою, бо треба виявити його знання й поставити річну оцінку. Чуєте, р і ч н у!.. Скоро канікули! Скоро ти — не четвертокласник, а п'ятикласник! Ур-р-р-а-а!.. Скоро, та ще не сьогодні й не завтра. Лише через скількись там днів.

А перед тим буде ще свято — Перше травня! Воно для четвертокласників (поки що — четвертокласників!) уже, власне, почалося. Підготували святкові виступи: розучили нові пісні, танці, вірші, прикрасили клас, випустили святкову стінгазету. В святковій газеті ніколи нікого не критикують, щоб не зіпсувати людині свята, тому ніхто такої газети не боїться, а підходить сміло й читає вірші Люби Коцюби.

Сьогодні — святковий ранок. Не буде ні контрольних, ні диктантів, ні опитування, а будуть самі приємності та розваги. Мабуть, через те Лесь і схопився з ліжка раніше, ніж учора й позавчора, і так квапився, що майже на ходу дожовував сніданок.

— Поїв би спокійно! — зауважила мама.— Маєш час.

Часу, справді, досить, до дзвінка — не менше години, але не хоче він приходити сьогодні під самий дзвінок. Спитав маму вже з дверей:

— А ти скоро йдеш на роботу?

— За півгодини.

— То я ще на хвилину вернусь.

Швидко вигулав на подвір'я, поглянув навкіл — Зої не було. Це з нею він домовився разом іти до школи й просив заскочити до двору, адже їй по дорозі. Ще не прийшла, але зараз прийде, бо ще не було ніколи, щоб вона щось пообіцяла і не виконала обіцянки. Лесь попрямував до клумби, поряд стрибав і радів Битник, у дворі було волого й свіжо — тітка Марина щойно вимила його зі шланга. Полила тітка й клумбу, вона вся іскрилася срібними росинками й мовби дихала. На неї було любо дивитися.

Посередині вигнався розкішний кущ червоних півоній — ще не зацвів, але наготувався до того: викинув десятки круглих і тугих, мов крем'яки, кульок, з яких розпускаються великі, завбільшки з два кулаки, квіти. Тягнуться вгору флокси, хризантеми й інші багаторічні квіти і, хоч цвісти їм рано, однаково прикрашають клумбу й милують око. Тут і там, мов язички полум'я, зайнялися червоні тюльпани, а поряд заяскріли білими зірочками довгоногі нарциси й пістряві іриси або, як їх називає тітка Марина, півники.

Та не те головне. Все те, хоч красиве, але звичне, бо було й торік, і позаторік. А чорний тюльпан, — чарівна, рідкісна, незвичайна квітка, яку злелівав Лесь власноручно, — розцвів уперше! Та як розцвів! З трьох недавніх пуп'янків розгорнулося три дивовижні дзбанки: набагато крупніші, ніж звичайні червоні тюльпани. Чорні, з темно-фіолетовим відтінком і червонуватими прожилками, як от бувають по чорнім мармурі. Такі ніжні й такі тендітні, немовби зіткані з повітря. Так, то було справжнє диво! І Лесь в останні дні, відколи чорний тюльпан розцвівся, потерпав, щоб хтось не зробив шкоди — не згубив тої краси. Прокинувшись уранці, щоразу метався до вікна, дивився вниз, чи все на місці. Пильнувала й тітка Марина, бо й вона раділа й дивувалася так само, як Лесь.

— Це, Лесіку, — казала вона, — така в тебе гарна рука. Твоїми руками тільки й садити, щоб усе росло отаке красиве! Та і як ото воно в тебе вийшло, що з однієї цибулини виросло аж три такі квітки!

— Хіба я знаю, — казав Лесь. Відомо, що першого року одна цибулина дає, як правило, одну квітку, а вже

надалі — більше. А Лесеві зразу — три! Мабуть, попалася щаслива потрійна цибулинка.

Вийняв з кишені складаний ніжик, обережно ступив на клумбу. Вже нагнувся, щоб зрізати оту дивовижу, як Битник коротко гавкнув. Так і є! З-за рогу будинку показалася Зойка!

— Доброго ранку, Зойко! — замахав Лесь рукою. — Давай сюди!

— Привіт, Лисок! — Зоя разом з Битником підійшла до клумби, замилювалась чорними тюльпанами:

— Ух ти! Я таких ще й не бачила!..

— Мало хто бачив! — пишався Лесь. — Я сам тільки торік побачив уперше й випросив одну-єдину цибулинку. Маю три квітки, на той рік буде більше. А далі — ще більше! Скільки схочу — стільки й розведу!..

— Ти їх зараз зріжеш? — побачила Зоя ніжик.

— Так.

— Жаль.

— Треба зрізати, бо завтра-післязавтра вже не будуть такі розкішні. Та й потрібні вони саме сьогодні.

— Чому сьогодні?

Чому?.. Лесь міг би пояснити: тому, що треба поздоровити маму з наступаючим святом, що він це робить кожного року, але досі ні разу не мав на подарунок такого дива! А головне — сам виростив! Сам! Це треба зрозуміти!.. Мама зрозуміє й буде дуже рада. А мамина радість — то радість Лесева!..

Хотів усе це сказати Зої й не сказав нічого. Натомість з'явилася інша, зовсім несподівана думка: а чом би не поздоровити й Зою? Подумав те й навіть почервонів. Бо ніколи не дарував дівчаткам квітів. Але Зоя — справдешній товариш, як то буде гарно, коли й вона порадіє!..

Пом'явся на місці, ступив на клумбу й зрізав першу квітку. Опустивши очі й ще дужче почервонівши, простягнув Зої з умисною недбалістю:

— Бери!..

Зоя обіруч взяла тюльпан, притулила до грудей і також розгубилася. Це вперше в житті роблять їй такий подарунок, вона й не знала, що то так приємно. Не раз у день народження родичі та знайомі приносили їй цілі букети, то було з їхнього боку люб'язно, та все ж якось не так, як зараз. Вона спалахнула, очі засяяли, мов веселі вогники, а личко зробилося ще красивішим.

Так буває завжди: коли людині від щирого серця дарують квітку — людина красивішає.

— Ой! — тільки зойкнула. — Це мені?!

— А що ж тут дивного?..

Вирівав дві інші квітки.

— Зосталось ще два тюльпани. Один — матері, а цей потримай, Зойко, подаруємо Ользі Калістратівні, — і швидко побіг до хати, поніс мамі квітку.

Коли вернувся — Зоя була не сама. З Кирсенком!..

Поки Сень лежав у лікарні, його тричі гуртом переїдували, знали, що він швидко видужає і сьогодні вже виписався, але побачити його думали десь тільки після свят. Бо Лесів тато, виписуючи, наказав кілька днів перебути дома, подалі від шкільної штовханини, щоб не порушити шов. То чом він зараз швендяє?

— Кирса? Живий?

— Живий, — посміхнувся збідлий за час лікування Сень. — Якби не ти, може, був би й помер.

— Ну, кинь! Куди зібрався?

— Та з вами ж, у школу.

— А як цей, — указав на Сенів живіт, — шов? Не розійдеться?

— Я берегтимусь. Не можу більше вдома сидіти, Ходімо!

Зоя стояла мовчки, тримаючи перед грудьми, ніби не знати який скарб, тюльпани. Один, що для Ольги Калістратівни, віддала Лесеві, а з другим що робити? Зі своїм? Іти з ним до школи? Жаль, щоб зів'яв під партою.

— Ви почекаєте? Я віднесу додому.

— Біжи, почекаємо.

Зоя не побігла — полетіла швидкою ластівкою, легко й радісно. Сень подивився їй услід, перевів погляд на такий же, як вона понесла, тюльпан у Лесевих руках, усе зрозумів, але не сказав ні слова, тільки зітхнув.

На якийсь час запала мовчанка. Тривала чедовго, бо її порушив Битник, тихо гавкнувши, щоб Лесь звернув на нього увагу. На Сеня дивився не дуже приязно, але не в'їдався.

— Можна я йому дам... Ось тут, — Сень вийняв з портфеля загорнуті в папір курячі ніжки, потрушки, кісточки та ще якісь, як на собачий погляд, вельми тонкі делікатеси. — Це мама збрала... Вона все знає, я розказав...

— Розказав? — перепитав насторожений Лесь. — Та вона ж його зі світу зживе!

— Нізащо! — упевнено заперечив Сень. — Даю слово: пальцем не зачепить. — Виправдовуючись за маму, додав: — Просила, щоб ти пробачив. Стріне колись, то сама перепросить...

— Ай, нащо це! — Лесь аж зашарівся. Бо справді: Кирсенчиха просить пробачення! Не така вона, виходить, і лиха, як досі здавалось.

— То можна, я йому дам?

— Спитай у самого Битника.

Умовляти Битника було не треба. Ласощі від Сеня прийняв охоче, але поглядав на нього насторожено. Мабуть, потрібен був час, щоб він повірив у Сенеvu порядність. Кирсенко ж, хоч почував вину перед Битником, більш клопотався залагодженням стосунків не з собакою, а з його хазяїном.

— Ти, Лесю, не знавш, який ти хлопець, — почав Сень і затнувся, бо прилетіла світла й сонячна, наче весна, Зойка.

— А от і я! Ходімо, чи що, — защебетала.

Сень волів би порозумітися з Макогоном без свідків, але махнув рукою: чого вже там!

— Ти не знаєш, який ти хлопець, — щиро повторив, щоб чула й Зоя. — Хочеш — сьогодні ж на урочистім зборі скажу, який ти і який я! Чесне піонерське!

— Сеню!!! Не треба!!! — рішуче, як тільки міг, за протестував Лесь. — Я без слів, без пробачень розумію! І Зоя розуміє! Так же, Зойко?

Зоя сьогодні не така непримиренна й люта на Сеня — все-таки хлопець щойно з лікарні.

— Так. Тепер можна нічого не говорити й не пере-прошувати. — Однак не впустила нагоди кольнути Сеня. — Було б раніше про те думати! Чом мовчав?

— Ну, Зойко, — попросив Лесь, — ну, не треба!..

Вона примирливо сказала:

— Гаразд, не треба — то й не треба!

Школа вирувала, дзвеніла, гула, мов вулик. Зої, Лесеві й Сеню бігли назустріч:

— О, Кирса! Здоров!

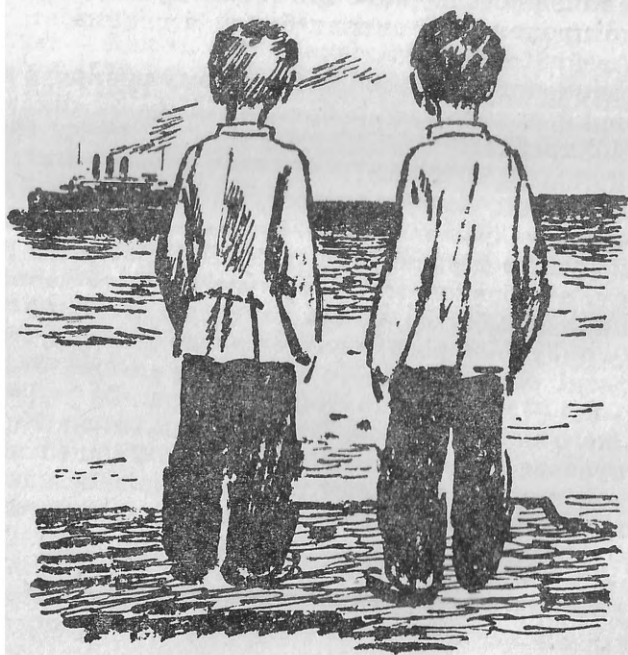
— О, Сень з Лесем! А з ними — Зойка!

— О, чорний тюльпан! Чорний!! Кому несеш?

Лесь був серйозний, майже врочистий.

— Кому треба, тому й несу. Розступіться!

Будь мені братом

I

Корабельна сторона мліла від спеки. Кінчався вересень, але літо, здавалось, не відступило від міста ані на милю. Було тихо, сонячно й душно. І пахло, як завжди в цьому районі Севастополя: іржавим металом і вугільним димом. А ще — перестиглими антонівськими яблуками. Їх у цю пору вже не було по садках, але у повітрі висів яблучний дух, ніби нагадуючи, що все-таки настає осінь.

Гриня те нагадування не обходило. Вискочив з приземкуватого будинку в самих лише коротких штаненятах, зашмульованих до блиску. Простоволосий, на голівку опалений немилосердним сонцем і худий, мов патик. Швиденько прошамкотів розтоптаними сандалями в кінець безлюдної о цій годині вулиці, що тиснула до прохолодної синяви бухти, і спинився:

— Агей, Камбало!..

З розчиненого вікна ближнього дому визирнув такий же чорний, з вигорілими бровами й чубом шибеник.

— Чо' треба?..

Гринь замахав рукою:

— Не чокай, бо вуса виростуть! Валяй сюди!

Камбала не забарився. Повагом вийшов із хати, тримаючи руки в дірявих кишнях. Насправді він звався Герасем, а прізвище мав — Гунько. Та його давно продажнили Камбалою, бо він таки нагадував цю чудернацьку рибу. Мав розплюснуте кругле обличчя, близько посаджені одне до одного очі і був неповороткий та повільний — чистісінько тобі камбала. За прізвищем ні на кого не ображався. Навіть навпаки: на Камбалу відгукувався скоріше, ніж на Герася. Та щоб не бути ні перед ким у боргу, сам роздавав прізвиська наліво й направо. До декого вони прилипали, до декого ні. Не поминув увагою й Гриня, найближчого сусіда. Оскільки той був тонющий, наче в очеретині ріс, і дуже вертлявий, — прозвав Голкою. Не кравецькою, звісно, а морською.

— Ну? — вдаючи крайню байдужість до Голчиної появи, позіхнув Камбала. Видно, розморений спекою, задрімав було в прохолоді, а Голка нагло порушив його супокій.— Чо' скажеш?..

— Гайда в порт!

— Чо' я там не бачив?

Огідні у Камбали звички! По-перше, страх любить, щоб його упрощували, а по-друге, не договороє слів. Наче йому важко. Гринь уже разів сто пробував відучити його від тих звичок, але все — мов горохом об стіну. Сьогодні ж Гринь був терплячим. Йому треба в порт. Самому йти нудно, тож мусив умовляти Камбалу.

— Побачимо «болгарина»... Коло самих майстерень кинув якір...

Але й це Камбалу не зваблювало. «Болгарина» він уже бачив. А більше там зараз чортма цікавого... Колись, було, вийдеш на берег — тьма їх стоїть в бухтах і на рейді: і крейсерів, і броненосців, і міноносців, і есмінців, і канонерок!.. Весь російський флот знав Камбала поіменно! «Пронзительный», «Сметливый», «Стремительный», «Калиакрия», «Фидониси», «Керчь», «Лейтенант Шестаков», «Свободная Россия», «Хаджибей»!.. Та хай який завгодно зараз появиться на горизонті — Камбала його впізнає! Раніше не раз билися про це об заклад з Гринем, і перевага завжди була Камбаліна. Очі в нього, хоч вузько посаджені,— наче підзорні труби.

Та тільки ба!.. Не появляться на рейді знайомі кораблі. Десь під Новоросійськом, кажуть, пішли на дно. Матроси самі потопили свої судна. Щоб не попали до рук австро-німецьких інтервентів. Коли війна, то кораблі гинуть, як і люди.

Зосталось у Севастополі кілька нікчемних посудин. Нема на що дивитись. Які ждуть ремонту, а які не мають команд. Старі корита!.. Мабуть, не кращий і цей «болгарин» — крейсер «Надежда». Бо тільки приплив і вже також на ремонт моститься.

— То ти ж здалеку бачив,— переконував Гринь,— а ми на самий корабель підемо.

— Так тебе й пустять!

— Тю, невірна Камбала! Я там уже десять разів був!..

— Бре! — коротко й категорично відрізав Камбала, бо з власного досвіду знав, що таких, як він і його

приятель, на кораблі запрошують не вельми часто й не вельми охоче. Тим паче — на іноземні! Двічі тим паче — у военний час. Хай тішиться Гринь своєю брехнею, але його, Герася, не обдурить.

— Не віриш? — не дуже ревню боронився Гринь.— Ну й не треба! Сам піду!..

Йому було трохи ніяково, що брехнув про ті відвідини «болгарина»... Так, не був він на кораблі. Лише в майстернях. Там його тато Гнат Маковій уже кілька днів працює, Гринь двічі носив йому обідати. Корабель поряд. Гринь підпливав шлюпкою під борт, до самого трапу. Хотів на палубу вибратися — вартовий матрос кишнув назад.

Сьогодні Гринь мав нести до майстерень не лише обід. Та про те не можна нікому ані-ні... Навіть Камбалі! І про брехню зразу признаватися не хочеться. Набурмосився Гринь, удаючи образу, повернувся до Камбали спиною. Що ж, він піде сам... Але такого ще ніколи не було — щоб сам. Як нитка за голкою, Герась — за Гринем, а Гринь — за Герасем.

— Почекай, замкну хату! — гукнув йому вслід Камбала, підступив до дверей і накинув замок — для годиться, бо в кімнаті однаково не було чога краси.

Забігли до Гриня, взяли вузлик, що наготувала мама. Помацав Гринь хустку — хліб, яблука і щось у горнятку. А де ж?.. Питально глянув на маму, а вона ніби нічого не розуміє. Заквапила:

— Ідть, ідть хутенько! Батько їсти хоче!..

Уранці, коли Гринь лежав іще в постелі, до них у хату прибігла дядькова Сашкова Даринка. З-за пазухи вийняла якісь папери, оддала мамі й прошепотіла, що їх неодмінно треба передати батькові. І неодмінно сьогодні. Батько жде. Хай це зробить Гринь, коли понесе обід. Тільки нишком!.. Вони ще шепотілися, але Гринь був сонний і не все розібрав. Коли Даринка пішла, а Гринь устав і поснідав, мати дуже-дуже наказала, щоб він десь не завіявся на цілий день, бо сьогодні трохи раніше має піти з обідом.

Гринь не дурень. Він одразу догадався, що мама заховала ті папери десь у вузлику з харчами. Кортіло подивитися, але розумів, що робити цього не можна. То батькова, материна, Даринчина таємниця!.. Потай радів, що трохи й він до неї причетний. А ще кортіло похвалитися перед Камбалою: несуть вони не просто

обід, а щось важливіше! Але й цього робити не можна! Мусить Гринь терпіти!..

Біля воріт ремонтних майстерень стояв розморений спеком німець у сіро-зеленому мундирі й мідному шишакові — кумедній касці з гостряком на маківці. Приносити робітникам обід дозволялося. Можеш нести скільки завгодно, аби було що! Але вартовий загляне тобі в кошик чи вузлик, безсоромно перемацає їжу руками, а коли що до смаку нагледить, то забере і з'їсть сам, бодай подавився! Тільки Гринь не такий, щоб згодовувати проклятим інтервентам батьків обід! Хай хоч сто солдатів постануть на варті, він однаково знайде дірку, щоб їх обминути. Недарма усі свої десять років прожив коло самого порту на Корабельній стороні...

— Підемо поза елінгом, — завернув він ліворуч. — Батько, мабуть, там.

Перелізли невисоку черепашикову стіну, подалися берегом, обходячи купи старого залізаччя, перекинуті догори кілем діряві шлюпки, складені в бухти канати, ящики, бочки, іржаві якорі, які пережили свої судна й чекали, коли припасують їх до нових, та всяке інше хамлаття, що назбиралося при березі за кілька останніх років.

Уздріли дядька Сашка, Даринчиного батька. Він теж тут працює.

— Дядьку! — здаля покликав Гринь. — Батька не бачили?

— А, це ти, Гриню! — зрадів дядько Сашко. — І ти, Герасю? Обід принесли? Молодці!.. А батько он у тому цеху. Ходімо!

В цеху гриміло, дзвеніло, скреготало, чиргикало. Півтора десятка робітників клепали, пиляли, паяли, шліфували мідь, залізо, чавун, — кожен був зайнятий своїм ділом, і для стороннього ока все йшло як годиться. Насправді ж робітники тільки робили вигляд, що сумлінно працюють, а самі неймовірно зволікали виконання замовлень і наказів австро-німецького командування. Окупанти силкувалися відремонтувати й використати для військових перевезень нечисленні судна, що залишилися в Севастополі, але зробити цього не могли. Чотири місяці гримлять металом робітники в ремонтних майстернях, а толку катма. І присікатись до когось та звинуватити в саботажі важко. Появляться

перевірятьники, спробують звинуватити когось у навмисне повільній роботі,— а в кожного робітника десять незаперечних причин, які нібито гальмують роботу. То металу потрібного немає, то верстати нікому налагоджувати, то електростанція не дає потрібної напруги. Покричати перевірятьники, пообіцяють шомполів або й розстрілу і з тим підуть! А в майстернях по їхньому відході робота й зовсім затихне. Як оце зараз...

Хвилину тому, коли ввійшли сюди хлопці з дядьком Сашком, усе гуло та гримкотіло, але дядько, проходячи цехом, дав знак рукою, і гул та гримання тут же затихли. Хлопцям, звичайно, було невтямки, чого воно так збилось, бо не знали, що було перед цим. А перед цим прибігав німець, який був обер-майстром усього ремонтного портового господарства. Махав руками і репетував як навіжений. Робітники й заворошилися. Дядько Сашко, або, як звав його німець, пан Рупчев, заспокоїв обер-майстра, провів його десь геть. А оце вернувся, і робітники знову кинули роботу.

— Пішов? — кивнув на ворота Гринів батько, коли хлопці та дядько знайшли його за купою рудої відіржі бляхи.

— Пішов,— одказав дядько Сашко.— А до тебе он хлопці.

Батько бачив те й сам. Ступив крок назустріч, лівою рукою, що пахла мазутом, скучмив Гриневі вилинялу за літо голову, а праву по-товариськи поклав на плече Герасю. Той у відповідь посміхнувся на весь рот. Правильний у Гриня тато! Дуже схожий на Гриня. Як дві краплі води — одна велика, а друга мала. Батько теж тонкий і стрункий. Такі ж карі очі, опуклий лоб. Навіть чуб такий, тільки у батька не вилинялий, бо батько простоволосий не ходить.

Гринів тато колись товаришував з Герасевим. Ходили щодня один до одного, як зараз Гринь та Герась. Гринів тато все книжки приносив, читали разом. А потім у чотирнадцятому році Герасевого забрали на війну. Пізніше прийшла бумага з печаткою. Герась умів читати — дві зими бігав до школи з Гринем. Прочитав: поліг солдат Гунько смертю героя за царя й отечество... Мати три дні ридма ридала на всю Корабельну. Тепер Герась удвох з мамою. Гринів тато іноді їм помагає. Герась завжди радий його бачити. Якби дурень Гринь одразу сказав, що має нести обід батькові, то він, Кам-

бала, анітрохи б не комизився, а зразу пішов би у порт!..

— Принесли? — взяв батько вузлик у Гриня.— Га-разд. А тепер катайте!

— А горщик? — нагадав Гринь батькові.— Забудеш, а мені перепаде від матері.

— Принесу,— пообіцяв батько.— Ходи-но обідати, товаришу Рупчев.

— Дякую, не відмовлюсь.— Дядько Сашко сів на ящику коло залізного верстака поряд з Гриневим батьком.— А горщик хай би забрали... Погуляють, поки пообідаємо, й заберуть.— Рупчев непомітно повів очима на двері, і батько погодився.

— Справді, куди вам спішити! — мовив до Гриня й Герася.— Погуляйте та й нам послугу зробіть. Поки будемо обідати, постережіть, щоб хто чужий не нагодився. А то застануть, що не робимо, а порозсідалися та їмо,— крику буде не доведи господи! Зрозуміли?

— Зрозуміли.

— Ну то гайда! — І батько ласкаво підштовхнув у спину Гриня й Герася.— Горщик і хустку винесу.

— Даринка вранці приходила,— про всякий випадок нагадав Гринь.

— Добре, добре, біжіть!..

Олександр Рупчев — гарний кремезний чолов'яга з густими бровами, що зрослися над переніссям, і розумними чорними очима. Свою красу він успадкував чи не від прадіда, бравого болгарського солдата-гвардійця, якого колись закинула доля на українську землю, в таврійські степи, і там прив'язала назавше. Стрілася солдатіві красуня дівчина — бідна заробітчанка, що прийшла в Таврію десь із-під Полтави, і приворожила його, причарувала на віки вічні. Стала українська земля для болгарина другою батьківщиною. В Причорномор'ї звікував він довгий вік, діждав онуків і правнуків, зазнав приязні й поваги нових земляків. Та не зажив справжньої волі, бо трудився на чужих землях. Правнуки не схотіли наживати горби на плантаціях Потьомкіних, подалися в робітництво. І от один із них тут, у ремонтних майстернях Севастопольського порту. Олександрові Рупчеву за сорок. А він жилавий, мускулистий, міцний, наче вилитий з чавуну.

— Ну, що там? — кивнув на вузлик.— Діставай, Гнате.

Маковій розв'язав жінчину хустку, поклав на верстак хліб, яблука, а з-під денця горщика складений у багато разів аркуш. Подав Рупчеву. Той розгорнув папір і вкипів у нього очима.

За хвилину передав аркуш Маковію:

— Ну, новина! Читай!.. — І швидко пішов довгим цехом, неголосно згукуючи робітників: — Давай сюди, хлопці! Є розмова!

Робітники стовпилися довкола Гнатового верстата.

— Товариші! — заговорив Рупчев. — Щойно одержано інформацію підпільного більшовицького комітету. Важлива новина! Червона Армія успішно веде боротьбу проти білогвардійщини, що силкується знищити завоювання Жовтня! Окупація австро-німецькими інтервентами України й Криму — явище тимчасове!.. Недавно вороги революції, спираючись на австро-німецькі багнети, по-звірячому розправилися з членами уряду Таврійської республіки. Пролилася кров гідних синів трудового народу, і ми будемо перед ними в боргу, якщо не відстоїмо їхню справу, якщо Крим не буде радянським!..

Робітники схвально кивали. Іншої реакції Рупчев і не чекав. Перед ним були люди, яких знав давно і на яких міг покластися у найнебезпечнішій справі. Вони не належали до жодної партії, але йшли за більшовиками, бо бачили, що ті уболюють за робітничі інтереси. Рупчев не мав потреби критися перед ними. Від імені більшовицького підпілля спрямовував їхню роботу, і вони його не підводили. Сказане ним допіру було робітникам відоме. А де ж новина?.. Рупчев не став випробовувати терпіння товаришів. Коротко передихнувши, сказав:

— Наше завдання — не допустити, аби інтервенти використали бодай один корабель! Дні їх полічені! Світовий імперіалізм тріщить і розсипається, як трухлявий пень! Ось, — промовець розгорнув принесений Гринем у вузлику папір, — інформація більшовицького підпілля: за щойно одержаними даними — в Болгарії революція!..

Так, це радісна новина! Якби можна — всі плескали б у долоні й кричали «ура!».

Гринь та Герась тим часом смажилися на сонці.

Перед ними — «болгарин»: на палубі не видно нікого. Біля самого пірса стоїть, перебратися на судно —

раз плюнути. Камбала хотів так і зробити, але його запал остудив Гринь:

— Нам же сказано дивитись.

Камбала догадувався: Гринь щось од нього приховує. Але він гордий, допитуватися не став. Тільки зауважив:

— Довго обідають,— і значуще глянув на Гриня, даючи зрозуміти, що за дурня вважати його не можна.

— Довго,— відводячи очі, погодився Гринь.

Він зрозумів Камбалин погляд і на мить пожалів товариша. Ще б пак! Той-бо аж горить від нетерплячки проникнути в таємницю, яка десь зовсім близько, оточує його, витає над ним!.. Угамувати Камбалину нетерплячку Гринь не може. Бо й сам знає лише півтаємниці: стережуть вони не обід, а отой папір! А що в папері?.. Мабуть, щось разів у десять, а може, навіть у сто важливіше за обід! Гринь, коли більш узнає, то скаже Камбалі. Хай не мучиться. А поки що він лише повторив:

— Пильнуймо, Камбало!

— Пильнуймо, Голко!

2

На «Надежде» панував бозна-коли заведений незрушний флотський порядок: п'ять разів на добу мінялися вахти, грала боцманська дудка, проводилися малі або великі аврали, роздавалися матросам зуботичини — щодня одне й те ж.

«Надежда» ніби дрімала, приткнувшись до прохолодного пірса. Більшу частину матросів і офіцерів спровадили до Варни: крейсер ставав на ремонт, і тримати всю команду не було сенсу. Ремонт міг затягнутися на кілька місяців, а моряки ниділи б від неробства. Хай поки що несуть службу на інших кораблях або флотській базі.

Так пояснили екіпажеві наказ командування. Проте насправді була інша причина для розчленування екіпажу крейсера. Військово-морське начальство боялося за ненадійну матроську масу: чи не заразяться більшовизмом у Севастополі, чи не завезе тієї пошесті на Балкани?.. Краще її, матросню, звідси вивезти!

І вивезли. Залишили на крейсері тільки необхідну кількість рядового й командного складу. Тихих та су-

мирних. Та ще тих, хай і язикатих, але потрібних при ремонті судна. Взагалі усім крейсером з усім екіпажем бути б десь подалі від цього Севастополя! Але ж є союзницький обов'язок!.. У Севастополі — австро-німецькі окупанти. Болгарія — їхня союзниця. Отже, «Надежда» — союзницький корабель в окупованому місті. Ось поремонтується — і до послуг союзного командування.

А морський порядок тим часом порушився. Вахту матроси несуть абияк, більше купчаться та шепочуться. Проте за всіма не придивишся — офіцерів обмаль. Та й з тих, що є, не всі стараються, не всі запобігають перед командиром «Надежды», капітан-лейтенантом Стателовим. Нервує пан Стателов, сердиться!..

— Свисти всіх нагору! — наказує мічману Бакирджієву.

Мічман — радий старатися! Він тимчасово заступає старшого офіцера, тим-то зі шкіри пнеться, аби заслужити ласку пана капітана. Козирнув, хотів щось сказати Стателову, але той одмахнувся:

— Скоріше, другарче!

У Стателова «другарця» удостоювався не кожен. Так називав похмурий і відлюдькуватий капітан лише того з команди, до кого мав найбільш приязнь. Порядні офіцери намагалися уникати такої честі, бо якщо ти заслужив дружбу пана Стателова, то назавжди попрощайся з повагою та довір'ям екіпажу! Відомо ж, Стателов з прихильністю ставиться лише до лакуз та шептунів.

Бакирджієв знайшов боцмана Петкова. Пронизливо засвистіла дудка. По трапах, по палубі загупали матроські черевики. З машинного відділення в засмальцьованих робах вибралися гардемарини Спас Спасов та Іван Тотев. До строю стали останніми. Бакирджієв не пропустив нагоди єхидно зауважити:

— Пан капітан-лейтенант вас жде, панове!

Він недолюблював цих молодих і гарних хлопців. Усе викликало в ньому роздратування: і те, що вони дружні та віддані один одному, і те, що розумні, і що без п'яти хвилин офіцери. Це останнє найбільше казило Бакирджієва. Якже! Він, син поважного, шанованого на всю околію чорбаджії, стільки років прохилитався на палубі, стільки гнувся перед начальством, поки дослужився до офіцерського чину!.. А вони, злиденні селю-

ки, тільки вчора з юнкерського училища, а завтра, дивись, будуть, як і він, мічманські позументи носити!.. Спасов і Тотев платили телепню Бакирджієву мовчазною зневагою.

Перед стрій на шкафут вийшов Стателов. Командир мав звичку говорити рівним голосом, ніколи не кричав, не лихословив. Вихована людина, мовляв, не повинна принижувати свою гідність підвищенням голосу. Хай кричить боцман, така в нього на кораблі служба, а капітан не мусить зраджувати свій аристократизм і шляхетність. Та за показною шляхетністю Стателова крилися бездушність і жорстокість. Краще б він іноді покричав та полаявся!..

— Здравейте, юнаці! — неголосно привітався Стателов з командою.

— Зра-ва-ва-го-родіє! — прогалакала у відповідь команда й завмерла, ждучи, що скаже начальство.

А начальство пройшлося перед строем, спинилося посередині, аби всі могли однаково чути його слова, й рівно заговорило:

— Милістю божою цар Фердінанд возложив на вас, молодці, великий і святий обов'язок боронити, не щадя живота свого, державні інтереси Болгарії, коханої вітчизни нашої, так само й інтереси наших друзів і союзників, — ними є за даної політичної ситуації австро-німецькі сухопутні й морські військові сили. Взавши на себе благородну місію встановлення порядку в Європі, вони несуть покару злочинцям більшовикам, які отут, у Росії, зухвало замахнулися на богом дану й богові угодну законну владу!.. Як ваш командир, закликаю: будьте вірні присязі, мужньо стійте за свого царя й вітчизну!..

— Ото нагнали їм страху більшовики! — не повертаючи голови, прошепотів Іван Тотев до приятеля, портупей-юнкера Спасова.

— Давня пісня, — так само пошепки відповів Спасов. — Хай співає!..

Мічман Бакирджієв, що стояв поряд з капітан-лейтенантом Стателовим, уловив чутким вухом шепіт, але хто шепотів — не помітив. Шкода! Він би показав цим віслюкам за розмови в строю!.. Прискіпливо озирючи шеренгу, стрівся поглядом зі Спасовим. Молодий портупей-юнкер дивився з неприхованим зухвальством. Не витримав Бакирджієв, перекинув очі десь далі й піді-

брав нижню губу. Вона була в нього велика й непомірно випнута вперед,— ніби мічман намірився здмухнути щось із кінчика носа. Коли сердився — губи стискував. Але ненадовго: нижня тут же обвисала. Так і цього разу.

Спасов і Тотев трохи не пирснули сміхом!

Мить передихнувши, пан Стателов повідомив те, заради чого зібрав екіпаж:

— Поки стоятимемо на ремонті, наказую нести службу і ні в якому разі не вступати в контакти з місцевим населенням! Порушення наказу буде розглядатися як нехтування військової дисципліни й суворо каратиметься!.. І останнє: увільнення до міста провадитимуться організовано й дозволятимуться лише дисциплінованим матросам як заохочення за бездоганну службу. В цьому питанні звертатися до старшого офіцера! — Стателов кивнув у бік Бакирджієва. Мічман аж підріс від командирського жесту, ще гордовитіше задер голову.

— Ну, в цього допросишся на берег! — тихо зауважив хтось із матросів, і по шерензі прокотився ледь чутний смішок. Стателов незадоволено поморщився, але від зауваження втримався. Для годиться спитав:

— Хто має запитання? Претензії?

Матроси мовчали. Відомо ж бо, начальство не любить ні запитань, ні претензій. Насмілься, запитай щось або заяви претензію — Бакирджієв цього не забуде!..

— Нема? — Стателов примружив хитрі холодні очиці.— Молодці! Дякую за службу!

— Раді старатись, ва-ско-бро-діє! — відповіла команда, як того вимагав військово-морський статут, але відповідь була млява й недружна.

Іншим разом Стателов наказав би повторити вдруге, втретє, вдесьте, добився б, щоб відповідь гриміла гарматним пострілом, а тепер удав, що нічого не помітив. Повернувся до команди спиною, рушив до командирської каюти. Мовчазна шеренга провела його поглядом. Ходу мав капітан-лейтенант Стателов зовсім не моряцьку: ніби не йшов, а обережно ніс свою персону. Коливалися, рівно ступаючи, тільки ноги в начищених до дзеркального блиску черевиках, а торс, голова були незрушні. Примудрявся так ходити навіть у хитавицю, коли палуба мало не вислизала з-під підшов.

Бакирджієв мідним голосом ревував: «Ро-о-зій-

дись!» — і шеренга миттю розпалася, розкотилася по палубі, позападала в люки.

Спас Спасов та Іван Тотев спустилися в машинне відділення. Ще позавчора їм було наказано познімати манометри, термометри та всяке інше ламке приладдя, щоб його не потрощити, коли демонтуватимуться котли й магістральна парова труба.

Роботи — до біса! Працюють уже два дні, а ніби й не починали!

Сьогодні їхня вахта вже закінчилася. Скинули роби, подалися нагору. Спинив інженер-механік Асенов, що вів нагляд за демонтажем:

— Треба жвавніше, хлопці... Щоб цього тижня скінчити.

— А куди квапитись? — озвався на те Спас.

Механік погодився:

— Як на мене, то справді нікуди. А ти б сказав це капітанові.

— Не зрозуміє, — сміючись, крутнув головою Спас. — Так, Іване?

— Ясно ж, не зрозуміє, — підтвердив Тотев. — Віслюк віслюком!

— Ні, — заперечив механік. — Він не віслюк. Хитрун і себелюбець. І ви з ним обачніше!.. Не базікайте чого не слід. Почув я — дарма; почує інший та донесе — матимете клопіт... А демонтаж не тягніть — сердиться Стателов.

Механік Асенов був добряком і до хлопців ставився якнайкраще. Вони це знали й часом дозволяли собі при ньому вільності, яких би не дозволили при комусь іншому. Проте розкритися механіку в усіх секретах не могли. Він догадувався, що, крім щоденних службових обов'язків, молоді гардемарини мають потаємні справи. Не раз заставав їх за розмовою, яку вони тут же обривали або переходили на пустопорожні жарти. Асенов тоді або делікатно йшов геть, або докидав і своє веселе слівце, ніби нічого не помічав. Однак трохи побоювався: не підвели б його ці симпатичні одчайдухи.

— То ви вже постарайтеся, — нагадав ще раз, коли хлопці дерлися вгору по крутому трапу. — Бо днями братушки прийдуть, ремонтники...

Останнє повідомлення Асенова дуже зацікавило хлопців, але розпитувати вони ні про що не стали.

— Чув? — спитав Спасов товариша, зачинаючи две-

рі тіснуватої каюти, в якій жили вдвох із Тотевим.— То як пан Стателов убереже команду від контактів?

— Уберегти не вбереже, а поінформований буде про все. Бакирджієв та його лакузи ока не спустять з росіян. Не дадуть нікому з матросів слова мовити без свідків!

— Пусте! — махнув Спасов рукою.— Нас від росіян не ізолюєш: за ремонтом наглядати треба!.. А хто, крім тебе, мене й Асенова, знається на машинах? Може, Бакирджієв? Чи Петков? От тільки що воно за люди, ті ремонтники?..

— Побачимо. Час покаже.

— Так. Але не вельми його в нас багато, часу... Треба поки що до своїх приглядатися. Не дати Бакирджієвим та Петковим оплутати команду. Не говорив ні з ким?

— Пробував. Є путящі люди. Христо Сакакушев, Митруш Герчинов, Щерю Тодінов... Тільки бояться, уникають відвертості.

— Пробуй ще,— радив Спасов.— Надходить час, коли треба буде діяти якнайрішучіше! Мусимо знайти зв'язок з командою, дійти взаєморозуміння.

— Важко.

— Але треба...

На «Надежду» прибули вони недавно — після закінчення Варненського морського училища й проходження практики в мінному арсеналі флоту. Зустріли їх в екіпажі, як і завше стрічають новачків, стримано. Поступово почали визначатися стосунки з офіцерами й матросами. Бакирджієв перше набивався з друбною, але новачки не вірили в його порядність і одразу ляпнули перед довгим мічмановим носом дверима своєї каюти, куди був занадився мічман. Він озлобився. Інженер-механік Асенов вів себе досить стримано, і якимось сама по собі виникла між ним і його молодими підлеглими взаємна приязнь і повага. Матроси також поважали Спасова й Тотеза. Бо ті не заносились перед рядовими, не дерли носів. Але побороти настороженість і недовіру матроси одразу не могли. Що не кажіть, а Спасов і Тотев, хоч ніби й непогані хлопці, все ж гардемарини!

Без п'яти хвилин офіцери!..

— У Варні було легше,— помовчавши, сказав Тотев.

— Ще б пак! — погодився Спасов.— У Варні комітет за тебе думав, а тепер сам думай. Звикай!

— І тобі не завадить,— образився гарячий Тотев, бо вважав, що Спас несправедливий до нього. Хіба він не думає? А що в Варні було куди легше, то таки ж правда. Там поряд були старші товариші — коли завгодно можна піти на пораду. Був підпільний комітет партії «тісних» соціалістів. Членами тієї партії стали Спас з Іваном. Ходили на збори, слухали, вчилися. Пригадується, як завзято студіювали книгу Димитра Благоєва «Що таке соціалізм». Тільки діставали звільнення — вибиралися за місто (не в казармі ж читати таку книгу), ховалися в ярузі й просиджували до смерку. Товаришам по училищу, щоб виправдати таємничі зникнення, розказували байки про побачення з романтичними красунями. А зараз?.. Двоє їх на кораблі. Самі з собою мають радитися, вирішувати і щось робити!

Болгарські «тісняки», як і російські більшовики, вважають братовбивчу війну несправедливістю. Але в Росії он що вже зроблено! Царя скинули, буржуазний Тимчасовий уряд прогнали, вийшли з війни. Правда, світова буржуазія не дає новій республіці дихнути. Австро-німецький блок «лад наводить» — грабує та вішає. І Болгарія в тому блоці! Ганьба!..

— Уважно слухав Стателова? — порушив тишу Спасов.

— Та слухав,— ніби випірнув зі своїх роздумів Тотев.— Не на добре такі промови.

— Маєш рацію. Тепер тільки й жди: накажуть «Надежде» виконувати німецькі накази.

— Вкриємо себе ганьбою!

— Так, якщо допустимо до цього.

— Що ж робити?

— По-перше, не вішати носа! — обняв Спасов за плечі товариша.— Не втрачати бадьорості, вірити! Це — головне! Пам'ятаєш:

Настане день святого торжества!
Настане день, і наші божества —
Добро і Правда — скинуть вічні пута!..

Тотев мовчки усміхнувся. Диво цей Спасов, та й тільки! Про всякий настрій, про всяку нагоду у нього

вірші напоготові. Якщо не Ботева, то Вазова, Славейкова чи Бояджієва. Кохається в красному письменстві. Вірші і публіцистику читає з однаковим самозабуттям і захватом. Од нього й Тотев узнав хтозна-скільки гарних поезій. Не раз чув і цей бояджієвський «Настане день», та охоче слухав знову. Бо Спасов читати мастак!...

І оживе згорьований наш край,
Де брата рідний брат катує люто,
Де кров і сльози ллються через край!..
Але, щоб увійти в щасливі дні,—
Не падай духом в праведній борні!..

— Так, згоден,— аж тепер озвався сміючись Тотев.— І з тобою згоден, і з Димитром Бояджієвим. Але ж конкретно?..

— Слушне запитання, та це вже по-друге. Треба якомога довше зволікати з ремонтом! Негайно створити судновий революційний комітет! Послідовно вести політику «тісних» соціалістів!

— Цебто?

— В нашому становищі — обстоювати невтручання у справи Росії, вимагати виходу Болгарії з імперіалістичного австро-німецького блоку!..

— Т-с-с-с! — раптом приклав палець до рота Іван Тотев.— Здається, хтось за дверима...

Спасов рвучко сіпнув двері каюти. Досередини трохи не впав кондуктор Лілев, що стояв перед цим, нахилившись до замкової щілини. Він випростався, зляканий, витер спітнілий лоб, забелькотів:

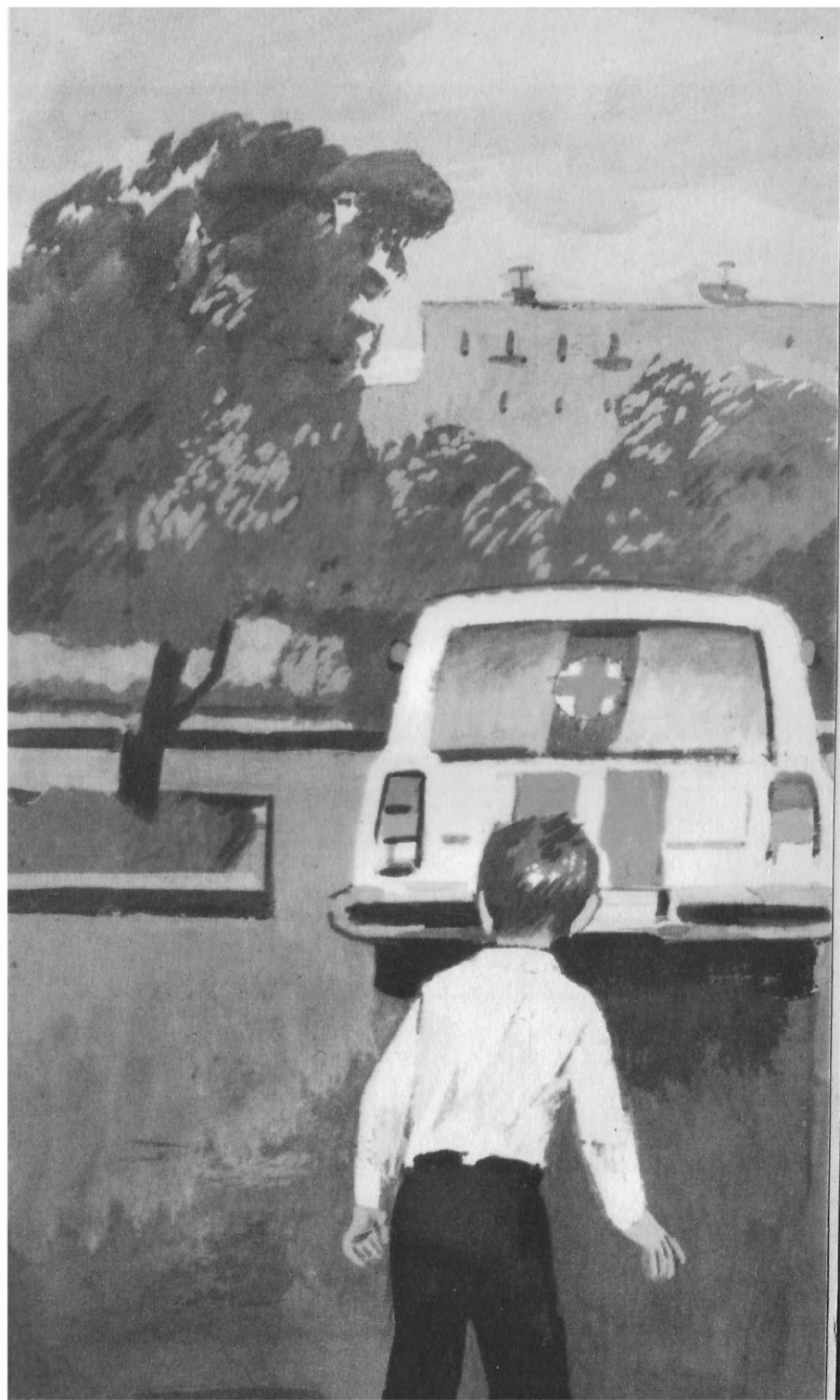
— Пе... пе... перепрошую, па... пане портупейюнкер... Чи... чи до вас не заходив па... пан Бакирджієв?..

Невеличкий, кругленький Лілев так знітився, що здавався ще меншим. Червонів, заїкався і, мов пес, що чекає стусана, зазирає Спасову в очі.

Спасов передражнив:

— Па... пане кондукторе, щоб вашого й духу тут не було! — І хряснув перед носом Лілева дверима.— Шкода, що двері одчиняються не назовні,— мовив до Тотева.— Був би розквасив пику.

— А таки шкода,— погодився Тотев.— Мав би гулю на згадку пан Чогозволите.

— Як?

— Чогозволите,— пояснив Тотев.— Матроси прозвали. За плазування перед начальством.

3

Над дядькову Сашкову Даринку не було дівчини не те що на всій Корабельній стороні, а навіть у цілому Севастополі. Пройди від Інкермана до самого Херсонеса, передивись усіх дівчат,— іншої такої не побачиш!.. З цим цілковито згоден як Гринь, так і Герась.

Гринь і Герась одностайно згоджувалися, що Даринка краще за всіх їхніх знайомих хлопців і дівчат плаває й пірнає. Чистий тобі дельфін!.. Це перше. А друге — спритна Даринка й смілива. Колись на Гриня й Герася напала ціла зграя розбишак хлопчаків, і було б їм непереливки, принесли б додому синяки та роз'юшені носи, якби не вона. «Гуртом — на двох? — сказала.— Несправедливо!» — розхапала й розкидала нападників, як щенят, пригрозила дати доброго прочухана, якщо попадуться їй ще раз. І третє — красива Даринка! Така гарна, що довго дивитися на неї не можна. От стрінуться Гринь та Герась із нею на вулиці чи десьінде, вона гляне на них своїми блискучими вуглинками — хлопці шаріються, опускають очі.

Словом, закохані Гринь і Герась у дядькову Сашкову Даринку. Так закохані, що далі й нікуди. Якби оце сказали їм батько-мати, що можна женитися, то вони б і женилися! Слово честі, женилися б, хоч узагалі дівчисьок терпіти не можуть. Але Даринка не така. Та й не дівчисько вона, а доросла дівчина! І в цьому біда Гринева та Герасева. Даринці вже дев'ятнадцять, двадцятий, а їм двом стільки. Проте все це не заважає хлопцям бути закоханими.

Жилося їм спокійно. Обом подобалася Даринка, удвох зустрічали її, коли вона верталася надвечір з роботи (працює на трикотажній фабриці), удвох часто проводжали її до хати. А коли вона що-небудь несла, то схоплювалися один перед одним, аби допомогти. Трохи не сварилися за такий привілей. Даринка мирила самовідданих залицяльників: один ніс її ношу он до того стовпа, а другий від стовпа до порога. І було все добре. І ні тому, ні другому не було й на думці ревнувати.

А це побачили Даринку не саму. Ішла з якимось парубчищем! Худий, носатий і з вусами — наче жмут вовни держить у зубах! Негарний!.. У хлопчачих серцях спалахнула ревність. Спалахнула і давай чорнити несподіваного суперника.

— Піжон! — зневажливо говорила вона голосом Камбали.

— Чорний, як собака! — несправедливо докидала й Гринеvim голосом, хоч чорним був він і сам, і Камбала, і, головне, чи не найчорнішою була Даринка.

— Ще й усміхається!

— Ще й задається!

— Ще й рукою махає!

— Ще й...

Хтозна-скільки отих «ще й» навишукувала б ревнива несправедливість, якби Даринка не усміхнулася, як завше, до хлопців, не розвіяла хмару смутку, що насунула на їхні голови.

— Це Гринь, а це Герась, — пояснила супутникові. — Мої товариші. — А потім до хлопців: — А це Оріон... Твій батько, Грину, дома?.. — І знову обернула голову до Оріона, вказала очима на Гриня. — Це Маковіїв син, він вас проведе.

Розвиднілося хлопцям, сонце ясніше засвітило! То, виходить, цей гарний смаглявий парубок з гарними чорними вусами — не до Даринки! Виходить, вона йому тільки показала, як пройти до Маковіїв!..

— Дома батько, дома! — зрадів Гринь. — Ми оно живемо, я вас проведу!

— І я, — з такою ж готовністю озвався й Камбала. — Ходімо!..

— До побачення, Даринко!

— До побачення, Оріоне! — Дівчина махнула на прощання величеньким старомодним ридиклюлем і швидко попрямувала вулицею — зграбна й струнка, з двома чорними важкими косами за спиною.

Хлопці сьогодні проводжали Оріона. І раділи, що проводжають його, а не він — Даринку.

Була надвечірня пора, коли в хаті ще не зовсім поночі, але вже й не зовсім світло: Лампи ще не вмикали, і по кутках, під столом, по всіх закамарках густішали сутінки. Гринеvu квартиру вони люблять — являються зарані, бо вікна з обох невеличких кімнат виходять на глуху сіру стіну високого будинку. Сонця тут не буває

ніколи. Влітку добре — не дошкуляє спека, а от зимою не дуже: сиро, холодно, й вугілля не напасешся, щоб зігріти й осушити цей, як каже мати, чортів льох.

У хаті саме лаштувалися до вечері.

— От і добре, що прийшов,— сказала мама, тільки ткнувся Гринь у двері.— Поїси разом.

— А я не сам,— показав Гринь позад себе.— Де тато?

Батько вийшов з другої кімнати, не зразу й розгледів гостя в сутіні.

— Добрий вечір,— поздоровкався Оріон.— Не чекали?

— Товариш Оріон? — здивувався тато. Подав руку: — Чесно кажучи, не сподівався. Дуже радий... Проходьте, прошу до столу.

— Дякую, Гнате Івановичу,— засміявся Оріон.— Не заради вечері прийшов.

— Розумію, але й повечеряти не завадить.

По вечері батько з Оріоном зачинилися в другій кімнаті, і про що вони говорили — Гринь не знав. Одно тільки було хлопцеві ясно: є зв'язок і між отими паперами, що недавно Даринка принесла, а він передав батькові в майстерні, і між «довгим обідом», і між сьогоднішнім приходом Оріона.

Гринь не помилявся. Між усім тим був найміцніший зв'язок. Гнат Маковій, Гринів тато, знав Оріона ще хлопчаком, коли той жив з батьками в Балаклаві. А Гнатові довелося там працювати. Потім,— це було близько двох років тому,— їх разом приймали до більшовиків. Коли в Криму оголосили Республіку Рад, Оріон був головою Севастопольського Комітету соціалістичної спілки молоді. А зараз — окупація. Тому Оріон у підпіллі.

— Розумієте, Гнате Івановичу,— говорив Оріон, коли вони залишилися вдвох,— останнім часом закрито нам усі підступи до друкарень. А друкарні ой як потрібні! Надходить потроху література з Одеси, але замало.

— Розумію,— кивнув Маковій.— Мабуть, тому нашої групі так скупо надсилаєте?

— Нема де друкувати. В «Прибої» меншовики та білогвардійщина — не підступилися. Стягаємося на власну друкарню, але час не жде. Сьогодні ось передав невелику партію листівок для болгар. З превеликими труднощами вдалося відтиснути.

— Це добре, дуже добре. Починаємо ремонт «Надежды». Листівки саме до речі!

— Так, про це ми думали. І я вже говорив з Рупчевим. Та, крім цього, маємо силу матеріалів для друку. Помагайте, Гнате Івановичу! — Оріон вийняв з кишені невеликий аркуш паперу, розгладив на столі перед Маковієм. — Погляньте! Один з наших друкарів накреслив геніальний і, як усе геніальне, простий верстатик. Шрифти у нас є. Зробити верстатик — і перший час можна перебиватися. Зумієте?..

Маковій розглядав креслення недовго. «Винахід» хитрого друкаря був справді простий. Для такого майстра, як Маковій, виготовити його — діло пусте.

— Гарно придумав, — похвалив він винахідника. — Головне — жменя того верстата. В торбу склав — і нема його. Зроблю!

— Спасибі, — подякував Оріон. — Тільки скоро треба.

— А скоро й буде. На цьому тижні принесу, куди скажете.

— Коли буде готовий — перекажіть Дариною. Самі заберемо.

— Гарзд!

А Даринка, вернувшись додому, помагала матері прибирати в хаті. Завтра неділя, тож мати сьогодні й заходилася вимивати та вичищати, терти та вишкрібати, бо любила, щоб не було ніде ані порошинки, а підлога щоб була жовтою, як віск. А то ж зайде хто-небудь та й осудить, коли буде не прибрано. А в хаті дівка!..

На неї, на дівку, мати позирала трохи скося. Щось вони з батьком хати не тримаються. З самого ранку піде старий, а слідом і дочка, та й нема їх, бува, аж до ночі. Он і сьогодні допіру з'явилася ця непосида! А чоловіка досі десь носить!..

— Кидайте, мамо, я сама кінчу, — весело щебетала до матері Даринка, а та нарочито суворо вичитувала:

— Якби раніше була прийшла, а не швендяла, то вже й кінчили б. А то ходиш десь у лихої години! Коли вже той гудок був, а тебе наче прив'язано!

— Так до дівчат же заходила, мамо!

— Не виправдовуйся!.. Гляди, щоб не довели тебе ті дівчата!

Мати розуміла, що не на гулянки біжить її Даринка

після гудка. Якби на гулянки, то, може б, не так боліло материне серце. Раніше тільки за чоловіка боялася, мала один клопіт, а тепер два! Чоловік по таємних зборах пропадає, і дочка туди ж!.. Хоч не розказують матері нічого, аби не хвилювалася, та хіба вона сліпа? Хіба не бачить, що воно й до чого?..

Даринка прикидалася зніченою, опускала голову, винилася.

— Я не буду, мамо,— говорила, а в очах стрибали веселі іскорки.

Мати розуміюче кивала головою й так само суворо корила:

— Не бреш! Будеш! Знаю я вас, підпільних!..

— Та яка ж я підпільна?

— Будь обережною, прошу тебе!..

— Добре, мамо,— вже серйозно відповіла Даринка, обіймаючи матір.— Буду обережна.

Застерігаючи Даринку, мати мала рацію. Бо хіба мало натерпілася страху за чоловіка через його необережність? Перед революцією викрила поліція їхній більшовицький комітет, попався Олександр Рупчев у лабети. Якби не революція — досі гнів би десь у тюрмі. А тепер он недобитки царських оборонців лютують по Криму, з німцями злигалися, бодай їм добра не було. Треба берегтися Олександрові! Дочку берегти!..

Рупчев прийшов того вечора до хати, коли Даринка вже спала. Давно вклалася й дружина, але хіба хоч раз у житті вона заснула, не дочекавшись чоловіка? Мовчки лежала, дослухаючись до кожного шереху, стуку на вулиці, ждала, що протупає попід вікном, тихо клацне ключем, навшпиньках увійде до кімнати. Замолоду, коли Олександр тільки почав десь ходити на ті політичні збори, вона надумалася всього. Хто ті люди, з якими пропадає чоловік до півночі? Про що його й балакати з ними щоразу?.. Та скоро Олександрові товариші почали збиратися у їхній хаті. Буцімто на іменини чи на якесь інше свято. Слухала їх не раз, співчувала їхній справі, помагала. Тільки боялася за чоловіка.

А яка б жінка не боялася?..

— Не спиш, Ксеню? — тихо пройшовши через кімнату, прошепотів, ніби перепрошуючи, Рупчев. Він щоразу почувався винним, що змусив дружину чекати і хвилюватися.

- Сплю... І тобі час.
- Даринка дома?
- А де їй бути?
- Гарзд, добраніч!..

...У Рупчевих був півень. Мабуть, один на всю Корабельну сторону. Дехто спочатку кепкував з того хазяйства, а потім звикли, і, здавалося, чогось би всім бракувало, якби він хоч одного ранку не прокукурівав на цілу околицю, не розбудив господинь в один і той же передранковий час. Оксана Рупчева купила його якось на базарчику, пожаліла різати й залишила жити. Він жив собі та кукурікав, нагадуючи Рупчевій той давній час, коли вона ще дівчиною жила в селі і будив її до роботи отакий же горлатий когутяра.

Того недільного ранку півень, як завжди, протрубив своє «ку-ку-рі-ку!» добросовісно і своєчасно, хоч міг би й перемовчати, бо люди на роботу не спішили. Та він ні вихідних, ні святкових днів не визнавав і розбудив Даринку вдосвіта. Вона спершу за звичкою кинулася, а потім згадала, що сьогодні неділя, посварилася на півня:

— А бодай тобі! — і знову поринула в приймну ранкову дрімоту. Та спала чи не спала, як прийшов до її кімнати батько.

— Доброго ранку, дівонько!

— Доброго ранку, тату!

— Як спалося, що снилося? Не женихи? — пожартував.

— Ой, які ж бо ви вредні, тату! — поморщилася дочка. — Вони мені треба, як дощ на голову! — І вдавано сердито блимнула на батька.

— Ну, з тобою вже й пожартувати не можна. Але жарти — жартами, а діло — ділом. Заходила?

— Так.

— Принесла?

— Принесла, тільки мало. Просила в Оріона більше — не дав. Каже, в самого небагато, а треба й іншим групам... Отам у ридикюлі, — вказала Даринка батькові на стіл.

Рупчев узяв ридикюль, повертів у руках:

— Щось я й не бачив у тебе такого. Купила?

Даринка засміялася. Дивак батько. Хто ж би це став купляти музейний експонат? Такі ридикюлі були в

моді хіба за часів Севастопольської оборони! Де тільки його й відкопав Оріон?.. Батько розкрив «музейний експонат», вийняв хусточку, інші дівчачі речі. Запитально подивився на Даринку:

— Кепкуєш з батька?

— Чому ж?

— У ридикюлі нічого нема.

— Дайте сюди,— попросила Даринка.

Спритно вийняла з ридикюля оксамитове денце, а вже з-під нього — пачку листівок. Дно в цьому старому галантерейному шедеврї, виходить, подвійне.

Батько взяв листівки, ще раз заглянув до ридикюля.

— Мудряща штука,— похвалив.— Загляне білогвардійський чи німецький патруль — то, як і я, нічого не побачить.— Він швидко перебіг очима одну з листівок, а потім усю пачку поклав до спідньої кишені.— Перекажи Оріонові спасибі... Ну, бувай, я побіг.

Задоволений Рупчев швидко вийшов з кімнати.

4

Погода стояла суха й гаряча. Весь рангоут на «Надежде» висох, аж потріскався. Комендорам Митрушу Герчинову й Христо Сакакушеву біля гармат робити зараз було нічого, тому вони виконували іншу роботу: фарбували стеньги, реї та інше дерев'яччя, конопатили, шпаклювали й фарбували шлюпки. Поки ремонтуватимуться машини, Стателов наказав команді навести лад на палубі, передивитися та полагодити корабельне майно. Стежив сам, стежили мічман Бакирджієв і боцман Петков, щоб матроси не переводили дурно хліб і не займалися чортзна-чим.

По-морському акуратно відбивалися склянки, мінялися вахти, віддавалися й виконувалися накази — зовні все було як слід. Здавалося, життя на судні після скорочення екіпажу набрало звичного ритму і ніщо не віщувало загрози корабельному порядку. А загроза витала над крейсером, висіла в повітрі, таїлася в матроських кубриках, трюмах, крюйт-камерах,— була всюди. Командир «Надежды» капітан-лейтенант Стателов відчував це, але був негоден відвернути загрозу.

Митруш і Христо конопатять шлюпку. Обидва — кремезні, рослі матроси, чимось схожі один на одного. До пояса голі, бо жарко. Голови пов'язані рушника-

ми — наче кожен одягнув турецьку чалму. На юті, де вони пораються над шлюпкою, нема нікого. Допіру прибігав Петков, давав вказівки, для порядку полаяв матросів. Коли боцман пішов, сіли перепочити.

— Ну, що там у тебе? — нетерпеливився Митруш.

— Сам ще не встиг подивитися,— озирнувшись, мовив Христо. Він вийняв з кишені широких матроських штанів складену вчетверо листівку.— Дав один з них,— кивнув униз, під палубу, де вже поралися біля котлів севастопольські ремонтники.

— Читай!

Христо читав поволі. Мова, хоч і дуже схожа на їхню, болгарську, все ж чужа... Коли розмовляєш з кимнебудь із севастопольців, то ніби все розумієш. А писане розчовпати важче. Та Христо, проте, розбирав що й до чого. І розтлумачував Митрушеві.

— Розумієш, більшовики закликають чинити опір німцям, називають їх загарбниками, акулами капіталізму, душителями революції. Пишуть, що революції їм не задушити — скоріше німці самі пропадуть разом з тутешньою буржуазією.

— А ми? — перебив його Митруш.

— А ми будемо помагати союзникам — теж пропадемо. Та не перебивай! Тут ось ще цікавіше: Ленін сказав, що становище німців на Україні дуже важке, що більшовизм став тут національним рухом...

Митруш тільки замислено кивав. А Христо, поволі читаючи далі, раптом аж поблід, йому перехопило дух. І, до краю вражений, гаряче видихнув у вухо Митрушеві:

— У нас рево-лю-ці-я!

Той не одразу збагнув сказане:

— У нас? Де — в нас?

— Магаре! Ослисько! — схопив Христо за плечі Митруша і шосили трусонув.— У Болгарії революція!..

Обидва зраділи і злякались — така то була несподівана новина. Хоч знали, що в Болгарії давно ведуть революційну роботу «широкі», «тісні» та інші соціал-демократи, що в «тісних» із «широкими» є всякі незгоди — бо «широкі» обстоюють дрібновласницькі інтереси і, по суті, не є справжніми революціонерами,— хоч знали, що трудящі Болгарії аж киплять проти свого дурнуватою царя Фердинанда, все ж не сподівалися на революцію саме зараз. Вона уявлялася невірною,

далекою будучиною, а тут — на тобі! Здійснилася! Так, як і в Росії!..

Коли трохи вляглася перша радість, ще раз перечитали повідомлення про болгарські події. А сповіщалося таке. Болгарські солдати кинули фронти, які тримали за союзницькими угодами, обрали революційні комітети й рушили на Софію! Кілька днів тому, 27 вересня, дійшли до міста Радомира і проголосили Болгарію республікою!

— Розумієш, Митруше?.. Республікою!..

— Наче сон, слово честі.

— Тепер і в нас на кораблі закипить, тільки держись!..

— Геть Стателова та його посіпак! — не втримався експансивний Митруш Герчинов і тут же прикусив язик, бо побачив портупей-юнкера Спасова.

Спасов стояв до них спиною, дивився за борт, ніби спостерігав там щось цікаве. Був зовсім близько — ні міг не чути, про що допіру говорили.

Матроси збентежилися. Портупей-юнкер може підвести. О, тоді не минути їм карцера! Або й військового суду! Стателов не пощадить, коли дізнається про листівку!..

— Сховай десь далі! — кивнув Митруш на папір.— Щоб не знайшли, якщо донесе.

Христо й Митруш були земляками. У їхній Хамарлійській околії, що неподалік від турецького кордону, віддавна всі говорять і по-болгарськи, і по-турецьки. Тим-то Митруш і загалакав до Христо турецькою, щоб не зрозумів небажаний свідок їхньої розмови, оцей начищений та напрасований підофіцер. І невтямки було Митрушеві та Христо, що Спас Спасов побачив світ і виріс у Пазарджикській околії, а там розуміють турецьку мову не гірше, ніж у Хамарлійській.

— Думаєш, донесе? — промовив Христо, міряючи неприязним поглядом портупей-юнкера.

— А чорт його знає!

— Якби й захотів — побоїться.

— Чому так гадав?

— Якщо справді у нас революція — офіцери буде непереливки!..

— Не вся офіцерна однакова, хлопці, — раптом обернувся до них Спасов.— Та й не офіцер я, і навряд чи буду ним коли-небудь.

Христо й Митруш отетеріли. Оце вшелепались! Чортів юнкер усе чув і зрозумів...

— А що вашу розмову підслухав — даруйте, — вгадуючи думки Христо й Митруша, казав Спасов. — Я цього не хотів, та, бачите, так вийшло. І, може, це й на краще...

— На краще? — насторожено перепитав Христо.

— Так... Маємо зрештою нагоду поговорити відверто, — пояснив Спасов. — А то хтозна-доки ховалися б та чужилися замість того, щоб єднатися й діяти разом. Тепер я певен, що ми одnodумці...

Христо й Митруш презирнулися. Настороженість і недовіра до Спасова не зникали.

— А я не певен! — Христо з викликом глянув Спасову в очі.

— Я теж, — підтримав приятеля Митруш.

Спасов не збентежився, лише засміявся і неголосно, але гаряче та переконливо заговорив:

— Диваки! Мене вам боятися нічого... Можу відкритись: я і ще дехто з членів екіпажу «Надежды» належимо до партії «тісняків», а вони, як вам відомо, зі стателовими та бакирджієвими єднатися не будуть. Отже, — знову всміхнувся Спасов, — за листівку, яку ви допіру читали, доносу не бійтеся. Бо «тісняки» й по-дбали, аби вона попала вам до рук і розповіла, що робиться на батьківщині.

— То це правда?.. У нас революція?

— Так, правда. Але командування хотіло приховати від нас цю правду, і ми про неї дізналися б не скоро, якби не російські більшовики.

— Ви маєте з ними зв'язок? — запитав Митруш.

— Маємо!

— А заборона будь-яких контактів? — нарочито наївно озвався Христо.

Спасов одмахнувся:

— Невже ви справді гадали, що заборонаю можна стримати людські поривання до правди?.. Але тут, — оглянувся Спасов довкола, — не місце для таких розмов. Якщо хочете, поговоримо десь-інде. Коли і де — скажу я або юнкер Тотев.

— Про що говорити? — все ще хитрував Христо. — Від наших розмов Стателову не холодно й не жарко.

— Не прикидайся дурником, Христо! — урвав його Митруш. — Пан портупей-юнкер діло каже, а ти...

— Я теж діло кажу,— не здавався Христо.— З розмов борщу не наварिश.

— Вірно,— погодився Спасов.— Але й без розмов діло не зробиться. Треба зібратися та й порадитися, що і як робити. І прошу, товариші,— він глянув на Митруша,— не звати мене паном. Гаразд?

— Ну, це будь ласка! — показав Митруш міцні білі зуби.

— А листівку,— вказав Спасов на кишеню Христо,— не ховайте. Дайте іншим почитати, кого, звичайно, знаєте і вірите. Чим більше людей на кораблі буде поінформовано про революційні виступи у нас дома, тим краще.— Спасов вийняв з кишені годинника, клацнув кришкою.— Ну, бувайте, товариші! Мені час.

Потиснувши руки Христо й Митрушеві, Спасов пройшов югом і пірнув у ближній люк, що вів до машинного відділення.

— Ну, як?.. — озвався до Митруша Христо, беручись знову конопатити шлюпку.

— Не знаю, що й сказати,— розвів той руками.— Так несподівано.

— В житті, браток, усе несподівано,— повчально мовив Христо.— А цей юнкер, здається, хлопець тямущий. Молодчина.

— То чому ж ти задирався?

— А думав, розсердиться та й зрадить себе. Але, видно, він до нас із відкритим серцем. Підемо до нього на розмову?

— А чому б ні?

— Треба покликати Щерю Тодінова. Може, й ще кого. Чув, Спасов каже, треба ширше інформувати команду.

— То листівку за обідом таки передай Тодінову, хай читає.

— Слухаю-с, вашбродь! — Христо жартома підніс руку до чалми.— Буде зроблено!..

Працювалося хлопцям весело. Це ж просто чудесно, що їхню розмову ненавмисне підслухав портупей-юнкер Спасов! Інакше Митруш та Христо хтозна-доки сторонилися б цього чудового хлопця й ховалися зі своїми думками й сумнівами! А зараз так важливо знайти однодумців — не ходити манівцями одному чи вдвох! Якщо ти не свиня, то не будеш сліпим і німим знаряддям у руках Стателова. Маєш голову, а не гни-

лий гарбуз на плечах — не захочеш бути спільником німецьких загарбників, що он силкуються придушити революцію в Росії!.. Болгарин з росіянином ніби родичі. Одне — що слов'яни, а друге — разом турків воювали, волю добували!.. Якщо ти сам — можуть одурити, силою примусять робити не те що слід. Коли ж вас громада — хай лишень спробують!.. Христо й Митруш розуміють, що вже вони не самі! Радісно матросам від того — співати хочеться!..

А Христо співак путящий. Краще від нього ніхто на судні не втне гайдуцької пісні!

День я днюю в схованці тасмній,
Ніч ночую на дорозі темній.
Нема батька, нема неньки,
Батька — щоб повчитись,
Неньки — щоб проститись.
Гой ви, гори,
Ти, Пірин-планина!
Гой ви, чорні
Царградські вина!..

Стукали по клинню молотки, і влад лунали два дужі голоси. Христо впівсили густим баритоном заводив, а Митруш помагав. Цю пісню співати можна було не завжди і не всюди. Була вона ніби навмисне складена для сьогоднішнього дня.

Бог на небі — хай собі богує.
Цар на троні та й не доцарює!..
Нема жінки, нема любки,
Щоб на мене ждала,
Ждала-виглядала.
Гой, рушнице
Ти моя гаряча!
По цареві
Чорний крук закриче!..

За співом та стуком дерев'яних молотків не почули, як підійшов кондуктор Лілев. Послухав пісню, покрутив головою: мотив давній, знайомий, а слова щось не ті!.. «Цар не доцарює»?.. Чи не тхне крамолою?..

— Драстуйте, матросики! — бадьоренько привітався, вмощуючись на купі ворси, наготованої для конопачення.— Співаєте?..

— Здравія желязм!.. Чом би й не співати?

— Про царя щось? — забігали очиці пана Чогозволите з Митруша на Христо.

— Про турецького, пане,— глумився Христо Лілеву в очі.

— Ну, хіба що,— погодився кондуктор і вкрадливо поспівчував: — Потомилися? Перекурили б...

Христо з Митрушем презирнулися. Бач, який добрячок! Відколи таким зробився? Підступає лисом, отже, на думці щось вовче!..

— Спасибі, пане кондуктор! — одіклав Христо молоток.— Чом би не перекурити? Давай тютюнцю, Митруше!

Чогозволите випередив.

— Прошу,— клацнув бляшаною сигаретницею.— Вчора послілку одержав з дому.

— Дякуємо, пане кондуктор,— потягнувся до сигаретниці Христо, презираючись із Митрушем.— Цигарка — воно краще, ніж махра.

Взяли по цигарці, запалили. Навіщо прийшов пан Чогозволите? Щось винюхати? Всі знали Лілева як стателовського шпигуна й нашіптувача. І ще знали: коли улесливо здоровкається й частує цигарками — жди капості. Вух не розвішуй і язика тримай за зубами.

— Що чувати? — ніби знехотя, аби підтримати сяку-таку балачку, закинув Лілев.

— А хтозна,— непевно знизав плечима Митруш.

— Що дома?

— Давно не пишуть,— зітхнув Христо.— Ви ж он послілку дістали, то, мабуть, заодно й листа. Розказали б, що дома.

— Яку послілку? — забув свою недавню брехню Лілев, але тут же спохватився.— А, так, так, тільки листа при ній не було.

— Он як,— кивнув Христо.— Я гадав, може, й лист... Шкода, шкода,— удавано жалкував він.

А Лілев тим часом закидав вудку:

— Тут з вами пан Спасов любенько бесідував... Чи не земляк?

— Який у лиха земляк? — одрубав Митруш.

— Нічого собі — любенько! — розсердився Христо.— Добра б йому не було!.. У, погана людина!

— Погана, кажеш! — аж нахилився в бік Сакакушева Лілев.— Чим?

— А тим, що прийшов та й давай сукати з матроса вантину!.. Ось ви, приміром, пане кондуктор, підійшли, перекурити присогласили, цигарочкою почастивали, яку вам з дому прислано. Честь честю!.. А пан портупей-юнкер, вірите, пане кондуктор, налетів як чорт! «Погано працюєте!.. Не так конопатите!.. Та ви знаєте, що служите його світлості імператору, а не якомусь смердючому контрабандистові!.. Та я вас!..» Наче ми самі працювати не вміємо й не стараємося.

— Спасибі, пане кондуктор, за цигарку,— взявся Митруш за молоток.— Давай, Христо! Годі курити, бо коли б знову не принесло цього Спасова чи ще когось лихого.

Ніби знехотя взявся за роботу й Христо.

— А більше нічого Спасов не казав? — зі слабкою надією спитав Лілев.

— Нічого, пане кондуктор.

Лілев поволі поплентався геть. Христо й Митруш ледь стримували сміх.

5

Капітан-лейтенант Стателов міряв кроками простору каюту і перебирав у пам'яті недавню розмову з представниками австро-німецького командування в Севастополі — полковником Вайскопфом та майором Граббе. Навряд чи зустріч союзників за круглим столом залишить у пам'яті Стателова приемну згадку. Хоч зовні переговори проходили, як мовиться, в атмосфері приязні та взаєморозуміння, хоч було проголошено не один пишний тост і випито не один бокал доброго болгарського вина, — проте сторони не почувалися однаково. Німці не завжди з належною делікатністю висловлювалися про партнерів по військовому блоку, до якого належала й Болгарія, підкреслювали свою зверхність, а з капітан-лейтенантом Стателовим поводитися як з підлеглим, а не як з офіцером союзної країни.

«Солдафони, шваби! Свинота!» — подумки лаявся пан Стателов, бо і Вайскопф, і Граббе поводитися таки ж по-свинськи. Надто коли випили. Вайскопф, забувши, що він не в казармі, а в гостях у командира болгарського крейсера, нехтуючи будь-яку пристойність, махав перед носом пана Стателова пальцем і репетував:

— Ви не виконуєте союзницьких зобов'язань, капітане! Не помагасте німецькому командуванню! Ви своєю пасивністю сприяєте російським більшовикам!..

— Дозвольте, гер оберст,— м'яко заперечував Стателов,— ваше звинувачення не зовсім...

— Не дозволю! — дедалі більше п'янів, а відтак і нахабнів Вайскопф.— Ви, ви мусите в айн момент поставити до строю оце своє плавуче корито! І ще,— вказав він за ілюмінатор, у який видно було заякорений у бухті нікудишній флот,— оте все, що тримається на воді!

— Але ж я не маю таких повноважень, гер оберст.

— Я даю вам такі повноваження, капітане! Німеччина дає такі повноваження!..

Ототожнюючи себе з Німеччиною, Вайскопф, звісно, хапав зайвини й набагато переоцінював значимість своєї персони. Але за воєнної ситуації його вказівки союзним збройним силам, які представляв Стателов, не суперечили політиці кайзерівського уряду. Той уряд сподівався створити хоч який-небудь флот на Чорному морі. Наміри окупантів захопити в Севастополі бойові російські судна не здійснилися, а треба ж перекидати військові частини з Криму, підтримувати окупаційний режим у Причорномор'ї. Тож і знадобилися б оті, хоч і поганенькі, судна, кинуті напризволяще в бухті, й оцей болгарський крейсер.

— Мені, гер оберст, передусім необхідно впоратися зі своїм судном. Відремонтуюсь, а тоді можна й за інші братися,— Стателов кинув за ілюмінатор.— Якщо накаже мій уряд...

— Пусте, уряд,— докинув майор Граббе.— І те й друге треба робити водночас!..

Стателов навіть не глянув на майора. Прикинувся, що зовсім не почув його репліки, але майора підтримав полковник:

— Так, так, чому б не одночасно, гер капітан-лейтенант?

— А тому, гер оберст, що в ремонтних майстернях Севастополя вітер свище — дуже мало робітників, особливо кваліфікованих.

— Що вони, вимерли?

— Не вимерли, а працювати нікому.

— Сидять дома?

— Може, й так, а може, подалися в гори.— Стателов

значуще глянув на німців.— Більшовики не сидять склавши руки.

— Тим паче треба прискорити ремонтні роботи!

Стателов запевнив оберста й майора, що зроблять усе можливе. Німці попрощалися. Провівши гостей, капітан гукнув матроса, щоб той прибрав зі столу, а сам почав знервовано ходити по каюті. Картав себе, що не виявив належної гідності і дозволив німцям говорити зверхнім тоном. Лаяв зарозумілих швабів, вишукуючи для їхньої характеристики найміцніші епітети. По всьому показував союзникам дулю в кишені — на більші жарти з ними пана Стателова не вистачало.

— Ти скоро там? — рівним, крицево-холодним голосом, що виявляв досаду й роздратованість, спитав він матроса, який усе ще брязкав посудом.— Швидше!

— Єсть, вашкобродь! — заквапився матрос.— Дозволите йти?

— Іди,— махнув рукою капітан-лейтенант.— І знайди старшого офіцера.

Але старшого офіцера не треба було шукати. Запобігливий та послужливий Бакирджієв мав неоціненну, з погляду Стателова, властивість з'являтися перед очі начальства саме тоді, коли треба. Так було й цього разу. Тільки зачинилися двері за матросом, як на порозі став огрядний мічман Бакирджієв. На губах — усмішечка.

— Дозвольте, пане капітан-лейтенант?

— Прошу, прошу, другарче,— аж повеселів пан Стателов.— Радий вас бачити.

— Спасибі.

— Що в екіпажі?

— Неприємності, ваше високоблагородіє.— І Бакирджієв поклав перед Стателовим листівку.— Ось. Розтрешено по кубриках серед нижчих чинів.

Стателов швидко пробіг очима інформацію про поточні світові події й зокрема про Владайське повстання в Болгарії. Про революцію на батьківщині він довідався першого ж дня — дістав секретну радіограму. Її зміст знав лише Бакирджієв,— віднедавна він особисто зашифровував і розшифровував усі радіограми,— та ще один-два офіцери. Стателов волів би приховати неприємні новини й від них, але час такий, що сподіватися можна чого завгодно, отож нехай панове офіцери не спускають ока з матросні, яка тільки й жде нагоди, щоб виявити непослух і збунтуватися. Про заворушен-

ня на батьківщині (так назвав він Владайське повстання) на крейсері ніхто, крім них, знати не повинен. І от маеш!..

— Отже, не виконується моя заборона спілкуватися з місцевим населенням? — підняв Стателов голову і з докором глянув на мічмана.

Той розвів руками:

— Неможливо, ваше високоблагородіє. Ремонтники працюють у машинному відділенні, наші матроси бувають у майстернях — аякже, йде ремонт... Але це дрібне, — поспішив заспокоїти Стателова Бакирджієв. — Я, ваше високоблагородіє, скручу в баранячий ріг кожного, хто посмів би хоч подумати про бунт на крейсері! Тепер хай тільки спробують! У Владаях бунтівників розчавлено, як вошей! — зловтішно повідомив мічман і поклав перед Стателовим ще один папірець. То була радіограма з військово-морського штабу. — Прошу! Щойно розшифрував.

Сталево-сірі очі капітан-лейтенанта потеплішали, а сам він прояснів од задоволення... Справді, недавно мав клопіт з тими, дідько б їх забрав, союзниками, потім ще ця більшовицька листівка! Збожеволіти можна!.. А тут, щоб повернути пану Стателову добрий гумор, Бакирджієв приніс таку приемність! Хитрюга, під кінець приберіг!..

У телеграмі повідомлялося, що 29 вересня 1918 року уряд Болгарії підписав перемир'я з Антантою і з допомогою союзницьких збройних частин (перемир'я перемир'ям, а німці поки що лишалися союзниками царської Болгарії) покарав бунтівників, ущент розгромивши їх. По всій країні відновлено законну владу його світлості — богом даного болгарському народові імператора Фердинанда! Було в радіограмі й друге, не менш значне повідомлення: З жовтня його світлості імператор Фердинанд зрікся престолу на користь свого сина Бориса. І останнє... Іменем новоспеченого царя командирові крейсера «Надежда» наказувалося: незважаючи ні на що, продовжувати ремонт і залишатися в Севастополі навіть тоді, коли німці виведуть свої війська з Криму й України.

— Дякую, другарче, дякую! — Стателов згорнув радіограму й заховав до кишені. Йому вернувся добрий настрій, який він втратив після візиту німців.

— Радий старатися, — відповів Бакирджієв.

— Ви звернули увагу на розпорядження будь-що залишатися на місці? — довірливо дивився Стателов на мічмана.

— Так точно, ваше високоблагородіє.

— І що скажете?

— Дуже важливе розпорядження: можна гадати, Антанта має щодо Росії певні плани, і ми тут будемо потрібні.

Стателов кивнув. Мічман носить голову на плечах не для форменого кашкета. З натяку в радіограмі Стателов зрозумів, що болгарський уряд робить переорієнтацію, шукаючи нових союзників. Та, власне, їх і шукати не треба — вони осьде, самі йдуть тобі назустріч, з готовністю погоджуються на перемир'я. Австро-німецький блок війну програв, отже не слід гнівити Антанта, бо лише вона є нині силою, яка вирішуватиме долю народів і держав. Стателов був майже певен у правдивості своїх здогадів, але вважав не зайвим перевірити їх на Бакирджієві. Мічман — як лисиця, ніс у нього чуткий. І, бач, чує те саме, що й Стателов: ми тут будемо потрібні...

Капітан-лейтенант знову згадав недавній візит німців. Пошкодував, що радіограму дістав після візиту, а не перед ним. Він би інакше поводився із зухвальцями — вони б його слухали та підтакували, а не він їх!.. Та дідько з ними! До них тепер байдуже. Треба на крейсері лад навести...

— Щодо більшовицької агітації, другарче, — Стателов вийняв заховану до кишені листівку, — то, прошу вас, зробіть щось, аби вона не з'являлася на крейсері.

— Постараюсь, ваше високоблагородіє!

— Цю де взяли? — вказав Стателов на листівку. — Хто дав?

— Кондуктор Лілев.

— А йому?

— Знайшов у себе на койці. Хтось підклав.

— Пробували з'ясувати, хто?

— Доручив це Лілеву й боцману Петкову.

— Серед матросів маєте надійних людей?

— Поки що ні, ваше високоблагородіє, — повинився Бакирджієв, але тут же запевнив: — Матимемо. Винних виявимо й покараємо!

— Когось підозрюєте?

— Так, ваше високоблагородіє. Мені здається підо-

зрілим портупей-юнкер Спасов. І ще — його приятель Тотев.

— Які докази?

— Жодних! Інтуїція.

— Замало, другарче, — пошкодував Стателов. — Треба схопити на гарячому.

— Розумію, ваше високоблагородіє. Вони від нас не втечуть. А що тут причетні Спасов і Тотев, то я певен. Мені відомо, що у Варні, коли були в училищі, вони ходили на «тісняцькі» збори.

— Знову ж — є докази?

— Нема. Якби були, то вони ще тоді попали б у тюрму і ми зараз не говорили б про них. Тепер їм не викрутитись!

— Не хвалися, другарче, ідучи на рать, — дозволив собі пожартувати пан Стателов, що свідчило про його якнайприятніше ставлення до співрозмовника. — Рапортуй ділом. Не мені тебе вчити, сам розумний.

Бакирджієв аж умлівав од приємної розмови з начальством. Коли це на їхньому кораблі чувано, щоб сам пан Стателов удостоїв когось такої честі: говорив як з рівнею і хвалив за розум!.. Бакирджієв таки ж докладе рук і матиме чим рапортувати його високоблагородію!.. Вірить, що його високоблагородіє оцінить старанність мічмана Бакирджієва. І, може, скоро буде він не мічманом, а лейтенантом! А на грудях, може, блисне й нагорода за вірну службу царю та Болгарії! Хай начувається тоді юнкерня — Спасов і Тотев!..

— Дозвольте йти? — виструнчився і клацнув підборами Бакирджієв.

— Іди, другарче. Хай бог помагає!

Бакирджієв вернувся до себе і, роздягшись, уклався в постіль. Мав звичку в пообідню пору неодмінно поспати. Вважав це своїм офіцерським та чорбаджійським привілеєм і сердився, якщо йому заважали. Уже засинав, коли у двері несміливо постукали.

— Увійдіть, не замкнено! — роздратовано гукнув Бакирджієв.

До каюти вступив кондуктор Лілев.

— А, це ти, — полагіднішав мічман, бо сам же наказав кондукторові щодня доповідати про все, що вдасться побачити або почути.

Лілев був улюбленцем Бакирджієва, так само як Бакирджієв — Стателова. Мічман, рабствуєючи перед

старшими, розчулювався, коли помічав таке ж рабствування перед власною нікчемною особою. Зовні були вони дуже різні. Мічман — височенний, рукатий, мов вітряк. Очіська булькати, наче дві сливи. Кучерявий і довгообразий. А Лілев — навпаки: низькорослий, кругленький, коротко стрижений. Очі на круглому рум'яному лиці — зеленкуваті, наче великі краплі морської води. Голову завжди тримає трохи набік, ніби до чогось пильно дослухається.

— Як ви наказали, пане мічман,— ще з порога швидко заговорив Чогозволите, мов боявся, щоб його не перебили,— сьогодні був у машинному відділенні й нагорі, серед матросів. Комендори Сакакушев і Герчинов конопатять шлюпки. З ними довго говорив портупей-юнкер Спасов.

— Про що?

— Не знаю, пане мічман, я...

— Телепень! А вуха навіщо?

— Та я слухав, я все чисто чув, тільки...

— Ну?..

— Тільки не розібрав, бо говорили по-турецьки.

— Далі?

— А потім я ладком-ладком до комендорів: чи не земляки, мовляв, із паном Спасовим, чи не про домівку говорили... То що новенького дома?..

— Коротше.

— Не земляки, сказали, про домівку не було мови. Лаяв Спасов, що погано працюють. Скаржилися на нього.

— А ти й повірив? — з докором похитав головою Бакирджієв. Лілев знизав плечима:

— Чому б не вірити, пане мічман. Я з ними по-доброму — і вони зі мною відверто. Не так, як цей Спасов, який одвертається і робить вигляд, що не помічає, ніби не кондуктор перед ним, а пусте місце.

— Старайся не бути пустим місцем,— повчально мовив мічман.— З цими комендорами веди дружбу, дізнайся, хто приніс на судно листівки. Якнайшвидше!.. А в машинному?..

— Там я півдня крутився. При мені жодних розмов, крім, звісно, таких, що стосуються роботи. Та ті російські ремонтники і не знають по-нашому, а наші не знають по-їхньому. А коли й знають, то погано, бо все мовчать.

— З Асеновим, механіком, бачився?

— А він з машинного ні на крок. Весь час на людях, тому поговорити до ладу не вдалося. Я, правда, вибрав нагоду, спитав, хто з команди приходить, що говорять, а він наче сказився. Хай, мовляв, питають з нього роботу як з механіка, а не як з донощика й шпигуна, бо він донощиком ніколи не був і, дасть бог, не буде, поки й помре...

— Гаразд, — перебив Бакирджієв Лілева. — Це ми йому колись пригадаємо. Можеш іти, Лілев. Завтра доповіси, звідки попадають у кубрик листівки!..

Чогозволите задки висунувся з каюти.

6

Севастополь у ті осінні дні був тихий, принишклий. У забарвлених пурпуром та золотом парках, де колись раз у раз було чути кришталевий дівочий сміх, де незліченні пари закоханих марно шукали вільної лавки, — в цих парках було тепер пустинно, аж моторошно, надто увечері, коли наставала комендантська година. Місто, мов равлик, затягнулося в свою шкара-лупу і ждало, поки не щезне небезпека. А вона, небезпека, спершу ходила в блискучих шишаках німецьких солдатів, а це вже почала вигупувати й білогвардійськими чоботярми. Заворушилася білогвардійщина і в порту, коло покинутих мертвих суден, силкуючись оживити їх, поставити на бій з більшовизмом. Під крилечком окупантів єдналися у збройні загони контрреволюційні бандити, захоочувані до розбою меншовицькими балакунами.

Але місто здавалося принишклим тільки зовні. Лише про людське око гриміла металом Корабельна сторона, а сама збиралася з силами, запасалася порохом, — готувала удар і окупантам, і контрі. Під самим носом в окупантів, у центрі міста, ночами тихо шелестіла нехитра друкарська машина, розмножуючи гарячі відозви підпільного більшовицького комітету. Кам'янистими стежками поодинці й групами пробиралися в гори народні месники.

Німці останнім часом присмирнішали й збайдужіли до всього, що діється навколо. Їх непокоїли вісті, які надходили з Німеччини. Адже там збунтувалися кильські моряки, тріщить, хитається трон Гогенцоллернів.

Чим це обернеться для німецького робітника, бауера, що носить нині мідний шишак?.. Хоча б для он того підстаркуватого пруссака, що тупає коло воріт, охороняючи вхід на територію ремонтних майстерень? Йому байдужісінько, проникне хтось на територію порту чи ні, відремонтуються оті чорні пузаті баржі чи не відремонтуються,— швидше б його відпустили додому!.. І взагалі, на якого біса зроблено отут пост? В порту нема чого охороняти, а якби навіть було, то цей пост не pomoже. Кожен тут знає, крім воріт, ще сто стежок. Як он ті хлопчаки, що повмощувалися неподалік од вартового просто на землі і грають у якусь невідому німцеві гру. Він уже не раз бачив їх на території майстерень, а щоб хоч раз пройшли повз нього через ворота,— такого не пригадує. Мають свої ворота. Біс із ними, шибениками.

Камбала й Голка грали в орлянку і раз у раз позиркували на постового, що мляво тинявся коло воріт і нетерпляче ждав, коли його нарешті змінять. Грали хлопці знічев'я, без захвату — аби не сидіти склавши руки. Підкидали вгору монету й не дуже непокоїлися, що випаде — орел чи решка. Що виграти, що програли — зараз однаковісінько. Миколаївські гроші, навіть великі паперові купюри, годяться нині хіба на сміття. Так само й керенки. На стихійних ранкових базарчиках ходять і одні, й другі. Але спробуйте купити за них бодай фунт м'яса! Треба оддати паку миколаївських (колись за таку суму купляли корову з телям) або купу керенок. А вже про дрібні, то нічого й говорити! І в Гриня, і в Герася мідяків пригорщі! Купити за них не можна нічого, то хлопці залюбки програють свої скарби, щоб не обривати кишень.

Але не лише гра тримає їх сьогодні коло воріт. Вони теж на посту. І їхній пост куди важливіший, ніж у того німця!

Голка спокійний і терплячий. Хоч і поглядає на ворота, але лиш для того, щоб не пропустити поза увагою чогось важливого. А Камбала хвилюється:

- Чомусь не йде.
- Треба зачекати.
- А може, він зовсім не прийде?
- Сказано, прийде, то й прийде!
- А може, він уже пройшов, а нас не помітив!
- Якби пройшов, то ми б побачили!

Камбала й сам не думає, що чоловік, якого вони ждуть, уже пройшов і вони його прогавили. Але хай спокійний Гринь заперечить, то й він, Герась, заспокоїться. Підкинув важкого мідного п'ятака з двоголовим царським гербом:

— Орел чи решка?

А тут над ними:

— Драстуйте, хлопці, як пройти на Ластову?

Підхопилися на ноги — перед ними гарний болгарський моряк.

Хлопці на хвилю отетеріли. Ждали, ждали цього моряка, а він прийшов так несподівано. Аж розгубилися. Моряк мусив перепитати:

— Як пройти на Ластову?

— Ми там живемо, — першим схопився Герась.

— Ми покажемо, — заспішив і Гринь.

— Спасибі, ходімо, — промовив моряк і, широко ступаючи, рушив вулицею.

Так, це той, кого хлопці ждали. Гринів батько наказав їм чатувати сьогодні коло майстерень. До них підійде моряк і запитає, як пройти на Ластову. Але його на Ластову не треба вести. То тільки такий пароль. Відповісти так, як хлопці допіру й відповіли, а тоді провести не на Ластову, а до дядькової Сашкової Даринки.

Тепер хлопці розуміли, що то не залицяльники, а підпільники приходять до їхньої Даринки. А коли так — вони найперші помічники і Даринці, і татові, і всім, хто з ними!.. Моряк ішов посередині, а Гринь та Герась обабіч, ступали якомога ширше, щоб попадати в ногу з моряком.

— А ви, дядю, з «Надежы»? — задав Гринь не дуже доречне запитання, бо відомо, що, крім «Надежды», в Севастопольському порту інших болгарських кораблів немає, отже, моряк не може бути з іншого судна. Але нічого кращого Гринь не придумав, а розмову починати треба було, то й спитав, що спало на думку.

Моряк ніби не помітив Гриневої ніяковості, відповів:

— Так, з «Надежды».

— А ми були на «Надежде», — похвалився Герась, бо вони з Гринем таки ж пробралися на крейсер, коли там працювали Гринів тато й дядько Сашко. Хлопці сказали вартовому, що несуть їсти, і той пропустив.

— Сподобався наш корабель? — поцікавився моряк.

— Ще й як! — у захваті відповів Гринь.

Хлопцям ще хотілося запитати, як звати моряка, та не посміли. Отож пройшли решту шляху мовчки. Гринь лише й озивався, коли повертали в завулки то ліворуч, то праворуч: «Сюди... А тепер сюди...»

Хлопці мовчали, — боялися показати себе перед чужоземним моряком базіками, а моряк був заклопотаний і йому не до балачок. Він хвилювався, хоч зовні й не видно того анітрохи. Хвилювався, бо вперше, відколи «Наdejда» пришвартувалася в Севастополі, йде на розмову з місцевими підпільниками.

Його, Спаса Спасова, запросили на таємну більшовицьку сходку.

Даринка вийшла назустріч, ще коли хлопці зі своїм супутником були далеченько від її дому. Певне, дивилася у вікно і побачила їх здалеку. Ішла й посміхалася, мов світило весняне ласкаве сонечко.

— Це до тебе, Даринко, — сказав Гринь.

— Знаю, — озвалася Даринка. — Спасибі, Гриню. І тобі спасибі, Герасю, — кивнула до Камбали, а сама дивилася на Спаса блискучими очима з допитливістю і радісним здивуванням. Коли батько сказав їй, що навечір прийде моряк з «болгарина» і його треба привести до місця сьогоднішніх зборів, вона відповіла: «Добре, тату». Але навіть гадки не мала, що зустріч та буде незвичайною. Вона з самого малечку звикла бачити в Севастополі і своїх моряків, і закордонних, і всі вони, здавалося, були схожі чимось між собою. Одного з таких гадала побачити й сьогодні, а він, виявляється, зовсім не такий, як усі.

Певне, схоже почуття переживав і Спасов, бо теж першу мить зачудовано дивився Даринці в вічі, а тоді кивнув головою, обірвав мовчазне замилування:

— Здравей, мома! — забувши на хвилину, що він не дома, а в чужій країні, привітався по-своєму, по-болгарськи. І ще дужче здивувався, коли почув:

— Здравей, момк!..

Даринка не знала по-болгарськи. Як слід не знав навіть тато: розуміти розумів усе, а говорити було важкувато. Проте колись Даринка знічев'я перейняла від нього кілька слів. Знала, як привітатися, як звуться різні хатні речі, як сказати «тату», «мамо», «дівчино», «парубче». І ніколи б не подумала, що волею випадку

ті небагаті мовні набутки стануть колись у пригоді, принесуть отаку радість її новому знайомому.

А він таки зрадів невимовно! Почувши оте «здравей, момк», ніби чудом якимсь опинився в рідному селі, в далекій Наталениці, і швидко та гаряче заговорив до дівчини, енергійно жестикулюючи руками. Даринка остудила Спасів запал:

— Це ти моєму татові розкажеш, бо я не годна второпати,— і розсипала на всю вулицю кришталевий сміх.

Засміявся й Спас, аж тепер збагнувши, як занесло його в захопленні.

Гринь і Герась повітріщали очі, коли Даринка з болгариним заговорила не по-нашому, у хлопців ворухнулася гордість за Даринку: он яка вона в нас! І по-болгарськи балакає!.. А потім, коли завважили, як сміються Даринка й моряк одне до одного, трохи посмутніли. До них Даринка теж часто сміється, але щоб так — ніколи!.. Ревниві серця підказували хлопцям, що цей чужоземець може стати для Даринки не лише товаришем по підпіллю. І від цього робилося сумно.

Даринка тим часом опам'яталася — чого ж це вони стоять серед вулиці та регочуть? — поглянула на приємніших малолітніх лицарів, обняла обох за плечі, приголубила:

— Ходіть, голубчики!.. Вас дома ждуть!..

Похнюплені хлопчаки почвалали вулицею. Добре їй, що вона вже доросла. А їх справді ждуть дома. Ще й прочухана можеш дістати, якщо дуже запізнишся. Не сьогодні,— бо сьогодні вони виконували доручення Гриневого тата,— а взагалі!..

Вже сутеніло. Назустріч дівчині та юнакові зрідка попадалися перехожі. Проводжали юну пару зацікавленим поглядом: бач, якого собі кавалера десь доп'яла одиначка Олександра Рупчева!..

— То ви — Спас? — скинула вона очі на юнака. Батько ще вранці сказав, як звати моряка, котрого вона має провести до місця зборів.

— Так, Спас. А ви — Даринка,— не спитав, а повідомив юнак, аби вона знала, що його теж про дещо поінформовано.

Проїшли неширокою вуличкою, що вела до Північної бухти, вийшли на берег. Сонце недавно пірнуло в море, і над горизонтом ще червоніла неширока смуга

неба. А з-за плечей спускалася до бухти ніч — сутінь густішала та густішала.

— Котра година, Спасе?

Спас вийняв важкий годинник, приглянувся до циферблата:

— Щойно минуло дев'ять.

— Маємо час. Нам на десяту, а тут недалеко.

Під ногами шурхотіла перемішана з жужелицею галька. Віяв рівний і густий західний вітер. Море на відкритому рейді ходило ходором, а в бухті хвилі гасли, й до берега докочувалися тільки невеликі бурунці, з тихим плескотом лизали прибережне дрібне каміння.

Дорогу Спасові й Даринці перегородила черепашикова брила, що справа переходила в крутий, майже прямовисний берег, а зліва виступала в воду. Спасові здалося, що далі йти ніяк,— треба або обминати брилу морем, або вертатися назад. Але Даринка ходила тут не раз. Відколи пам'ятає себе, відтоді знає й цю брилу, і розколину в ній знає хтозна-відколи. Тієї розколини Спас спершу не побачив у сутіні.

— Тут можна пройти?

— Можна,— потвердила Даринка.— Як хтось дуже дебелий, то не пройде, а ми пройдемо,— і вона першою шаснула у вузьку щілину.— Ідіть за мною, тільки обережно, тут три приступки... Щоб не спіткнулись, тримайтеся за мене.

Даринчина рука торкнулася Спасової, гарячою пташиною тріпнулася і застигла в його широкій долоні. Він стиснув її злегка-злегка, ніби боявся роздушити. Серце чомусь застукотіло частіше й так голосно, що, мабуть, було його чути кроків за десять. Аж злякався, що почує Даринка. Отак і ступав Спас услід за дівчиною, поки вийшли з вузького коридора. А вийшли скоро — розколини тієї кілька кроків. Шкода! Йому б хотілось, щоб тяглася вона хоч сто кілометрів! Він ішов би та йшов скільки завгодно, аби тільки не випускати Даринчиної руки!.. Спас послабив долоню, з жалем подумавши, що зараз випурхне та тремка пташка, а вона не випурхнула!..

Даринка наче забула забрати руку.

Так і йшли. Шурхотіли галькою і мовчали. Обом було незвично хороше, обоє дивувалися несподівано щасливій годині, що прийшла до них цього осіннього вечора.

Та всьому є межа. Ось кінець і їхньому мовчазному раюванню: перед ними рипуча хвіртка, далі — вгрузла у землю стара кам'яниця.

— Тут! — зітхнула Даринка й забрала нарешті руку.— Ходімо.

Тихо перейшли невеликий дворик, Даринка постукала. За дверима кашлянули, спитали:

— Хто?

— Я, Даринка.

Двері прочинилися, на порозі забовваніла висока чоловіча постать:

— Прошу, швиденько!..

У хаті було дві кімнати. Перша, невеличка, освітлена червоуватим світлом від лампи, якій явно бракувало напруги. Друга кімната — простора, освітлена так само тьмяно. Невисокі вікна позапінаті темними хустками. В кімнаті більше десятка чоловік. Назустріч Спасу й Даринці ступив Гнат Маковій. Потиснув морякові руку:

— От і добре, що прийшли. Сідайте, будь ласка.— А тоді до присутніх: — Це товариш із болгарського крейсера. Я вже говорив про нього. А дівчину, — кивнув на Даринку, — самі знаєте.

Присутні приязно заусміхалися. Коло столу Спас побачив ще одного знайомого — то був Даринчин тато, Олександр Рупчев. Поряд з ним — худорлявий юнак з вусами. Теж приязно кивнув Спасові, підвівся:

— Почнемо, товариші!

7

Була неділя. Половина скороченого екіпажу болгарського крейсера розгулювала по Севастополю. Хотів того мічман Бакирджієв чи не хотів, а мусив відпускати матросів на берег. Розумів, що небезпечно закручувати гайки надто туго. І так підупадає колись всемогутня сила офіцерського наказу, а якщо виявити надмірно круту командирську волю, то це може викликати відвертий непослух або й спричинитися до бунту. Важкий час. Агітація соціалістів, більшовицькі листівки, тривожні вісті з різних країн про революційні виступи — все те геть розпаскудило матроса!.. Раніше мічман Бакирджієв у пику б його, сучого сина, та в карцер на хліб і воду! Або й під суд!.. А тепер, бач, ховай у кише-

ні стиснуті кулаки, усміхайся, коли в тобі лють аж кипить!..

Думалось, що після придушення бунту у Владаях (пан Стателов навмисне поінформував про те команду) зробиться матросня тихою та покірною, аж ні! Надав чорт збунтуватися німецьким матросам у Кілі! Швах діла у союзників!.. І вже про те тільки й мови на судні. А тут ще мерзотник Лілев у дурні пошився, дав натовкти собі пику!.. І все те він, Бакирджієв, як старший офіцер, має загладити, втишити. Мусить трохи не запобігати перед нижчими чинами!

Небо над Севастополем, мов кришталь, чисте і прохолодне. Осінь торкнула позолотою міські сади й парки, війнула по стежках шелестким сумом. У таку пору природа вабить людину чи не більше, ніж літом, навесні або взимку. Потягнуло у приморські парки й моряків-надеждинців.

Спас Спасов, а з ним Тотев, Сакакушев і Герчинов пройшли по Великій Морській, завернули на берег Артилерійської бухти й поволі побрели парком до пам'ятника затопленим кораблям.

— Ну, то як воно скоїлося? — запитав Спасов Сакакушева. — Хочеться почути від очевидця...

— Кумедія, та й тільки, — зареготав Сакакушев, згадуючи недавню пригоду з кондуктором Лілевім. Це сталося у відсутність Спаса Спасова, і його цікавило, як сумирні надеждинці відлупцювали пана Чогозволите. Христо був при тому.

— Справді, кумедія, — повторив Христо. — Після того як Чогозволите почастивав нас із Митрушем цигарками, ми одразу домізували, чого йому треба. Ну, я й не спускав з нього очей. Хлопці були на вахті, в кубрику нікого. Він і шаснув, бачу, до нашого помешкання. Я догадався: перетрушуватиме мотлох у рундуках, прокламації шукатиме. Шепнув матросам: злодій, мовляв, у кубрику!.. Ті кинулися й зловили Чогозволите на гарячому: порпається у матроських торбах. Була кулакам робота. А я ще докинув: «Братці! У мене двадцять левів пропало!» Ну й дали! «Злодюга!.. Тварюга!.. Гад!.. У своїх красти, у матросів!..» Були б, мабуть, на котлету стовкли, якби не нагодився Бакирджієв. Ускочив до кубрика: «В чому справа?» А ми йому: «Ось, дивіться, ваше благородіє! Пан кондуктор матросів обкрадає! За борт слід викинути собаку!» Тремтить

Чогозволите, витирає роз'юшеного носа, на рятівника свого позиркує. А мічман наскакує: «Як посміли чинити самосуд? Я вас!.. Я...» А ми дурниками прикидаємося: «Який самосуд, ваше благородіє?.. Ну, провчили трохи злодюгу по-морському!..»

Христо знову задоволено зареготав, переживаючи подробиці потішної пригоди і згадуючи, яким жалюгідним стояв перед розгніваними матросами відлупцьований Чогозволите. Сміялися разом із Христо і його слухачі. Спас заохочував:

— Ну, а далі?..

— А далі,— витер Христо сльозу, що виступила од сміху,— все як треба. Попали Чогозволите з мічманом у скруту. Уявіть їхнє становище. Чогозволите не може признатися, що він шукав прокламації, а не матроські мідяки. Отже, не спростує матроського звинувачення. А Бакирджієв і радий би виручити його, та як це старший офіцер захищатиме злодія?.. Для годиться мічман пообіцяв доповісти про злочин кондуктора панові Стателову, а той покарає винного. Нам же пригрозив: «Не мали права бити! Хто бив — відповідь!..» А ми мічманові: «Всі били!» Бакирджієв пиниться: «Хто перший почав?» Ми свої: «Усі перші!» Плюнув тоді він з досади кондукторові Лілеву на черевик, вискочив з кубрика. За ним, боязко озираючись, чи не почаствуємо знову потиличником, вислизнув і Чогозволите.

— Добре,— задоволено мовив Спасов,— дуже добре! Молодець, Христо!

— Чого? — низав плечима Сакакушев.— Щерю Тодінов — ото молодець! Шкода, не пустили його на берег, несе вахту. Кулачища в нього, скажу вам, як гарбузи! Чогозволите довго пам'ятатиме!

— Всі молодці,— похвалив Іван Тотев.— Головне, дружні.

Усі четверо не змовляючись зупинилися проти пам'ятника — високої мармурової колони з золотим двоголовим орлом на верхівці. Колона стояла в морі, неподалік від берега, на кам'яній брилі.

— Гарний пам'ятник,— милуючись, промовив Христо.

Спасов, відколи «Надежда» прийшла в Севастополь, був уже в місті кілька разів. Бачив і пам'ятники, і рештки давніх оборонних споруд, непогано знав героїчну історію Севастополя. Пояснив товаришам:

— У 1854 році англійці, французи й турки пішли на Росію війною. Севастополь витримав тоді страшенно довгу оборону. Щоб не пройшов у севастопольські бухти ворожий флот, росіяни закрили їх, затопивши при вході чимало своїх кораблів. А вже пізніше поставили пам'ятник затопленим кораблям... Росія не раз боронилася од усяких нападників і щоразу перемагала. А вже турків, то хтозна-скільки разів била. Отак-то, друзі. А зараз,— повернувся Спасов до недавно перерваної розмови,— поговоримо про справи на судні. Що у вас у кубрику один за одного — прекрасно. Але треба прагнути більшого. Один за одного мусить стояти не тільки в одному кубрику! Не тільки на одному крейсері! Весь трудящий люд мусить бути один за одного!..

— Ну, це не від нас залежить,— розвів руками Митруш.

— І від вас,— заперечив Спасов,— і від мене з Іваном, і від усіх. Треба тільки докладати рук і працювати для цього. Потроху, поволі, але наполегливо.

— Що ж маємо робити ми? — глянувши на Митруша, запитав Христо.

— Найперше — допомогти мені та Іванові організувати екіпаж. Зробити його дружним, як ваш кубрик, тільки більш свідомим і цілеспрямованим.

— Хіба наш кубрик несвідомий? — образилися Христо й Митруш.

— Не треба їжачитися, друзі,— розважно сказав Спасов.— Добрі у вас хлопці, а таки ж несвідомі!.. Без політичної програми і політичної мети нічого ви не варті й ні на що не здатні. Хіба тільки віддубасити Лілева, що ви й зробили з належною старанністю.

— Так,— погодився Сакакушев.— Дали скільки треба, не більше й не менше.

— Якраз стільки йому належить за політичною програмою,— пожартував Митруш Герчинов.

— Це вірно,— вів далі Спасов.— Роз'єднані, неорганізовані матроси бояться Лілевих, Петкових, Бакирджієвих. Отже, треба організуватися, вибрати матроський революційний орган, який би керував роботою в екіпажі, контролював дії офіцерів. Якщо ви поділяєте точку зору соціалістів-«тісняків», до яких ми належимо,— помагайте нам. Ви знаєте матросів краще, ніж ми. От і запросіть на збори тих, кому можна вірити, хто не побіжить доповідати Бакирджієву.

— Ну, зрадників знайдеться небагато,— зауважив Христо.

— А може, й зовсім не знайдеться,— додав Митруш.

— Це дуже добре. Коли і де нам краще зібратися?

— В нас у кубрику,— сказав Христо.— Завтра чи післязавтра надвечір, коли більшість матросів будуть вільні од вахти.

Тотев з Герчиновим та Сакакушевим верталися на судно, а Спасов лишався на березі.

— Візьми мені щось повечеряти,— попросив Тотева.— Маю залагодити в місті деякі справи,— помахав хлопцям і заквапився на Корабельну сторону.

Тотев переморгнувся з Христо та Митрушем, гукнув услід Спасову:

— Знаємо твої справи! Якась краля не дає спокою!..

Спасов не обернувся й не відповів на Іванів жарт. Лише посміхнувся, бо Іван наполовину вгадав... Так, у Спаса були справи. Треба побачитися з Олександром Рупчевим. Після таємних зборів, на які було запрошено Спаса, він, за домовленістю з підпільниками, одержував через нього більшовицьку літературу й інформацію про поточні події. Зараз, перед зборами на судні, інформація йому була вкрай потрібна. Але це перша половина діла. А друга... Друга — то Даринка! Ця дівчина справді віднедавна не дає Спасові спокою. Він весь час думає про неї, не може з нею не бачитися, він дивується, як це раніше, до того щасливого вечора, жив без неї!.. Стрічались вони по тому ще кілька разів. Спершу у справах, а потім просто так, бо зустрічі були для обох приємністю.

Рупчев чи не першим помітив доньчину зацікавленість портупей-юнкером Спасовим, але мовчав. Даринка в нього розумна. Потоваришувала з юнаком — хай. Що в цьому поганого? Навіть краще: ніхто не подумає, що Даринку й Спаса зв'язує, крім залицяння, ще й щось інше.

Спас, задоволений недавньою розмовою з Христо й Митрушем, по-молодецьки йшов вулицею і намагався вгадати, як складеться нинішній вечір. Поговорить він з Рупчевим про справи, порадиться щодо завтрашніх зборів, а тоді? Попрощається й піде на судно?.. Ні, він хотів би по діловій розмові поблукати берегом з Даринкою... Може, їй треба буде кудись іти, то чом би йому не провести дівчину? Та як би там не було, все одно він

побачить сьогодні оте диво дивне, оту красу незвичайну — свою Даринку!..

— А Даринки нема дома! — наче ломакою по голові вдарило Спаса.

З-за невисокого штахету дивляться дві пари очей. На лукавих лицах — зловтішні усмішки.

— А, це ви, горобенята! — спинився Спас навпроти Камбали й Голки. — Здорові були!

— Здрастуйте! — дружно відгукнулися хлопці.

— То ви щось казали?

— Даринки нема дома! — з задоволенням повторили Спасові суперники.

— А звідки ви знаєте?

— А я вранці був у дядька Сашка, — пояснив Гринь.

— Та я й не до Даринки, — збрехав Спас. — Я до дядька Сашка.

— І його нема дома.

— Де ж вони?

— Попливли ставриду ловити.

— А ви не жартуєте? — Розчарований хлопчачим повідомленням, Спас усе ж не відступався від сподівання на зустріч з Даринкою. — Признавайтесь!

— Не жартуємо.

Хлопці побачили, як одразу посмутнів болгарин, і самі посмутніли. Хоч і ревнували, та все ж цей моряк їм дуже подобався. Вони не бажали йому прикроців і раді були б допомогти, якби знали чим.

— Ходімо до нас, дядю, — запросив Гринь. — У нас і тато дома, і мама...

— Чому б не піти? — погодився Спас.

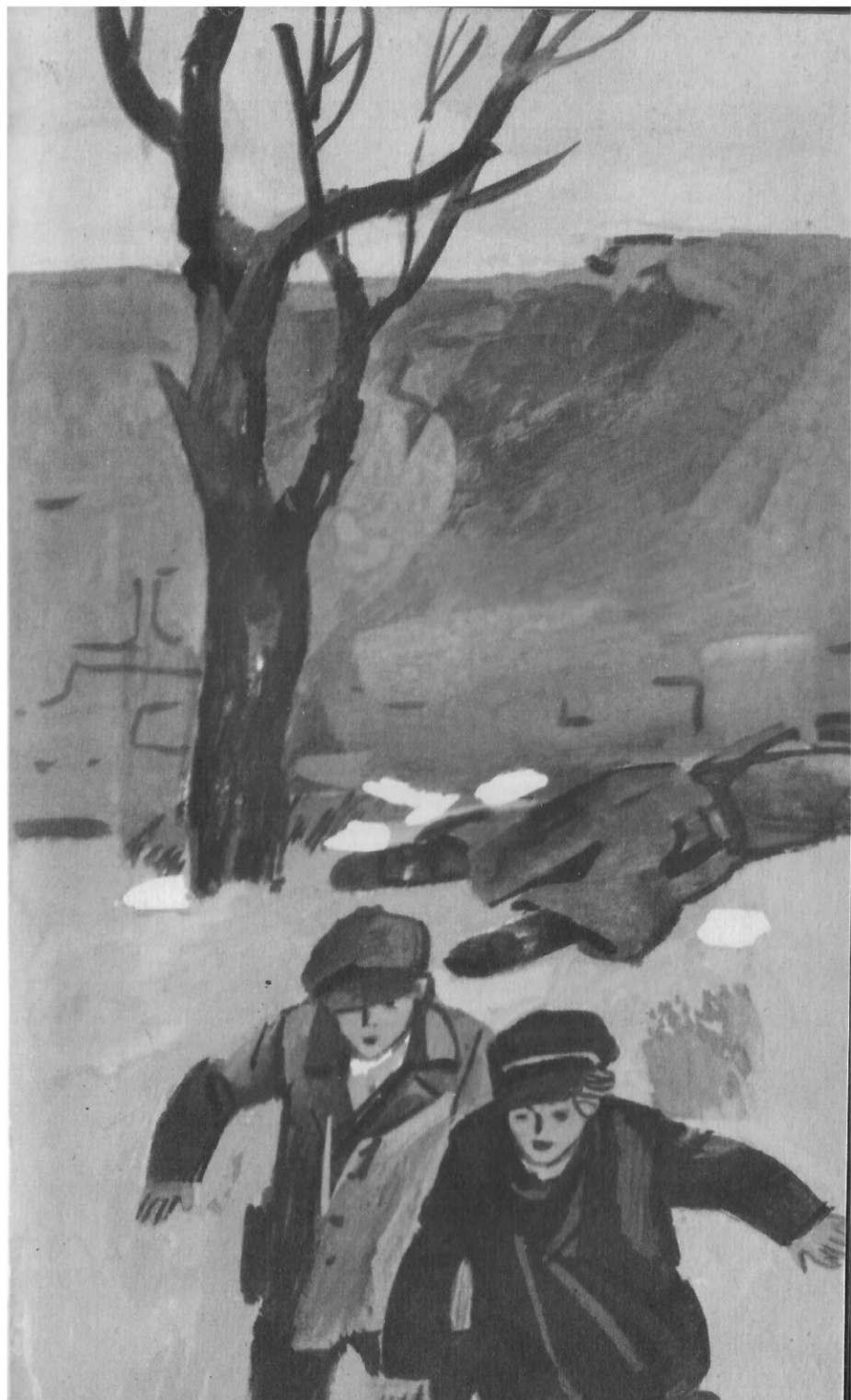
Гнат Маковій зрадів гостеві.

— Це добре, що ви зайшли, — казав він, коли мати, для годиться посидівши з гостем зо три хвилини, вийшла до кухні й покликала за собою хлопців. — Товариш Рупчев сьогодні вранці згадував про вас.

— Я йшов до нього, та ті молодці, — кивнув на кухню, — сказали, що нема.

— Так, поїхав з дочкою. Щось зловлять — вони рибалки спритні. Я вчора їздив, привіз чимало. На рибі, власне, й живемо.

Спас знав, що севастопольцям зараз не з медом. Хто сидить без роботи, а хто й має роботу, — та на нікчемні зароблені папірці не розживешся. Помагає море. Хай допоможе сьогодні й Даринці з батьком!..

— А Рупчев просив мене дещо переказати вам,— заговорив Маковій по суті.— Вчора була в нас розмова. Приходив товариш з міського комітету, багато розповів. Ну, що в Німеччині революція,— це ви знаєте. А що німці в зв'язку з цим мають ось-ось вивести війська з України й Криму,— то це ми й самі тільки допіру узнали. Вже, власне, почали виводити. З Севастополя виїхали деякі сухопутні підрозділи. Не звернули уваги?

Спас низав плечима:

— Та ні, слідкувати за цим не маю змоги. Але виведення військ — це ж прекрасно! Для революції, для вас, для нас — для всіх!..

— Авжеж, крах німецької окупації — то добре! Проте для революції виникає нова загроза.

— Що маєте на увазі?

— Антанту, товаришу Спасов,— пояснив Маковій.— Бачите, внаслідок революції в Німеччині владу Гогенцоллернів повалено, але замість диктатури монарха встановилась диктатура буржуазії. Скориставшись з революційних заворушень німецьких матросів і робітників, владу захопили праві соціал-демократи. Ну, ви, певно, розумієте, що то за соціалісти! Еберт, Шейдеман, Ландсберг та інші праві звели нанівець революційні завоювання. Новий буржуазний уряд уклав мир з Антантою. Ворон ворону, бачте, ока не виклює. Тепер разом душитимуть революційний рух.

— Одне слово,— промовив Спасов,— у Німеччині сталося те, що недавно у нас, у Болгарії.

— З тією тільки різницею,— додав Маковій,— що ваша буржуазія зберегла монархію — посадила на престол Бориса. Але то ненадовго. Час монархічної влади минув.

— Так, так,— міркував Спас.— Проте Антанта й раніше підтримувала російську контрреволюцію, отже становила загрозу молодій Республіці Рад?

— Але тоді вона сподівалася на успіхи Німеччини в придушенні революції. Тепер же, не маючи такої сподіванки, подвоїть зусилля. Нам буде нелегко. В перемозі ми не сумніваємося, але применшувати небезпеку більшовикам нема рації. Кораблі Антанти не сьогодні-завтра можуть з'явитися біля наших берегів.

— Це, товаришу Маковій, ваше особисте припущення чи офіційні відомості? — вважав за потрібне уточнити

Спасов, бо поява флоту Антанти в Чорному морі прямо б торкалася «Надежды».— Це дуже важливо.

— Розумію. Тому й говорю з вами, вважайте, офіційно. Ревкомові стало відомо про активні переговори між представниками Антанти і білогардійщиною. Невдалий царський лакуза, ідейний верховода контрреволюції пан Шульгін, енергійно листується з французькою розвідкою в особі Еміля Енно — домовляються про найскорішу інтервенцію Антанти на Україні. Словом, інтервенти ось-ось кинуть якір на севастопольським рейді!..

— Отже?..

— Отже, товаришу Спасов, нам не байдуже, як поставиться до нових окупантів екіпаж вашого крейсера.

— Розумію,— кивнув Спасов.— Зробимо все, щоб ставлення було революційно правильним.

Маковій з вдячністю потиснув Спасові руку.

8

На болгарському флоті уже кільканадцять років живе примовка: «Зблід, як офіцер «Надежды» при зустрічі з «Потемкиным». Але моряки кажуть це з осторогою, щоб не почув хтось із офіцерів або їхніх нашіптувачів, які, мов поганий бур'ян, таки ж не переводяться серед матросів.

Спас Спасов почув цю примовку у Варні, як тільки прийшов у машинне училище. Її любив повторювати старий відставний матрос, що з милості начальника училища служив при кухні й мав за це шмат хліба. На віслючкові, запряженому в легенький візок, він підвозив до кухні дрова, продукти,— все, що накажуть,— і завжди гомонів. Мав за співбесідника когось із безвусих юнкерів — говорив з ним; не мав — вів розмову з віслючком або сам із собою. Поважав тих, що вміли слухати не перебиваючи. Коли Спас запитав, звідкіля взялася та чудна примовка, старий спершу одбувся жартом:

— Будеш багато знати — отака борода виросте!

Та коли Спас запитав ще раз, старий розповів бувальщину, схожу на легенду. Служив він тоді на «Надежде», бачив усе те на власні очі...

Оповідач з нього був неабиякий. З його розповіді й

постала перед Спасовим незвичайна картина не дуже давнього минулого.

...Тритрубний красень корабель, врізнобіч најжившись довгими хоботами гармат, кілька днів бентежно шугає по Чорному морю. То пропаде з-перед очей, то раптом знову вирине з-за мерехткого обрію й кине якір на рейді проти котрогось із російських портових міст. А в містах казна-що діється!..

Одні радіють броненосцеві, кричать: «Слава!» і підкидають угору шапки, а другі дрижать од переляку, втягують голови в плечі й зеленіють зі злості. І тільки й мови, що про той корабель, — «Потемкин», «Потемкин», «Потемкин»!..

На броненосці — в кубриках і трюмах, на юті й шканцях — вісімсот чорноморців! Вісімсот відважних! Збунтувалися проти царя та панства. За свободу, рівність, братерство! На фок-щоглі прапор, мов полум'я!

Дрижали не лише буржуї в приморських містах. Колотився сам цар-государ Микола в стольному Петербурзі. Гнав накази слугі своєму вірному — чорноморському адміралові Чухніну:

— Розстріляй! Потопи! А живий хто попадеться з бунтарів-матросів — знищуй, карай, вішай! Іменем моїм і рукою мою!

Вивів адмірал Чухнін у море ескадру — мабуть, з десять бойових кораблів.

— Оточити «Потемкина»! Потопити «Потемкина»!..

Та адміральський наказ безсилий — «Потемкин» ніби заворожений пройшов крізь стрій ескадри і зник у зеленкуватому мореві. Не захотіли матроси розстрілювати своїх братів-потьомкінців.

Кусав собі лікті адмірал Чухнін, та вдіяти нічого не міг. Не коряться матроси!.. Ще, чого доброго, вся ескадра повстане, як той «Потемкин»!..

І раптом — радість адміралові! Радість цареві Миколі!

Болгарський князь Фердинанд — тоді ще він князем звався, а не царем — зохотився прислужитись російському цареві Миколі.

— Я потоплю ваших заколотників! Дозвольте?

— Будь ласка, ваша світлість! Боже вам поможи!..

Його світлість жене депешу крейсерові «Надежда», що плавав на той час неподалік від Криму: «Подати допомогу російській ескадрі! Потопити «Потемкина»!»

Наказ є наказ. Із Фердінандом, однаково що з дурнем, жартувати не можна. Взяла «Надежда» курс на Севастополь. Там десь мусить перетнутися її шлях зі шляхом повсталого російського броненосця.

Неспокійно на «Надежде». Хвилюються моряки — і матроси, й офіцери. Тільки офіцери клопочуться тим, аби виконати князівський наказ, а матроси навпаки — щоб його не виконувати.

— Чули таке? — обурювалися в матроських кубриках. — Ми маємо стріляти в таких, як самі, матросів!..

— Чи ми вбивці?

— Чим завинили нам ті потьомкінці?

— Та нам би самим своє панство з офіцернею за борт!..

А в офіцерській кают-компанії говорили трохи не пошепки, злякано:

— Ой, не стануть, пане капітан, наші матроси до гармат!..

— Ой, не послухають команди!..

— Сам чув: бунт хочуть підняти!..

— На реї поглядають: де краще нас повісити!..

Капітан собі на умі — мовчить, і тільки. А йому ж чи не найгірше. Спробуй князівський наказ виконати — за бортом або на реї опинишся. Не виконаєш — князь по голівці не погладить. Тьху, та й годі!..

А до кают-компанії вахтовий офіцер:

— Пане капітан, на горизонті «Потемкин»!

Застебнув капітан кітель на всі гудзики. Поправив кашкет на голові, твердим кроком рушив на палубу. За ним офіцери. А на палубі — яблуку ніде впасти. Весь екіпаж, крім кочегарів, нагору висипав. До бортів тиснеться. Очі у кожного — жарини!

А «Потемкин» — ось уже він! Швидко назустріч «Надежде» шпарить. І, мабуть, ані гадки в потьомкінців, що «болгарин» має наказ: «Потопити!»

Капітан зійшов на місток. Лице непроникне, спокійне. Ліву руку, аби не тряслася, в кишеню засунув. Правою підніс до очей бінокль, навів на російський повсталий броненосець. Дистанція — якраз щоб бабахнути з гармат головного калібру.

А матроси мов шалені. Безкозирками махають, «ура» кричать!..

«Потемкин» майже порівнявся з «Надеждой». Мусить капітан подати команду. На те він і капітан.

— Ува-а-га! — гукнув ніби чужим голосом.

Гомін на палубі враз обірвався. Було чути лише двигтіння машин унизу та легкий плескіт бурунів за кормою. Тиша, що запала по капітановім вигуку, була моторошна і тягнулася, здавалось, нестерпно довго. Що то зараз буде!..

І раптом несподіване:

— Пра-а-пор для зустрічі!..

Капітанова команда спантеличила весь екіпаж: замість наказу стріляти — наказ... вітати!..

Прапор швидко поповз угору. Матроси ще дужче ревонули «ура». Бліді офіцери поволі почали приходити до тями: декотрі поглядали на капітана в замішанні, декотрі з неприхованою симпатією, а хто і з осудом, неприязню й навіть погрозою. А він нічого того ніби не помічав і не чув. Ніби й сам був здивований своїм несподіваним наказом. І в очах уже — ні розгубленості, ні страху. А ще, здавалось, був задоволений з того, що допіру вчинив добре діло, — це головне, а до всього іншого байдуже.

З того часу й примовка залишилася.

Портупей-юнкер Спасов, коли слухав розповідь старого надеждинця, не думав, звісно, що йому після училища випаде служити на «Надежде». А коли його послали саме на це судно — дуже зрадив, бо вважав «Надежду» путящим кораблем. В ту критичну хвилину, при зустрічі з «Потемкиным», крейсер повівся достойно. І капітан викликав у Спаса Спасова почуття захоплення і поваги: адже знав, що буде жорстоко покараний (так воно потім і сталося), одначе дав команду вітати!.. Сила страху перед розбурханим екіпажем штовхнула на такий крок?.. Ні!.. Скоріше совість і честь. Він привітав революційний корабель, накликавши на себе скажений гнів його світлості Фердинанда.

Шкода, зараз на «Надежде» не такий командир. Нині командує Стателов. Цей так би не вчинив, а заради благополуччя своєї особи стріляв би, топив кого завгодно! Цей виліз би зі шкури, а наказ князя постарався б виконати! Та справа не в Стателові, не в таких офіцерах, як Бакирджієв. Справа в екіпажі. А він, екіпаж, хоч із славних надеждинців 1905 року вже не зосталось нікого, нині не менш достойний. Неорганізований тільки, заляканий бакирджієвими!..

Про це думав Спас Спасов, прилігши для короткого

перепочинку на койку. Вони з Іваном щойно відпрацювали вахту й відчули страшенну втому. Іван торкнувся шогою твердої матроської подушки — одразу пірнув у сон. Бач, сопе та посміхається. Сниться, мабуть, щось приємне. Але Спас мусить перебити йому сон, позбавити приятеля приємності. Скоро проб'ють шість склянок.

Коли Спас Спасов та Іван Тотев прийшли до матроського кубрика, там було вже повно. Христо й Митруш скликали всіх, хто не був зайнятий на вахті. Матроси йшли на збори охоче. Здавалось, кожен тільки й ждав, поки його покличуть і скажуть щось важливе й значне — найголовніше для подальшого життя екіпажу загалом і кожного його члена зокрема.

Кубрик гомонів, пересміювався, але Христо швидко втишив матросів.

— Братці! — голосно мовив густим баритоном. — Прошу тиші! Всі в зборі, отже, можемо почати розмову! Митруше, стань, будь ласка, при дверях — нам більше нікого не потрібно. Прошу, товаришу Спасов!

Спас вийшов на середину, став між рундуками, щоб його було всім видно. Обвів поглядом моряків, які чекали, що то він скаже. Одні з явним зацікавленням, інші з тінню недовіри: адже перед ними юнкер, людина з офіцерської кают-компанії, а не з матроського кубрика. Якої ж то він заспіває?.. Та з перших Спасових слів недовіра й відчуження станули. Матроси одразу побачили: свій перед ними!

Говорив Спас неголосно. В кубрику мусили сидіти якнайтихіше, інакше нічого не почувеш.

— Дорогі друзі! Славні надеждинці! Ви знаєте: колись в оцьому самому кубрику, на оцих рундуках сиділи такі самі, як ми, моряки і клопоталися та обговорювали, що робити, аби уникнути безчестя, не стати братовбивцями. Я нагадую вам випробування, що випало на долю «Надежды» в 1905 році і яке вона з гідністю витримала. «Надежда» не стала стріляти в своїх братів — революційних матросів-потьомкінців!.. Пишаймося ними, товариші, і йдімо їхніми слідами!..

— Правильно, юнкере!

— Молодець!

— Тихо! Дайте сказати людині!..

— Друзі! Вже рік, як у Росії створено республіку трудящих, основану на засадах рівності, братерства,

свободи! Без визиску, без гніту панів та капіталістів, без сваволі й знущань царських жандармів! І російська, й чужоземна буржуазія зі шкіри пнуться, аби знищити республіку трудящих, усе повернути на старий лад. Але зробити це тепер нелегко! Живе нова республіка, бореться! Важко їй, а вона не здається!.. Вогонь революції розгоряється по багатьох країнах, і буржуазія ніяк не може дати йому ради! В одному місці втишили — в другому спалахнуло з новою силою!.. За прикладом російських трудящих, що ними керує більшовицька партія й Ленін, стає до бою за нове життя робітництво, селянство, а також солдати й матроси по всій Європі!

Жадні на правдиву інформацію матроси слухали Спасова затамувавши подих, і він радів, що слова його знаходять відгук у матроських серцях, що всі оці славні хлопці є його однодумцями, а отже будуть і товаришами по боротьбі. Спас відчував, що сьогоднішні збори дадуть багато: буде створено революційну матроську організацію на крейсері, і тоді хай спробує пан Стателлов діяти всупереч волі екіпажу!..

— Братове! — вів далі Спас Спасов. — За прикладом російських трудящих повстали наші співвітчизники — болгарські солдати, робітники та селяни! Наш цар, наша буржуазія з допомогою німецьких багнетів придушили повстання. Але пролита у Владаях кров марно не пропаде. Справу полеглих революціонерів буде продовжено! Партія «тісних» соціалістів закликає робітництво, трудове селянство, матросів і солдатів не припиняти боротьби, а всемірно розгортати її і довести до переможного завершення!..

Перевівши подих, Спас Спасов перейшов до головного:

— Наляканий революційними виступами, німецький буржуазний уряд виводить війська з України й Криму. Тікають наші союзники, квапляться, аби погасити пожежу у власній хаті! Ми співчуваємо німецьким революційним трудящим і бажаємо їм добра. Виведення окупаційних військ з України й Криму безпосередньо торкається нас, долі нашого судна, нашого екіпажу! Не даймо себе обдурити! Будьмо свідомими інтернаціоналістами! Антанта прагне задушити світову революцію. Царський уряд Болгарії уклав з Антантою союз. Нас примусять розстрілювати російську революцію!..

- Нізащо!
- Хай спробують!
- Не посміють!

Спас жестом утишив гарячі матроські вигуки, вів далі:

— Спробують, братове! Посміють!.. Але ми мусимо бути готові дати одкоша підступам нашого командування!

— Правильно!

— Дамо, аж у носі їм закрутить!

— Так,— вів далі Спасов.— Дамо, але тільки в тому разі, коли будемо революційно свідомі й організовані. Вважаю, товариство, що передусім треба створити матроський революційний комітет, який візьме на себе керівництво кораблем! Без згоди комітету ні командир корабля, ні старший офіцер не буде давати жодного наказу і екіпаж не робитиме того, що суперечило б нашим принципам і нашій совісті! Комітет ми уповноважимо здійснювати нашу волю, контролювати командування,— власне, уособлювати на судні владу революційних матросів і діяти відповідно до політичної обстановки!.. Тепер вирішуймо гуртом: бути нам бойовим загоном світової революції чи служити знаряддям насильства в руках її ворогів?..

Якусь хвилю в кубрику панувала тиша, а потім заворушилися матроси, заговорили всі разом, і годі було щось добрати. Тоді з рундука устав Щерю Тодінов, підняв над головою важку вузлувату долоню, попросив тиші. Тодінов користувався повагою всього екіпажу. Завжди розсудливий, неквапний і спокійний, він і зараз заговорив поволі, зважуючи кожне слово:

— Багато балакати тут нема чого. Нам усе виклав юнкер Спасов. Самі почуваємо те, що й він. Вибрати комітет необхідно. Згода?

— Згода!

— Чого питати, сам знаєш!

— Знаю, а спитати треба,— так само розважно мовив Щерю.— Якщо не згоден — скажи одразу, щоб потім не казав, буцімто хтось його приневольовав приймати революційні ухвали. Ну, то хто має щось заперечити?

— Ніхто! Не гай часу, Щерю! — кинув хтось із матросів, і його тут же підтримали:

— Вірно!.. Обирай комітет!..

— Це ви обирайте,— скупно всміхнувся Тодінов і

оглянувся на Христо й Митруша.— Так я кажу, товариші?

— Так, Щерю,— кивнув йому Христо.— Комітет мусимо обрати гуртом. А кому ж і бути в ньому, як не товаришам Спасу Спасову та Іванові Тотеву! «Тісняки» повинні очолити комітет! А їм на допомогу виберемо з-поміж нас тих, кому віримо й кого найбільше поважаємо! Проти Спасова й Тотева ніхто не заперчує? Гаразд. Кому ще можемо довірити керівництво екіпажем?

— Сакакушеву!

— Тодінову!

— Герчинову!

— Попову!

— Шишкову!

Називали багатьох, бо серед матросів було багато таких, на кого можна покласти в найсерйознішій справі. Але навіщо стільки в комітет? Після суперечок спинилися на п'ятьох. До ревкому ввійшли Спас Спасов, Іван Тотев, Христо Сакакушев, Митруш Герчинов, Щерю Тодінов.

9

Минулося Голці та Камбалі раювання. У Севастополі зненацька похолодало, і вже не вискочиш із хати в чому попало, не гасатимеш по берегу напівголий. Віє холодний, сирий вітер, жене з-над моря важкі фіолетові хмари. Вони клубочаться низько над містом, сіють нудну холодну мжичку. Коло моря зараз довго не погуляєш. Хоч і одягнулися хлопці якомога тепліше, однак вітер продуває, здається, наскрізь.

Та й не гуляти вирядилися вони до берега. Просто по дорозі в місто завернули подивитися, що діється в порту. Тепер тут кожного дня щось нове. Англійські, французькі, грецькі, турецькі кораблі то припливають до Севастополя, то відпливають. Назви усе якісь чудні: «Нереїда», «Нортес», «Кентербері», «Сюперб». Язик можна поламати, поки вимовиш! Скільки їх перебувало в порту за останні дні, відколи пішли геть німці!..

Хлопці було зраділи, коли німецькі мідні каски зчезли з-перед очей, але нарадітися не встигли. Натомість поперли інші чужаки — цілий полк англійських

солдатів висадився в місті, а тоді ще й французька морська піхота!.. Але не так чужаків страшно, як білогвардійців! Багато їх розвелося в Севастополі! По вулицях патрулюють, у порту пораються. На дредноуті «Воля» й міноносцях «Счастливом» і «Гневном», що довго стояли без ремонту, підняли англійські прапори й пари розводять!.. Чудно! Російські кораблі, а під чужими прапорами.

Шпигуни білої контррозвідки по місту никають, до всього приножуються. Трохи не кожного незнайомця, що з першого погляду не викликає симпатії, хлопці вважають за шпигуна і тримаються подалі.

Сьогодні Гринь та Герась мають бути особливо обережними. Ідуть понад бухтою, ніде довго не затримуючись, щоб не намозолити ока якійсь контрі та не попасти в лабети. Інакше вони не виконають відповідального підпільницького завдання!..

— А «Сюперб» десь поплив,— шарнувши поглядом по бухті й рейду, зауважив гостроокий Камбала.

— Так, нема,— підтвердив Гринь.— То й чорт з ним! Ходімо!..

Камбала щільніше загорнув поли бушлата, потупав за Гринем.

Бушлат — то гордість Герасева. Ще недавно в нього не було нічого сінько на зиму, а тепер, будь ласка, бушлат!.. Мати виміняла на базарчику за клумак картоплі. Старуватий, правда, і трохи великий, зате на ньому аж два ряди блискучих гудзиків з двоголовими орлами. Гринь, уперше побачивши на Камбалі обнову, радив пообрізувати гудзики, бо то, мовляв, царські орли, але Камбала резонно зауважив, що краще скористатися цими блискучими залишками імперії, ніж підперізуватися мотузком. І Гринь погодився з Герасем.

— А ось і «Рома» з якоря здіймається,— знову помітив Камбала.— Може, всі щезнуть під шум?

— Так тобі й щезнуть! — заперечив Гринь.— Не для того припливли, щоб зразу щезнути! Піде до іншого порту, а замість «Роми» другий прийде.

Спостережливі хлоп'ята мали рацію. Кораблі Антанти довго в Севастополі не затримувалися. Постоять кілька днів — і йдуть в Одесу чи в якийсь інший чорноморський порт. Командуючий об'єднаним союзницьким флотом англійський адмірал Кельторн сам не сидів на місці і не давав засиджуватись іншим. Учора на

«Сюпербі» відбув до Одеси. Сьогодні в Новоросійськ подався «Рома». Метаються окупанти по Чорному морю. Хлопці, звісно, не знають чому. Вони просто все помічають і запам'ятовують. Про це їх просив дядько Сашко.

Він зараз у майстернях не працював. Став підпільним.

— Швидше, Камбало! — заквапився Гринь.— Запізнаємось!

— Гайда бігом,— заметляв полами бушлата Камбала.

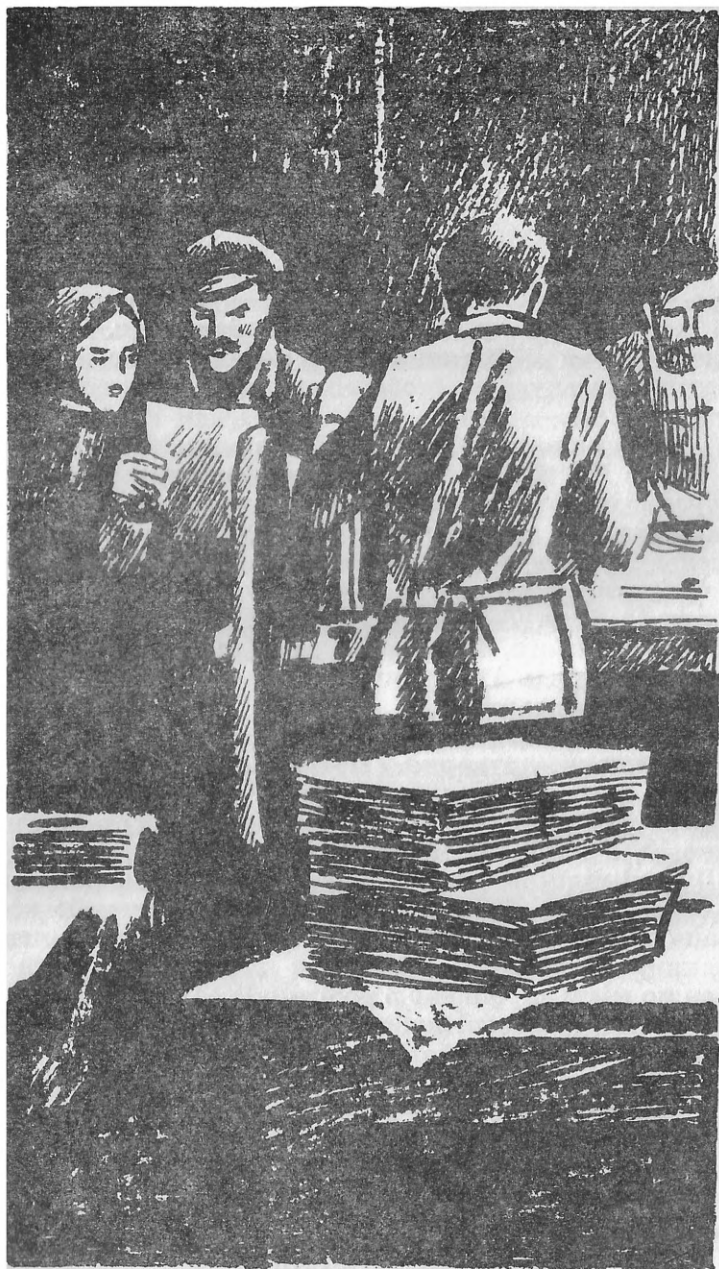
І хоч поспішали, однаково припізналися. Таки ж далеко. Поки оббіжиш бухту, перейдеш довжелезну Єкатерининську та доберешся до артилерійських казарм!..

А Даринка вже чекала. Прийшла вдосвіта на квартиру бабусі Насті й виглядала у вікно Гриня з Герасем. Бабуся Настя живе в напівзаселеному старому будинку, який має два виходи: один на вулицю, другий — у вузенький провулочок, що веде на берег Артилерійської бухти. Отже, можна зайти з вулиці і вийти зовсім з другого боку. Так, коли треба, робить Даринка, так роблять хлоп'ята, приходячи за підпільною літературою. Так робить і товариш Оріон, який знайшов для Даринки цю квартиру...

На проспекті Нахімова на повну потужність працює більшовицька друкарня. Потужність, щоправда, не дуже велика, але товариш Оріон пишається: починали з простенького верстатика, що його змайстрував Гнат Маковій, а тепер маємо-таки друкарню!

Щоночі підпільне друкарське підприємство дає паки продукції — листівки різними мовами: російською, французькою, грецькою. На ранок та продукція невидимими, старанно маскованими стежками розпливається по місту, проникає в робітничі оселі, в солдатські казарми й матроські кубрики. В одних людей будить віру й спонукає до бойових дій, другим розкриває очі й удержує від безрозсудства та безчестя, у третіх викликає шаленство і страх. Тими третіми були білогвардійські вішателі, безчесні шпики Добровольчої армії, меншовицькі, есерівські перекинчики, зрадники робітничої справи,— всі, хто силкувався знищити з допомогою чужинських багнетів Республіку Рад.

Даринка тепер працювала у друкарні. Трикотажка,

де вона раніше мала роботу, закрилася — не стало сировини. Але якби й не закрилася, дівчина все одно пішла б звідти. Товариш Оріон від імені ревкому наказав перейти в підпілля. За батьком і дочкою приходили, щоб арештувати, та запізналися!..

Жила дівчина в баби Насті, батько мав іншу конспіративну квартиру. Працювала Даринка вночі. Сьогодні перед ранком товариш Оріон звалив їй на стіл гору листівок:

— Будь ласка, розклади в невеликі паки, щоб зручно було ховати.

— Добре, Оріоне, — кивнула Даринка.

— Оці, — показав Оріон, — передаси Юлі. Вона знає, що з ними робити. А ці, російською мовою, забере Шатило, він зараз прийде.

— Гаразд, — знову кивнула стомлена Даринка. — А мені?.. Може, теж із цих узяти? Болгари читають по-російськи.

— Ні, — заперечив Оріон. — Для них цього замало. Їм друкуємо окремо, за півгодини будуть. А оце для Маковія...

Даринка принесла додому, себто до бабусі Насті, дві невеликі паки. Прийдуть хлопці, то заберуть. Але чого ж їх так довго немає?.. Бабуся Настя пішла десь у справах. У кімнаті тихо. Повіки важкі-важкі!.. Ага, он і Гринь з Герасем!.. Даринка зітхнула з полегкістю. Зраділа хлопцям. Вона їх любить як менших братиків. І вірить їм, як сама собі. Коли вибрала за посередників між своєю таємною квартирою й «Надеждой», батько застерігав: дивись, мовляв, хлопці вони гарні, але ж діти!.. Погано він їх знає!

А ще Даринка позаздрила Гриневі й Герасю. Вони сьогодні побачать Спаса. А вона — ні! Бо не сміє появлятися на Корабельній стороні — за їхнім домом установлено стеження, отже, може попасти в пастку й сама, і Спаса підвести...

До бабиної Настіної квартири Гринь та Герась не заходили. Даринка стрічала їх у під'їзді, відводила в напівтемний закапелок і передавала що потрібно, потім виряджала іншим виходом. І цього разу Гринь та Герась, озирнувшись, чи ніхто за ними не дивиться, вскочили до під'їзду. Не одразу й побачили Даринку. В під'їзді сутінь, і коли ввійдеш знадвору, треба, щоб очі звикли. Даринка тихо ступила назустріч:

- Здрастуйте, голубчики!
- Здрастуй! — зраділи хлоп'ята.— Ти вже тут?
- Аякже, жду вас.
- Така ти скоро! Ніколи раніше за тебе не прийдеш.
- Скучаю за вами, то й спішу, аби прийти раніше!

Що дома?

— Нічого.

Хороше було хлопцям з Даринкою. Відчували дотик її рук на своїх плечах, чули співучий голос і шкодували, що зустріч ось-ось закінчиться. Та розуміли, що інакше не можна.

— Оце, Герасю, морякові.— Даринка запхнула Камбалі під бушлат пачку листівок.— Тримай, щоб не випали.

— Не випадуть,— запевнив Камбала, засуваючи пачку під пасок.

— А це, Гриню, татові,— подала Даринка другу пачку.— Ховай! Прийдете знову за три дні, в цей самий час. Морякові скажіть, що Даринка передає йому вітання. Все!..

Не встигли й отямитись Гринь та Герась, як дівчина, ласкаво підштовхуючи у спину, вирядила їх з під'їзду. Озиралися, а її вже й нема. Хлопці не раз ходили по листівки, приносили їх на Корабельну сторону і ні разу не попалися. Бо Камбала — чиста тобі лисиця!

— Коли бачиш патруль чи ще яку білогвардійську піку,— вчить він Гриня,— не обминай, не показуй, що ти його боїшся і хочеш дати драла. Бо зловишся. Навпаки, лізь у вічі, обридай — і він сам тебе прожене. А цього й треба.

Свій спосіб пошити біляка в дурні Камбала уже пере-вірив. Минулого тижня коло ремонтних майстерень побачили хлопці двох морданів. Ідуть назустріч, уздріли Гриня й Герася, зацікавилися: звідки, куди, чого?.. Звернути десь та тікати — зловлять або стріляти почнуть. Камбала викрутився і Гриня виручив. За-усміхався одразу, заквапився до біляків, наче родичів побачив:

— Драстуйте, дядечки!.. Це у вас англійські гвинтівки?.. Дайте стрельнути!

Солдати Perezирнулися, а потім:

— Чого захотів!.. Киш звідси!..

— Ну-у-у, да-а-айте! — канючив Камбала.— Що вам, жа-алко?..

— Іди, бо я тобі як дам!.. — погрозив один з солдатів, знімаючи з плеча гвинтівку.

Тепер можна тікати. Вони тебе не ловитимуть і не стрілятимуть — самі прогнали. Камбала ще й скривився, удаючи страшенно ображеного: «У, жаднюки!» — і в ноги. За ним — і Гринь.

Та цього разу їх ніхто не перестрів і не зупинив. По Єкатерининській промарширувала рота біляків. Але тих, що йдуть у строю, не страшно — їм нема діла до Гриня й Герася. Це не патруль. А при воротях майстерень, де ще недавно стовбичив німець, побачили вартового-білогвардійця. Камбала сказав, що з ним слід побалакати, щоб звикав, бо ж доведеться тут ходити, то хай би мав за своїх.

Але Гринь заперечив: другим разом, тепер не можна ризикувати.

Гнат Маковій зустрів хлопців на порозі, провів до кімнати:

— Викладайте.

Як і раніше, Маковій працював у ремонтних майстернях і поки що був поза всякою підозрою. Тому, відколи Олександр Рупчев пішов у підпілля, Спас Спасов підтримував зв'язок з Маковієм. Збоку це мало видаватися цілком природним: у болгарського моряка могли бути справи до ремонтника. Здебільшого стрічалися в майстернях чи на судні.

Гринь та Герась виклали паки листівок.

— Це тобі,— пояснив Гринь,— а це Спасу. Він до нас прийде?

— Колись прийде, а сьогодні, мабуть, ні,— сказав Маковій, ховаючи листівки.— А вам він треба?

— Так.

— Діло є?

— Та,— махнув рукою Камбала,— не таке вже й діло, а так собі...

— Маєте делікатне доручення? — усміхнувся Маковій.— Привіт?..

— Угу,— кивнули одночасно хлопці.

— Передам,— пообіцяв Маковій.— Неодмінно. А зараз ходімо обідати. Тільки матері про нашу розмову,— приклав він палець до губ,— анітелень!.. Щоб не хвилювалася.

Хлопці розуміли. Їх можна було й не застерігати. Про свої справи вони нізащо б не розказали нікому.

Але мати є мати. Вона бачила Гриня наскрізь! Як і його тата, і його приятеля Герася. Теж мені, хитруни!..

Ставлячи на стіл борщ, вона ніби ненавмисне кинула:

— Їжте вже, підпільники!..

Хлопці презирнулися з батьком, промовчали. А мати додала:

— Глядіть, попадетесь, то в тюрмі такого борщу не дадуть.

— Не попадемося,— сказав батько.— Так, хлопці?

— Нізащо! — запевнили Камбала й Гринь.

Мати зітхнула:

— Дай вам боже!..

10

Сьогодні Спас ходив знову аж на той край Корабельної сторони на таємні збори. Тепер він не пропускав жодного підпільницького засідання і був дуже задоволений з тих відвідин. По-перше, радувало те, що йому вірять місцеві більшовики, не вважають чужаком. По-друге, він одержував правдиву інформацію, а це було дуже важливо: болгарські моряки на своєму крейсері зовсім ізольовані, правду від них старанно приховують. А по-третє, на зборах він хоч зрідка бачився з Даринкою, перемовлявся кількома словами, а іноді й проводжав її додому.

Хоча останнім часом на зборах вона не буває. Лиш вітання передає.

На сьогоднішніх зборах людей було небагато. Із Спасових знайомих — лише Маковій та Рупчев.

Олександр Рупчев повідомив, що днями в Сімферополі відбулася обласна підпільна партійна конференція за участю представників Центрального Комітету КП(б)У — Яна Гамарника і Павла Дибенка. Імена цих товаришів Спас чув уперше, але з того, як сприйняли повідомлення присутні, він зробив висновок, що то значні діячі.

— Хто вони? — поцікавився в Маковія.

Той коротко сказав:

— Довірені люди Леніна!

— Он як,— кивнув Спас.

А Маковій пошепки додав:

— Дибенко, як і ви, моряк. Командував революцій-

ними кораблями на Балтиці, коли брали Зимовий, себто в Жовтневу революцію.

А Рупчев тим часом говорив про завдання, що стоять перед кримськими більшовиками і всіма трудящими. Підпільний більшовицький обком і військово-революційний комітет закликають трудящих організуватися в бойові загони, стерти з лиця землі буржуазних посіпак, душителів свободи й революції.

— Кожен організований збройний робітник, — говорив Рупчев, — наближує нашу перемогу і прискорює крах контрреволюції та чужоземної інтервенції! А тому нашим завданням є ще вдумливіша і наполегливіша робота у військах інтервентів. Солдати й матроси інших країн — то такі ж, як і ми, трудящі. Вони мусять знати правду про нашу країну, про нашу революцію! Тоді вони стануть не противниками нашими, а співниками й помічниками!

Спасов повертався на судно у чудовому настрої. Дістав од Маковія листівки, спеціально віддруковані для болгарських матросів, і, як і сподівався, Даринчине вітання. Маковій, знаючи, як моряк чекає ще хоч слова про дівчину, повідомив:

— Дуже вона зайнята, тому й на збори не приходить.

Спас вдячно кивнув Маковіві, але ні про що не питав. Розумів: листівки передають йому разом з привітом, отже, Даринка має відношення до їх друкування. Молодчина!..

Моряк рушив до пірса, неподалік якого стояла «Надежда». Ступив на пірс, кинув оком на свій крейсер і остовпів з несподіванки. Пальці стислися в кулаки. На фок-щоглі «Надежды» замість болгарського прапора ліниво розвівався од легкого вітру строкатий, похрещений червоно-білими пасами прапор Великобританії.

Спас скочив у шлюпку, що була припнута до кнехтів, і швидко підгріб до судна. Тільки видерся трапом на нижню палубу, як його стрів Тотев.

— Нарешті! — мовив до Спаса. — Цілу годину тебе виглядаю.

— Що це означає? — кивнув Спас на щоглу.

— Ходімо до каюти, — сказав Тотев. — Он Чогозволите вухо наставив. Так слідом і лазить.

— Забув про науку?

— Певне, забув. Він — як шкодливий кіт: сьогодні наточеш пику, а завтра він за своє. За борт би мерзот-

ника!.. — І Тотев так виразно глянув на кондуктора Лілева, який терся неподалік, що той відвернувся, вдаючи, ніби побачив щось цікаве за бортом.

— Що це значить? — повторив запитання Спас, коли прийшли до каюти.

— А те, що Стателов переорієнтувався, відчув силу і, мабуть, хоче прикрутити нас!

— Коли повісили прапора?

— Невдовзі по тому, як ти пішов на берег.

— І ви не протестували?

— Легко сказати: не протестували! — розвів руками Тотев. — Стателов на церемонію підняття чужого прапора не вишикував екіпажу. Зробив це трохи не потай — у присутності кількох осіб.

— Ганьба!.. — Спасов енергійно заходив по тісній каюті, напружено обмірковуючи подію, що лягає плямою на добре ім'я «Надежды» й надеждинців. Можна було сподіватися від Стателова чого завгодно, тільки не цього! Невже святий символ твоєї вітчизни, твого народу отак легко поміняти на чужий? Це значить зрадити, зневажити землю, яка породила тебе й зростила, вірність якій до останнього подиху мусить берегти кожна порядна людина!..

— І що ж екіпаж? — спитав Тотева по довгій мовчанці.

— Кипить! Декотрих, дуже гарячих, я мусив стримувати. Є, мовляв, судовий комітет, ви його вибирали, отож не починайте жодних дій без його вказівок.

Того ж вечора Спас Спасов зібрав членів комітету. В каюту до Спасова й Тотева прийшли Сакакушев, Герчинов, Тодінов, схвильовані й нетерплячі.

— Підіймаймо екіпаж! — гарячкував Христо Сакакушев. — До зброї!

— Правильно! — підтримував його Щерю Тодінов. — За борт Стателова!

— Спокійно, хлопці! — остудив Спасов запал товаришів. — Самі знаєте, гарячковість ніколи не була добрим порадиником.

— А доки ж терпіти? — вибухнув завжди спокійний Тодінов. — Он чого діждали!..

— Вірно, Щерю, — погодився Спасов. — Дотерпілися чортзна до чого. Мусимо діяти. Для того й зібралися: порадитися й виробити план дій. Згодні?

— Та звісно.

— Отже,— продовжував Спасов,— хочу повідомити останні новини, бо в своїх діях мусимо виходити з конкретних умов. Те, що Антанта активізувалася й вживає заходів, аби знищити в Росії Республіку Рад, по всьому світу викликало хвилюю обурення й спричинилося до піднесення революційного руху по інших країнах. Немає сумніву, що Антанта зазнає краху, як це недавно було з австро-німецькими окупантами. Більше року бореться Республіка, і сили її міцніють, множаться,— весь трудовий народ став на її захист. У Криму один за одним створюються збройні загони. Жарко незабаром стане інтервентам на цій непокірній землі й на цьому морі.

— А Стателов повзе під англійське крильце! — перебив Спаса гарячий Христо.

— І це йому ніколи не проститься. Нині Болгарія — союзниця Великобританії. Отже, «Наdejда» є судном союзницького флоту, а не флоту англійського королівства. З власної ініціативи підняв Стателов на «Надежде» чужий прапор, щоб задобрити інтервентів. Ніхто його до цього не приневолював.

Спасов хвилюк помовчав, потім вийняв з кишені листівку:

— Товариші з місцевого підпілля передали для екіпажу нові відомості про події в Болгарії. Стателову хотілось би, щоб ми думали, ніби на батьківщині після зречення Фердинанда та коронування Бориса — благодать божа і всенародна радість. Насправді ж по всій країні досі не втишуються революційні пристрасті.

Кілька днів тому тисячний мітинг в селі Оріховиці Старо-Загорської околії послав урядові телеграму, в якій вимагає покари військовим злочинцям, забезпечення прав на працю, конфіскації й розподілу між трудящими награваного буржуазією майна. І найголовніше — вимагають встановлення мирних відносин з Радянською Росією, з усіма революційними урядами!..

— Молодці оріховичани! — кинув Митруш.

— Так, молодці! Але такі не лише в Старо-Загорській околії. Того ж дня ще більший мітинг зібрався в Карловській околії, в селі Дарелії.

Я це, друзі, кажу для того, щоб знав правду весь екіпаж. Роздасте матросам листівки,— Спас передав пачку Сакакушеву,— й розтлумачите що й до чого: не кожен-бо вчився читати, та ще й по-російськи. Хай

знають: радіє Стателов, що має заступників у особі англійців, та вони йому не допоможуть. Мусимо висловити йому своє недовір'я й виставити революційні вимоги.

Які саме — треба поміркувати. Погодимо з екіпажем і подамо Стателову. Згода?

— Згода,— одностайно кивнули товариші.

— Бери, Іване, папір.

Тотев приготувався записувати.

А члени комітету мовчали. Те, що вони мали записати на аркуші паперу, який біліє під рукою Івана Тотева, мусило бути значним і серйозним. Хлопці розуміли свою відповідальність, і тому першу хвилину їм не легко було зібратися з думками.

— Ну,— підганяв Тотев,— слухаю.

— Не спіши,— сказав йому Христо.— В такому ділі поспішність ні до чого.

— Надто вже багато претензій до Стателова,— зауважив Митруш.— А тут треба без лишнього. Правда ж, Спасе?

— Так, треба найсуттєвіше.

— Перше,— рубнув рукою повітря Христо,— треба вимагати, щоб Стателов зняв англійський прапор! Ми болгари і повинні ходити під болгарським прапором!..

— А коли опустимо його,— продовжив думку Сакакушева Спасов,— то піднімем натомість червоний, революційний прапор. Отже, Іване, й запишемо: «Революційний комітет крейсера «Надежда» і весь екіпаж вважає підняття на судні англійського прапора ганебним актом і вимагає негайно його спустити». Це перше. Написав?

— Так,— кивнув Тотев.

— Друге. Оскільки командир крейсера всляко приховує від екіпажу відомості про події на батьківщині,— послати до Болгарії делегацію з трьох чоловік; вони після повернення поінформують екіпаж про становище в Болгарії. Кошти для поїздки мусить виділити командир судна. Нема заперечень?

— Нема! Правильно!

— Які ще є думки?

— Поки не повернеться делегація, Стателов не повинен нічого робити на користь союзників,— запропонував Митруш.

— Отже, третє: до повернення делегації припинити

на кораблі всю роботу, навіть ремонтну,— екіпаж мусить нести лише караульну службу.

— Хай годує краще! Матроси худі, як моці, а продовольчі запаси тануть, бо Бакирджієв потай відправляє на чорний ринок!..

— Теж правильно,— схвалив думку Сакакушева Спасов.— Запишемо четверте: поліпшити харчування екіпажу і встановити матроський контроль за витратою продовольчих запасів.

— А керівництво кораблем? — нагадав Щерю Тодінов.

— Це дуже важливо. Запиши так,— попросив Спасов Тотева.— Керівництво судном командир мусить передати революційному комітетові. Офіцери, які приймуть викладені нами вимоги, можуть залишатися на постах і надалі виконувати свої обов'язки відповідно до вказівок революційного комітету. Ще щось є?..

— Нема. Все ясніше ясного.

— Коли так,— даючи зрозуміти, що нараду закінчено, устав Спасов,— то прошу сьогодні ж поговорити з екіпажем. Роздайте листівки й розкажіть про вироблені комітетом вимоги. Матроси мусять бути поінформовані ще до того, як скличемо мітинг та вручимо пану Стателову ультиматум.

11

Тієї осені фешенебельні вілли, готелі, пансіони, палаци Кримського узбережжя кишіли вишуканою та гонористою публікою, яка вважала себе елітою російської нації. Представники «еліти» пересиджували в Криму лиху годину та благали господа, аби допоміг рятівникам Росії, себто денікінцям та інтервентам, скоріше перевішати більшовиків і встановити в країні лад.

Неподалік від Ялти марнувала дні рідня недавно розстріляного імператора Миколи II — мати Марія Федорівна й дядько Микола Миколайович. А з ними — імениті й не дуже імениті, зате грошовиті аристократи, заводчики, фабриканти, біржовики.

Вже рік, як забігли вони до Криму. Обвиклися трохи. Бої йдуть далеко, на просторах Росії й України, і, дасть бог, сюди не докотяться. Проте деякі з них уже втрачали надію на повернення до родових гнізд, пакували валізи й примірялися, куди дати драла. Хоч фронт іще

аж за Перекопом і Чонгаром, та може дохлюпнути й сюди.

Помірковані голови мали рацію. Важко було «рятівникам» Росії. І зброю дають англійці, і десанти пови-саджували в Причорномор'ї, а більшовики не поступаються, і край!.. Панові Денікіну війська не вистачає. І на те, що є, не завжди можна покластися. Багато хто з нижчих чинів так і пантрує, щоб перекинутися до більшовиків.

По балканських країнах від часу війни з Австро-Німеччиною та її союзниками застрягло немало російських солдатів. Якщо зібрати їх до купи — полки, дивізії будуть!.. Пан Денікін з дозволу адмірала Кельторна перевозить їх до Криму, жене на поповнення своїх частин. Розбігаються трохи, та все ж дециця зостається. Отже, шкурка варта вичинки. Тільки ж суден для перевезення тих резервів чортма. А може, попросити допомоги у флоту Антанти?..

Від начальника штабу Добровольчої армії генерала Пархомова прибув до Севастополя повноважний представник — полковник Мишкін.

Полковник постукав у двері міської квартири командуючого денікінським флотом адмірала Каніна. Двері відчинив старий матрос. Одразу видно — служака. Забачивши полковника, випнув запалі груди, приклав руку до старої, як і сам, безкозирки:

— Здравія желаю, вашскобродь!.. До кого зволите?..

— До адмірала Каніна.

— Як накажете доповісти?

— Полковник Мишкін, — мовив прибулець, проходячи до просторого передпокою. — З Сімферополя.

Матрос зник за дверима, що вели до кабінету господаря. За хвилину двері прочинилися, і перед ним став при повному параді — в мундирі з еполетами — адмірал Канін. Високий, кощавий і дуже поважний. Можна подумати, що він командує могутніми військово-морськими армадами, а не жалюгідними старими коритами, які дісталися панові Денікіну!..

— Радий вас вітати, пане полковнику, в моєму домі, — гречно вклонився адмірал і вказав на один із двох фотелів, що стояли біля круглого столика. — Прошу!

— Дякую, пане адмірал, — стримано кивнув головою полковник, вмощуючись у фотелі.

Полковника дратувала і аристократична поважність нового командуючого денікінськими морськими силами, і старосвітський супокій його квартири з м'якими, закордонного виробу меблями, і отой матрос-лакей при дверях. Для адмірала наче й не було ні революцій, ні конфіскацій, ні фронтів та битв з більшовиками. Мишкін — стройовий офіцер. З чотирнадцятого, відколи почалася світова війна, тільки й знає: походи, відступи, наступи, солдатські бівуаки. Від комфорту давно відвик і сприймав його зараз трохи не вороже. Звичайно, гадав собі про господаря, йому тут не пече, сидить собі і, мабуть, пальцем не ворухне, аби його флот виконував призначення!.. Такого треба підганяти, в спину підштовхувати!..

— Я прибув до вас, пане адмірал, — офіційно почав полковник, — за дорученням генерала Пархомова. Ось мої повноваження, — подав господареві папір.

Той швидко пробіг аркуш очима:

— Чим можу служити?..

— Найперше, пане адмірал, хотілося б почути від вас, що робить командування флотом, аби прискорити репатріацію російських солдатів з Європи. Начальник штабу доручив мені поцікавитися цим, з'ясувати, в чому полягають труднощі, й подати, якщо потрібно, допомогу.

Адмірал з підкресленою увагою вислухав гостя, і під його пещеними вусами мелькнула ледве помітна іронічна усмішка. Вдаючи, що збирається з думками, він пройшов через вітальню, взяв з буфета коробку сигар, поставив на столику.

— Палите? — глянув на полковника. — Прошу. Гаванські. Презентував адмірал Кельторн.

— Дякую. — Полковник припалив і з приємністю дихнув пахучим жорстким димом. Коли він брав до рук дорогу сигару з золотою наклейкою, в ньому ще дужче було ворухнулося роздратування: розкурює тут з союзниками гаванські, а діла з цього пана адмірала чортма!.. Але сигара заспокоїла полковника, і він уже дивився на господаря більш миролюбно.

— Щодо вашого запитання, пане полковник, — аж тепер відповів адмірал, — то чогось нового повідомити не можу. Генералові Пархомову я подавав рапорт, у якому виклав стан на флоті взагалі й питання репатріації зокрема. Якщо ви мали честь ознайомитися з

ним, то, гадаю, досить ясно уявляєте наші труднощі. І навряд чи зумієте чимось допомогти. В порту, може, звернули увагу, крім іноземних суден, нема нічого. Все, що трималося на воді, використано.

— Саме про іноземні судна, пане адмірал, маємо говорити. На союзників треба розраховувати й максимально експлуатувати їхній флот.

— Чудова думка, пане полковник,— всміхнувся адмірал.— Але смію вас запевнити, що про це думали не тільки в штабі його превосходительства генерала Пархомова.— І адмірал, пустивши гарне кільце диму, глянув крізь нього на полковника, чекаючи, як той зреагує на його шпильку.

А полковник, здавалось, не зреагував ніяк. Він спокійно зауважив:

— От-от, визнаєте, що чудова... Треба що б там не було домагатися, аби вона обернулася на діло.

— Союзники охоче б нам допомогли, але не думайте, пане полковник, що в них нема інших клопотів. З адміралом Кельторном я мав з приводу цього тривалу розмову. Він цілком поділяє нашу зацікавленість в якнайскорішому перевезенні людських резервів, але суден дати не може,— потрібні самому для виконання планів командування.

Обидва якийсь час помовчали. Господар вважав своїм обов'язком згладити напруженість:

— Перепрошую, пане полковник, ви після дороги, вам, певне, хотілося б перепочити, а ми зразу за довгу розмову. Може, краще відкласти на потім?..

— Час не жде, пане адмірал. Чи не міг би я, звичайно, разом з вами, зробити візит адміралові Кельторну? І чим швидше, тим ліпше.

Адмірал Канін іронічно посміхнувся. Самовпевнений полковник наївно гадає, що його візит щось змінить. Домогтися більше, ніж адмірал Канін, не зуміє ніхто!

— Я дуже жалкую,— повідомив не без зловтіхи Канін,— але візит неможливий: адмірал Кельторн тільки вчора прибув з Одеси, а сьогодні вранці пішов своїм «Сюпербом» чи то в Новоросійськ, чи то в Миколаїв. А може, до якогось іншого порту — мені він не підзвітний.

— Шкода,— пожалкував Мишкін.

Адмірал має дещо на думці. Якби здійснити цей задум — можна багато б чому зарадити. Тоді і полковник,

і генерал Пархомов переконалися б, що командуючий флотом не сидить без діла.

— Втіштесь, полковнику,— заспокоїв гостя адмірал.— Сьогодні о дев'ятнадцятій у мене запланована напівофіційна зустріч з не менш цікавою й потрібною нам людиною. Сподіваюся, будете задоволені.

— Ви мене інтригуєте, адмірале. Про кого ви кажете?

Адмірал не встиг відповісти. З передпокою, тихо рипнувши дверима, ступив матрос.

— Ваше превосходительство,— торкнувся рукою безкозирки, доповів: — Капітан-лейтенант Стателов!..

— Проси! — Адмірал обернувся до полковника.— Про вовка, як кажуть, помовка...

— Хто цей капітан-лейтенант?

— Командир болгарського крейсера «Надежда»,— пояснив адмірал і, розкинувши руки ніби для обіймів, пішов назустріч Стателову, що вступив до вітальні.— Ласкаво прошу, пане Стателов, ласкаво прошу! — Канін з гречним поклоном потиснув Стателову руку, обняв за плечі, підвів до полковника.— Радий відрекомендувати вам мого гостя, полковника Мишкіна.

Полковник злегка пристукнув за каблуками, привітався з підкресленою галантністю:

— Маю за честь познайомитися, пане капітан-лейтенант! Пан адмірал говорив про вас багато приємного,— збрехав полковник, бо одразу зміркував, що Стателов — людина потрібна і не дарма Канін запросив його до свого дому.

Полковник не помилявся. Кілька днів тому, домігшись зустрічі з Кельторном, Канін справді просив допомоги, і командуючий союзницьким флотом розвів руками: нема жодного вільного судна. Хіба трохи згодом!.. Кельторн і порадив Каніну: чому б не використати для цього болгарське судно, що без діла стоїть у Севастопольському порту? Будьте дипломатом, домовтеся з командиром. Не захоче? Ми поможемо: порадимо, щоб зробив вам цю послугу!

Одразу по тому адмірал Канін завів знайомство з командиром болгарського крейсера. Наніс візит Стателову, запросив до себе. При першій зустрічі намірів своїх не розкривав, бо довідався, що «Надежда» ремонтується й поки що не може вийти з порту. Адмірал вирішив чекати.

Честолюбний капітан-лейтенант вважав за честь бувати гостем в адміральському домі.

Нинішня чемність полковника Мишкіна також потішила самолюбство Стателова.

— Безмежно вдячний вам, пане полковнику, за люб'язність. І я щасливий знайомством із вами,— відповів він на лестощі Мишкіна.— Буду вельми радий привітати вас у себе на судні.

— Спасибі, пане капітан-лейтенант,— відізвався Мишкін.— Як тільки дозволять справи, неодмінно скористаюся вашою гостинністю. Війна, походи, тому не часто випадає нагода провести приємну годину в шляхетному товаристві.

— Це вірно,— підтримав полковника адмірал.— Ви вже, пане Стателов, даруйте нам, якщо ми з полковником вломимся до вашої каюти.

— Прошу, прошу, пане адмірал! Хоч сьогодні!..

— Як справи з ремонтом, пане Стателов? — поцікавився господар.— Певне, чимало маєте клопоту?

— Так. Пулящих ремонтних робітників обмаль. Та й не хочуть вони працювати — платня нікудишня. Тимто й застоюлась «Наdejда». Але ремонт все ж закінчується. Залишилися дрібниці, які до ходових якостей судна стосунку не мають.

Полковник непомітно переглянувся з адміралом.

— О, то вітаємо, пане Стателов! — вуркотів приємний адміральський басок.— Як моряк, розумію нетерплячку, з якою ждете виходу в море! Чи не так?

— Маєте рацію, пане адмірал.

З передпокою до вітальні знову тихо ввійшов старий матрос:

— Стіл накритий, ваше превосходительство!..

Адмірал пригасив сигару, легко піднявся з фотеля.

— Прошу, панове,— жестом показав на двері, що вели до їдальні.— Час пізній, пора повечеряти чим бог послав.

Полковник Мишкін, тільки вступили до їдальні, констатував, що бог до пана адмірала досить прихильний — послав стіл наче в мирний час на великдень!.. На білій скатертині — тарілки, блюда, салатниці, соусники і, звичайно, карафки й келихи. Настрій у полковника поліпшився. По-перше, полковник полюбляв диявольське зілля, а по-друге, вважав, що за столом співрозмовникам легше порозумітися.

Адмірал наповнив келихи, цокнувся з Мишкіним і Стателовим:

— За ваше здоров'я, панове!..

— За ваше, пане адмірал!..

...Другого дня, тільки розвиднілось, старий матрос вийшов з адміральського дому. Хазяїн з гостями засиділися вчора допізна. Стателова провели на «Надежду» близько півночі. Адмірал та полковник хропуть. Хазяїн у спальні, а гість в адміральському кабінеті. Просплять довго, бо під хмелем.

Кутаючись у виношену флотську шинель, матрос перейшов Приморський бульвар, завернув у неширокий провулок і невдовзі постукав у двері квартири баби Насті.

— Хто там? — почув з-за дверей голос господині.

— Одчини, Насте!

— Це ти, Пилипе? — впізнала баба й брязнула засувом. — Заходь. Чого так рано?

— Тобі до того зась! — одказав матрос, вийняв з кишені шматину газети, в яку було загорнуто кілька грудочок цукру. — На ось, чаюй!

Матрос доводився бабі Насті двоюрідним братом, частенько навідувався до неї, любив сестру і жалував, але ніби соромився своєї любові й ховав її за нарочитою матроською грубуватістю. Сестра розуміла те і не зважала, коли Пилип одкаже їй не дуже делікатно, як оце допіру.

— Дівчина дома? — спитав матрос, розглядаючись по хаті.

— Спить, — кивнула баба Настя на ширму.

— Розбуди!

— Тю на тебе! Допіру прийшла, тільки заснула, а ти — розбуди!

— Кажу, розбуди! — наполягав матрос. — Треба!..

Баба Настя вагалася. І шкода було будити дитину, як вона казала про Даринку, і знала, що Пилип не одступиться, бо прийшов не знічев'я. Що робити?.. Даринка почула розмову й вийшла з-за ширми сама.

— Добрий ранок, дядьку Пилипе!

— Драстуй, дочко, — відповів матрос і кивнув сестрі. — Вийди на часинку, треба побалакати.

Бабі Насті до цього не звикати. Щоразу, коли хтось навідувався до Даринки, вона завбачливо виходила, навіть якщо її про те не просили.

— Слухай, дочко, — неголосно заговорив матрос, залишившись вдвох із Даринкою. — Перекажи батькові: до Каніна приїхав з денікінського штабу полковник Мишкін. Хоче організувати перевезення військ з інших країн у Росію. Перевозити нема чим. Вчора полковник з адміралом вели мову з командиром болгарського крейсера. Той погодився. Сказав, що за день-другий кінчає ремонт і може знятися з якоря. Запевнив, що курсуватиме між Балканами й Кримом скільки буде потрібно. Кельторн начебто схвалює цю угоду між «болгариним» і денікінцями. Розібрала?

— Розібрала, дядьку Пилипе. Спасибі.

— Здорова рости. Мені час! — І матрос рипнув дверима.

12

Була середина грудня. Дні в цю пору сірі й такі короткі, що не встигаєш оглянутися. Допіру розвиднілось, виглянуло, насилу продерши мокрі суконні хмари, пригнічене сонце і тут же сховалося. І вже облягає місто темно-бузкова сутінь, і вечоріє, настає ніч.

За такий короткий день треба було багато встигнути.

Спасов уранці пішов у майстерні, сказавши перед тим Івану Тотеву, що вернеться на судно перед обідом, а повернувся зразу ж. Знайшов Івана в машинному відділенні. Той з механіком Асеновим ще раз перемацували та вивіряли вузли недавно відремонтованих машин і були задоволені. Все зроблено добротню. Машини працювали, як нові. Манометри показували потрібний тиск у котлах, хоча у топках ледве підтримували вогонь. Шатуни ходили рівно і тихо, а в усьому агрегаті почувався величезний запас потужності, чого бракувало раніше і через що головним чином «Наdejда» й стала на ремонт.

Спасов спустився вниз дуже схвильований. Те одразу помітили Тотев і механік Асенов.

— Що сталося? — витираючи паклею руки, занепокоївся Тотев.

— Маю неприємні новини. Ходімо нагору. — І до механіка: — Перепрошую, пане Асенов... Іван мені потрібен.

Асенов не став перечити:

— Треба — то йдіть. Бажаю успіхів.

— Спасибі.

Вигупали трапом нагору. Спас коротко повідомив Тотева:

— Стателов зайшов у змову з білогвардійцями. По-годився перевозити їм війська!..

— Це однаково, що воювати проти Радянської Росії!

— Шукай Христо, Митруша. Швидше збираймо екіпаж!..

...І от у кубрику гуде, кипить, вирує гаряча матроська маса, тисне вузлуваті кулаки, підносить над головою. Христо Сакакушев аж захрип, намагаючись усіх пере-кричати.

Буря вибухнула одразу, як тільки Спасов повідомив про підступний намір пана Стателова. Не треба ту бурю силоміць утишувати, як це пробує зробити Христо. Однаково не вмовкнуть матроси, поки кожен не висловить свого ставлення до щойно почутого.

— Мовчи, Христо,— сам збуджений матроським спалахом, спиняв Сакакушева Спасов.

За кілька хвилин кубрик втишився. Нетерплячі вже підганяли Спаса, що мовчки стояв на кимось підставленому ящику, говорити далі.

— А що комітет?

— Чи так і покоримось дракону?..

Спас заговорив:

— Ні, товариство! Комітет має рішучу думку — протестувати! І я бачу, що це думка всього екіпажу!..

Братове! Ви самі знаєте, я тільки нагадаю: скільки кривди й горя принесли нашому народові, нашій батьківщині всілякі політичні шахраї й авантюристи, що лише прикидаються доброзичливцями та благодійниками народу, а насправді є його лютими ворогами! Це такі, як Стателов, як наша буржуазія і як увесь наш нинішній реакційний уряд!

Цар Фердінанд втягнув багатостраждальну Болгарію у згубні війни з сусідніми державами. Ці війни принесли нашому народові багато горя, розсіяли кістки синів Болгарії по горах, долинах та чужих країнах!.. Але як тільки скінчилися Балканські війни, ще не висохли материнські сльози, не позаростали дерном солдатські могили, як цар та його уряд втягнули Болгарію в нову, ще жажливішу війну,— об'єдналися з австро-німецьким імперіалізмом, відкрили себе ганьбою, а країну привели до катастрофи!.. Гадаєте, дарма зрікся

Фердінанд монаршого престолу й зняв зі своєї лихої голови царську корону? Злякався гніву народного!.. Провинився, як шкодливий котяра,— і в запічок, аби не натовкли йому морду!..

— Негіднику! — злетіло раптом у тиші.— Як смієш!.. Згниєш у тюрмі, гаспиде!..

Це було так несподівано, що матроси першу мить розгубилися. А потім розібрали, що воно й звідки. На збори екіпажу прийшли боцман Петков і Чогозволите. Стояли в гурті нишком, мотали все на вус, а коли Спасов посмів непоштиво висловитися про государя, боцман не витримав.

— Он воно хто! — загули матроси.

— Лакузи!

— Шпигуни!

— Геть їх!

До Петкова й Лілева мовчки посунув Щерю Тодінов. Його мовчанка була красномовніша за матроські вигуки. Чогозволите негайно вибрався з кубрика — пам'ятав кулаки Тодінова.

— Не чіпай їх, Щерю! — зупинив Тодінова Спасов.— А ви, пане Петков,— гукнув боцманові,— не заважайте. Слухайте, коли хочете, а потім своє скажете.

Петков не відповів. Кинув на Спасова недобрый погляд і давай пробиратися вслід за Лілевим. Кругла пика почервоніла, вуса нервово смикалися.

Спасов вів далі:

— Але не думайте, товариші, що цар зрікся влади на користь народу. Е, не такий він!.. Синкові Борисові надягнув корону: ось вам, мовляв, новий цар, він сформує новий уряд, нова мітла местиме по-новому. Втиштесь й не бунтуйте, не слухайте «тісняків» та не здіймайте революцій!.. Проте нова мітла мете туди ж: до мілітаризму, до агресивних союзів, до війни! Батечко обнімався з австро-німецькими завойовниками, а синок — з Антантою, з буржуазією всього світу!.. Англо-французькі інтервенти, наче в себе дома, ходять по болгарській землі. І думаєте, не радий цьому молодий цар, не раді його міністри і вся буржуазія?.. Раді, бо сподіваються, що іноземці захистять їх від свого народу!.. Ганьба!

— Ганьба-а-а! — могутньо прогук кубрик.

— Зрадники!

— Перекинчики!..

— І пан Стателов радий,— продовжував Спасов.— І прапор, як бачите, не болгарський над нами, а англійський!

— Сором!..

— А хто винен?

— Самі винні! — повів Спасов рукою по кубрику.

— А комітет? — гукнув хтось з-поміж матросів.—

Комітет не винен?

Матроси сердилися. Спаса це радувало: не байдужі, значить, не умиватимуть рук, коли прийдеться до діла! Не стануть виконувати провокаційних стателовських наказів, підуть за революцією, а не проти неї.

— І комітет винен,— заспокоїв Спасов матросів.— Треба було раніше брати командування судном у свої руки й не дозволяти Стателову плазувати перед англійцями!.. Але, товариші, не все втрачено! Від нас залежить, яке місце займемо в сучасних історичних подіях: підніmemo зброю проти своїх братів, проти трудящих чи станемо їм на допомогу. Капітан-лейтенант Стателов з благословення командування Антанти зайшов у змову зі штабом білогвардійців, решток буржуазної армії, що силкуються знищити молоду Республіку Рад. Ви знаєте: нам ось-ось накажуть перевозити білогвардійські військові частини. Це однаково, що стріляти в революційних робітників і селян!

— Не діждуть!

— Нізащо!

— Я певен того! За прикладом трудящих Росії повстали й ведуть боротьбу трудящі Німеччини, Угорщини! Пора, товариші, й нам сказати рішуче слово, поставити ультиматум гнобителям!..

— Пра-а-авильно!

— Геть Стателова!

— Геть зрадників!

— Товариші! — голосно мовив Христо Сакакушев, коли кубрик трохи втишився.— Зараз ми вийдемо на палубу, вишикуємося й покличемо перед стрій пана Стателова. Передамо вимоги екіпажу. Хто не знайомий з ними або хто не згоден?.. — Сакакушев обвів поглядом кубрик.— Прошу, не соромтеся!

— Таких нема!

— На палубу!..

Стателов тим часом сидів у каюті й нервово вистукував пальцями по столу. Він не сподівався, що на його

крейсери отак зненацька вибухнуть пристрасті, заворушаться покірні й терпеливі нижчі чини!.. Він допустив би можливість безпорядків раніше, до приходу в Севастополь кораблів Антанти, а щоб зараз — не мав собі навіть на думці. Ну, з'являлись на судні прокламації! Ну, велися серед матросні революційні балачки! Ну, мали його підлеглі, незважаючи на заборону, контакти з місцевими робітниками!.. І все ж не вірив пан Стателов, що все те серйозно загрожує небезпекою. Гадав, що саме час прибрати до рук «тісняків»-соціалістів, якщо вони справді є на крейсері, скрутити в бараний ріг, щоб не баламутили екіпажу!.. Вірив, що матроси виконають будь-який його наказ, тому й наобіцяв російському адміралові Каніну та полковнику Мишкіну багато чого. Тим-то, коли Бакирджієв доповів про бурхливий мітинг у кубрику, він навіть розгубився. Його найбільше вразило те, що в екіпажі уже відомо про його розмову з Каніним та Мишкіним. Дива!.. Тільки вчора була та розмова, троє було їх за адміральським столом,— і вже про кожне їхнє слово знає екіпаж «Надежды»!

— А ви, другарче, нічого не наплутали? — чіплявся Стателов за соломинку слабкої надії.— Може, там, у кубрику, зовсім не про це говорено?

— Я там не був, пане капітан-лейтенант,— знизав плечима мічман Бакирджієв.— Але Петков і Лілев на власні вуха чули й оратора — портупей-юнкера Спасова, і нахваляння матросів. Правда, спершу їм погрозили, і вони втекли. Але я послав туди Лілева знову. Він каже, що сьогодні комітет подасть вам ультиматум.

— Негідники!.. — сичав пан Стателов.— Вони в мене затанцюють! Під суд мерзотників! У тюрму!..

— Я казав, пане капітан-лейтенант,— з докором промовив Бакирджієв,— що Спасова й Тотева треба було раніше прибрати до рук, але ж...

— Але що? — холодно глянув на мічмана Стателов.

— Та...— пом'явся Бакирджієв і, оскільки розум мав не вельми меткий, то не знайшовся, як викрутитися, і бевкнув: — Але ж ви потребували доказів проти Спасова...

— Тепер їх маєте!.. — шаленів Стателов.— Маєте!.. Відверта агітація проти командування, проти уряду, проти самого імператора!.. Арештуйте його!..

— Тепер це небезпечно,— зауважив Бакирджієв.— Матроси не дадуть.

Стателов мусив визнати, що мічман має рацію. Так, можна було вже давно декого з екіпажу прибрати до рук, але він, командир судна, не надавав серйозного значення «тіснякам». Звик вірити в силу свого наказу, у покірність матросів. І от на тобі!.. Обурюються з рішення командира, яке він ще навіть не встиг оголосити!.. Та про те рішення не знали навіть найближчі до капітана офіцери! А нижчі чини вже знають!.. Певно, стіни в квартирі адмірала Каніна мають вуха. Треба буде про це повідомити пана адмірала... Сьогодні ж!..

До каюти постукали. Стателов несамохіть здригнувся. Щоб приховати від Бакирджієва нервовість, якомога спокійніше, з нарочитою байдужістю попросив:

— Погляньте, другарче, хто там.

Мічман процинив двері. На порозі стали Христо Сакакушев і Щерю Тодінов. Виструнчилися.

— Дозвольте звернутися, ваше високоблагородіє!

— Чого треба?

— Від усього екіпажу просимо, ваше високоблагородіє, вийти на ют.

— Що сталось? — вдаючи, що йому нічого не відомо, запитав Стателов.

— Екіпаж має до командування претензії і просить вас на розмову!

— Он як! — ховаючи за фальшивою здивованістю роздратування, сказав Стателов.— Може, ви свої претензії висловіте старшому офіцерові,— кивнув на Бакирджієва,— а він перекаже мені?

Христо й Щерю в один голос заявили:

— Ні, екіпаж хоче говорити саме з вами.

— А чому ви робите заяви за весь екіпаж?

— Ми є члени суднового комітету, обраного екіпажем, ваше високоблагородіє!

— Навіть комітет обрали! А що воно таке, дозвольте вас запитати, той комітет?..

— А це, ваше високоблагородіє, узнаєте від самого екіпажу,— без зайвих балачок пообіцяв Христо.— Він вас жде! — І разом з Тодіновим вийшов з каюти.

Стателов якусь мить сидів мовчки. Пальці його знову затанцювали над столом, вибиваючи нервовий дріб. Щоб припинити це, він стис кулак і рвучко підвівся.

— Ходімо, другарче,— кинув Бакирджієву.

— Дожилися, — просичав мічман, вкладаючи в це слово шалену ненависть до знахабнілої матросні, яка посміла так говорити з самим командиром корабля. У-у-у, худоба безрога!.. Та раніше б він, мічман Бакирджієв, у пику одного й другого, та за двері, та кулаком у потилицю!.. Щоб шанувалися!..

— Так, дожилися, другарче, — міркуючи своє, кивнув Стателов. — Проте послухаємо, що нам скажуть панове матроси та їхні комітетчики. — І він, застібнувши на всі гудзики бушлат, рушив на ют. За ним — Бакирджієв.

Вишикувавшись у рівну шеренгу, матроси терпляче ждали приходу командира. Перед строем, з правого флангу, стояв Спасов. На перший погляд — нічого незвичайного. Скільки разів ось так вишиковувався екіпаж на палубі, скільки разів виходив, як оце сьогодні, командир для розмови з підлеглими!.. Але досі відбувалося те з його командирської волі, а нині — всупереч їй, з волі екіпажу, з волі якогось суднового комітету! Було в цьому щось, з погляду пана Стателова, протиприродне: не він, командир, наказує команді, а вона має щось наказати йому, своєму начальнику!..

Стателов умів володіти собою. Він не показав ні знервованості, ні ненависті, що аж кипіла в ньому проти цих лайдаків у матроських робах і їхнього заводу Спасова. Зовні спокійний і врівноважений, він зупинився проти строю, стрівся поглядом зі Спасом і, тут же відвівши очі, поздоровкався, як завжди:

— Здравейте, юнаці!..

— Здра-ва-ва-го-родіє! — відповіла команда, і Стателову здалося на мить, що нічого не сталося, що дисциплінований екіпаж з готовністю, як оце відповів на привітання, одгукнеться на будь-який його наказ. Зараз він поговорить з матросами, і вони викинуть з голови усякі дурниці, яких набили їм туди соціалісти, відійдуть від Спасова, засудять свій комітет!.. Тоді...

— Матроси! — неголосно, але проникливо, як тільки міг, промовив Стателов. — Хто готовий захищати інтереси своєї землі, своєї дорогої батьківщини?..

Матросів трохи спантеличило не зовсім підходяще для даної ситуації запитання, і вони хвилю повагалися, а потім ніби по команді ступили крок вперед. Захищати батьківщину вони готові! І знову завмерли в строю.

А капітан-лейтенант похвалив:

— Молодці! Саме такої відповіді я й сподівався. Певен у вашій вірності вітчизні, вірності присязі й своєму воїнському обов'язку! — Стателов витримав психологічну паузу і знову запитав: — Хто готовий виконати мій наказ?

Матроси ані руш! Над палубою повисла сторожка тиша. І раптом хтось із матросів глумливо кинув:

— Хе, чого захотілось!..

Неголосний шелест пішов по шерензі. Мічман Бакирджієв, що досі мовчки стояв на півкроку позаду Стателова, побагровів, не втримався від вигуку:

— Струнко-о! Припинити сміх!..

Стателов, спиняючи запопадливого мічмана, мляво махнув рукою й хотів ще щось сказати матросам, але до нього, чітко карбуючи крок, підступив портупей-юнкер Спасов.

— За дорученням екіпажу, ваше високоблагородіє, дозвольте подати вам цей документ, — простягнув Стателову аркуш. — Тут викладено претензії екіпажу до командування й вимоги, обов'язкові для вашого виконання.

Стателов нищівно зиркнув на Спасова, але тут же опанував себе, розгорнув папір:

— Подивимося...

Матроси, поки Стателов читав вимоги, тамували подих: що скаже пан капітан-лейтенант на справедливі матроські вимоги? Погодиться?.. Розсердиться?.. Накаже розійтись, а поданий портупей-юнкером Спасовим папір кине за борт?.. Хай тільки спробує! Сам зашумить услід! Матроси наелектризовані до краю.

Стателов хитрий, він усе розуміє. Тим-то спокійно повертає аркуш Спасову. Ледь помітно трясуться руки, а обличчя вкриває блідість. Завжди рівний і добре поставлений голос звучить хіба що трохи глухіше, бо Стателов з усієї сили стримує його:

— То це бунт, пане портупей-юнкер!

— Не бунт, пане капітан-лейтенант, — так само спокійно заперечує Спасов, — а свідомий виступ екіпажу з справедливими революційними вимогами. Кожен пункт нашої реляції — то наша воля, наша програма, обов'язкова для кожного, хто є на судні.

Стателов рішуче крутнув головою:

— Не можу. Не маю права прийняти ваших вимог. — І до екіпажу: — Матроси! Вас штовхають на небезпеч-

ний шлях. Ставити командуванню такі вимоги, які подав мені ваш комітет,— це значить порушити присягу! Це зрада батьківщині, що карається законом.

— Не лякайте, пане капітан-лейтенанте! — обізвався зі строю Щерю Тодінов.

— Ми вже лякані! — підтримали його.

— Плювати нам на ваш буржуйський закон!

— Дракони!

— Іроди!

— Тихо, товариші! Тихо! — Спас Спасов підняв руку, стримуючи екіпаж, і мовив: — Так, буржуазних законів ми не визнаємо! Ми — революційний екіпаж і встановлюємо на судні свої революційні закони! Вірно я кажу, товариші матроси?

— Вірно-о-о!

— Правильно-о-о!

— Отже, ваше високоблагородіє,— Спас обернувся до Стателова й промовив так, щоб чув увесь екіпаж,— якщо ви відхиляєте наші вимоги, матроський судновий комітет бере на себе командування на кораблі!..

Матроські вигуки струсунули повітря, вгору полетіли безкозирки. Спас переждав хвилю, поки вляжеться луна потрійного «ура», й урочисто продовжив:

— Слухайте перший наказ революційного матроського комітету! Опустити англійський прапор, а натомість підняти прапор батьківщини, прапор Болгарії!..

Ще голосніше заgrimіло «ура», Митруш Герчинов швидко підійшов до щогли і, зловтішно позиркуючи на Стателова, взявся за фал. Англійський прапор плавно поповз униз і невдовзі ліг на палубі. Ще хвилиною — і над «Надеждой» замаяв прапор Болгарії. У матросів потепліли очі. Урочистий стрій, рівняючись на прапор, усміхався.

Стателов підвів голову.

— Я знімаю з себе відповідальність за безрозсудні вчинки вашого комітету,— рішуче заявив екіпажеві,— і залишаю судно!..

— Скатертю доріжка, ваше високоблагородіє!

— Плакати не будемо!

Митруш на витягнутих руках підніс щойно опущений англійський прапор. Дивлячись у вічі Стателову, навмисне урочисто проказав:

— Візьміть, ваше високоблагородіє, цю історичну реліквію. Почепіть десь-інде, бо нам вона ні до чого.

Стателов не удостоїв Герчинова відповіддю. Холодно зміряв з ніг до голови, повернувся до строю спиною й пішов геть. На крок позаду — мічман Бакирджієв. Весь час, поки Стателов вів з екіпажем розмову, читав матроські вимоги, поки опускали й піднімали прапор, він, мічман, був у заціпенінні. Йому ніяк не вкладалося в голову, як це командир корабля став раптом нічим і ніким, втратив силу, владу й змушений залишити корабель, на якому раніше був царем і богом!.. Бакирджієв, що звикся з давно заведеним і усталеним порядком, зараз розгубився.

Плентав за Стателовим і сам не усвідомлював, що зараз має чинити. Почував потребу в діяльності, але воля його була скована, паралізована сьогоднішньою подією.

— Вам, другарче, — не повертаючи голови, порадив вірному мічманові капітан-лейтенант, — не слід іти за мною. Я залишу корабель, але ненадовго. Ви залишайтеся тут. Будьте хитрим і спритним, чиніть як вам підказуватиме офіцерська честь. Бажаю удачі! — Стателов, залишивши розгубленого мічмана, пішов у каюту — зібрати до валізи найнеобхідніше.

13

Похмурі казарми на березі Артилерійської бухти кілька місяців стояли пустою. Війна та революція по всіх усюдах розкидали гармашів берегової артилерії, і по казармах довгий час гуляв вітер, а вночі у вибиті вікна шугали кажани. Та віднедавна заворушилася, ожила вкрита порохом пустка, виповнилося грюком та гомоном просторе казармене подвір'я, по вичовганому солдатськими чобітьми брукові знову загунали сірі шеренги.

Казарми зайняла стройова рота денікінського воїнства — різномасна й різношерста, насильно стягнута до купи з бувалих солдатів, з безвусих хлопчаків, що не нюхали порохового диму, із приневолених до служби дядьків, котрі тримали гвинтівку, як граблі або ціп. Унтери та їх благородія офіцери муштрували сіру цивільщину, спішно робили з неї військо, яке мусило, озброївшись англійськими гвинтівками, «рятувати Росію». Рубаки-офіцери знали з досвіду, що швидко

підготувати справжнього солдата навіть за більш сприятливих умов не можна — для цього потрібен час. А тут саме його й бракує.

Тільки сьогодні дали тобі молокососа чи неотесаного селяка, а назавтра вимагають муштрованого, вірного панові Денікіну солдата, готового на подвиг і на смерть!..

Панове офіцери стараються, товчуть пики мужланам, та це помагає мало. Більш безздатною від того частина не стає. Якби не кадровики — обстріляні солдати з заможних хуторян, то була б гріш ціна їхній частині. Вони складають ядро роти, на них тримається дисципліна і безздатність.

А більшовики вже підбралися й до артилерійських казарм. Кілька разів фельдфебель Ошмаков за наказом командира роти перетрушував солдатські бебехи і щоразу знаходив більшовицькі відозви. Ревком закликав солдатів отямитись і не проливати крові таких, як самі, робітників та трудящих селян, повернути багнети проти недобитих буржуїв. Однаково, мовляв, Денікіну та його золотопогонним бандитам ніщо не допоможе: ні криваві розправи, які вони чинять над безневинними, ні імперіалісти усього світу, ні сам господь бог! Вони приречені на ганебну загибель, то навіщо солдатам — недавнім трудящим села й міста — чортзна за кого ризикувати життям!.. Краще стати в ряди оборонців молододі республіки й скоріше вернутися до своєї хати, до праці на ниві, яку дає селянинові Радянська влада, чи на заводі, що належить нині тим, хто на ньому трудиться.

Деякі з солдатів, тільки попадали їм прокламації до рук, самі віддавали їх фельдфебелю. А декотрим була до душі більшовицька агітація; вони, певно, були не від того, щоб наживати п'ятами з денікінської армії та перекинутися до червоних. Оце тобі й добровольці!.. І мусить фельдфебель порпатися в їхніх онучах та непраній білизні, товкти пики, допитуючись, де взяв, чому не сказав. А відповідь одна: «Знайшов...», «Забув...».

Сьогодні зранку, тільки солдатів вигнали на муштру, фельдфебель швидко перекидав усе, але не знайшов жодного папірця.

Слава богу!..

Та даремно тішив себе фельдфебель. Надвечір нову

паку листівок, більшу, ніж будь-коли раніше, несли до солдатських помешкань...

У Камбали видавається бушлат. Комусь би могло здатися, що він чимось набив собі животяру. Але Гринь знає: то паунок, який допіру передала їм Даринка. Не вперше отак прослизують вони під стіну, що нею обнесіні казарми. Один чатує у провулку, другий вискакує на похилену акацію, перестрибує на стіну й кладе паунок у неглибоку нішу. Потім затуляє її цеглиною. Цю схованку показав хлопцям недавно дядько Сашко.

Хлопці розуміли: з тієї схованки хтось забирає їхній паунок і передає куди треба. Хто, кому — то не їх діло. Вони добросовісно виконували доручення, а коли одного разу випадково почули, що в казармах денікінців з'явилися більшовицькі прокламації, то мовчки перезирнулися і задоволено моргнули один одному.

Схованка була зручна: в кутку казарменого двору, далеко від будки вартового. Отже, ні вартовий, ані солдати з вікна казарми не могли бачити, коли хтось видирався на стіну і тут же зникав. А провулок, що йшов поза стіною, був майже завжди безлюдний, кінчався кручею, під якою крізь колючі ожинкові зарослі виляся стежка до моря. Якби хтось появився в провулку, то зникнути хлопцям не важко. Скочив з кручі — і в ожину!..

— Ти пузатий, наче буржуй, — косує Гринь на Герасів живіт. — Дав би мені, під пальто не було б видно.

— Хи-трий! — ображено говорить Камбала. — Миногого разу я в тебе не просив, а сьогодні моя черга.

— Твоя, — не перечив Гринь. — Але я хотів як краще...

Он уже акація. Хлопці стишили ходу, озирнулися. Ніде нікого.

— Давай! — кивнув на мур Гринь.

— Я миттю! — тихо відповів Камбала і спритно скочив на акацію, яка послужливо перекинула покорчену гілляку на мур. По ній, наче по кладці, переступив на широку цегляну стіну. А стіна висока. Видертись на неї, якби не акація, важко навіть дорослому, а хлопцям і поготів.

Гринь тим часом позирав уздовж провулка. Якби хтось показався, він мусить тихо свиснути, щоб попередити Герася. А Герась он приліг на мурі, поповзом добирається до схованки. Од гілляки до неї аршинів

зо два. Ось зараз підійме Герась цеглину, покладе свою пошту і — назад.

Раптом:

— А ти що там робиш? Стій!..

Окрик був несподіваним. Герась на стіні, а Гринь у провулкові на мить заціпеніли й не годні були ворухнутися. В руках у Герася дрібно тремтів паунок, який він наготувався покласти в нішу, але не встиг того зробити — так і тримав, ніби роздумуючи, як з ним повестися. Гринь, тиснучись до кручі, трохи не плакав з досади. Уже ж як він пильнував, аби когось не принесло, як пантрував за провулком, а білогвардієць наче з неба впав!..

Що-то буде?..

Білогвардієць з'явився із старого будинку, що стояв на другому боці провулка і в якому ніхто не жив. Болячка його знає, що йому було там потрібно. Може, підстерігав навмисне, а може, забрів до покинутого житла випадково, а зараз вигулькнув і побачив Герася на мурі.

— Злазь! — Він неквапно ступив з чорного дверного отвору і, розстібаючи кобуру нагана, підійшов до муру, на якому сидів розгублений Герась.

На Гриня білогвардієць не звертав жодної уваги, навіть не глянув у його бік. А може, він не помітив його? Гринь був тепер у нього за спиною, міг легко сковзнути з кручі й захватися в ожині. Але ж як полишити Герася?..

— Злазь! — голосніше наказав білогвардієць, погрожуючи Герасеві наганом.

Гринь тепер добре міг роздивитися оцього гада, що отак зіпсував хлопцям важливе діло. Низькорослий, кривоногий, у поруділих чоботях. З унтерськими нашивками. Наче кінь у наритниках, весь у реміняччі: на попереку широкий пояс з кобурою, а на спині навхрест — два вузькі.

— Ну! — ще раз пригрозив білогвардієць, бо Герась не дуже квапився виконувати його наказ.

— Зараз, — ніби знехотя озвався Герась і спробував непомітно покласти до ніші паунок.

— Не ховай, що там у тебе! Неси сюди! — наказував кривоногий.

Герась розумів, що листівки приховати не вдасться. Денікінець забере так чи інакше. Хлопець глипнув на

нього згори, стрівся поглядом. Очиці в унтера маленькі, глибоко заховані, свинячі. Віддати пакунок цій свині?.. Герась рвучко став на мурові на повен зріст, розірвав обгортку, що нею були заклеєні листівки, одділив частину і сійнув угору, над казарменим подвір'ям, над вузьким провулком!.. Потім жбурнув ще жменю, ще. Вгорі, наче сотні голубів, затріпотіли білі аркушки, летіли й тихо сідали на подвір'ї, на дахах казарм. Тепер хай спробує визбирати!.. Якщо не всі, то хоч декотрі з листівок попадуть у добрі руки!..

— Негідник! — Розлючений унтер підняв на Герася наган.— Здохнеш, більшовицьке щеня! — Він натиснув на спусковий гачок, сухо тріснув постріл, але куля полетіла десь у білий світ, бо щось важке й тверде теплуло унтера по голові, в очах йому затскакали іскри. Унтер похитнувся, коліна кривих ніг підломилася, і він повільно осів на землю.

— Швидше, Гераську, швидше! — шепотів блідий од переляку Гринь, задкуючи від білогвардійця, що впав, уткнувшись мордою в брук. Невже на смерть він його?.. Хоч і гад білогвардійський, а все ж моторошно Гриневі. Сам не знав, як воно сталося. Коли побачив, що унтер цілиться в Герася, то не тямив себе, ні про що не думав, окрім небезпеки, яка загрожувала Камбалі, схопив шмат черепашника, метнувся до унтера... Тепер унтер лежить сірим лантухом, а Гриня нудить так, що аж у очах темніє...

— Швидше, Гераську, швидше! — трохи не плачучи благає Гринь, уже готовий щодуху бігти геть від цього моторошного місця.

А клятий Камбала не дуже квапиться. Він зіскочив з муру, але не метнувся одразу за Гринем, а кивнув: «Я зараз» — і нагнувся над білогвардійцем. Що він там робить?.. Невже йому не страшно?..

— Шви-и-идше!!!

— Іду! — І Камбала в один скок підлетів до Гриня.— Гайда!..

Сплигнули з кручі, але не побігли стежкою, щоб кого не стріти, а зашаруділи поміж ожиною. Вона колочками хапала їх за руки, за ноги, до крові дряпала обличчя, ніби силкувалася придержати, поки не надбіжать від казарм солдати...

А в казармах — було чути — зчинилася веремія. Стривожені унтеровим пострілом, солдати повискаку-

вали на подвір'я, гупали чобітьми, шукали, де стріляно й чого.

Темрява над морем завжди спадає швидко. Тільки-но посутеніло, а за хвилину-другу, дивись, уже наче чорною вовною огорнута земля. Захекані хлоп'ята спинилися перевести дух, коли зовсім стемніло. Стояли під черепашиковою брилою, що нависла над берегом, відсапувалися. Першу мить обидва не могли здобутися на слово. Зрештою отямився Гринь.

— Треба тікати,— сказав,— бо побачать убитого унтера, то буде нам! — І по тілу Гриневі знову пробіг дроз, а до горла підступила нудота.

— Ходімо,— погодився Герась і додав: — А унтер не вбитий.

— Ні? — аж спинився Гринь.

— Ти його тільки оглушив.

Гринь не знав, шкодувати йому, що унтер живий, чи радіти. Він-бо сьогодні вперше відчув, як неприємно вбивати людину. Отже, це добре, що таки ж не вбив!.. Але ж унтер ворог! Убивця!.. Такого треба карати, нищити! Загайся на хвилю Гринь — і, може, не було б у Гриня найкращого друга!.. Так йому й треба, денікінський шкурі!.. Шкода, що зовсім його не вколошкав!

— Отже, тільки оглушив... А як ти знаєш?

— Бо як забирав у нього з руки нагана, то він не хотів випускати і мурчав.

— І ти не забрав нагана?

— Чо ж не забрав! — Камбала вийняв з-під бушлата одібраний трофей.— Ось...

Гриневі перехопило дух.

— Дай потримаю!

— Бери.

З острахом і захватом Гринь взяв у Герася зброю, зважив у руці, прицілився в темряву.

— Не надави на гачок, бо ще стрельне,— застеріг Герась.

— А в нім є патрони?

— Я не дивився, може, й є.

— Дома побачимо. І підемо в кар'єр постріляємо.

— Добре.

— На, заховай та ходімо,— з жалем повернув Гринь Камбалі наган.— Як ще десь оглушимо денікінця, то вже другий наган буде мій.

Камбала був не дуже говіркий, але чуйний і завжди

розумів Гринів настрої. Бачив і тепер, що приятель заздрить йому, і шкодував, що в унтера був один наган, а не два. Чекай, а чому цей наган має належати йому, Герасю?.. Хто телепнув каменюкою унтера по голові? Гринь! Хто врятував Герасеві життя? Знову ж таки — Гринь!.. То хто має більше право на трофей?

Коли прийшли на Корабельну сторону, де почувалися безпечніше, бо знали кожну лазівку й кожен закамарок, Камбала знову вийняв з-за бушлата наган і сказав:

— Тримай.

— Я вже тримав,— не зрозумів Гринь.

— Назовсім.

— Як це?..

— Тю, Голка безголова! — вдавав, що сердиться, Герась.— Назовсім, бо він твій!..

— Як — мій?..— не одразу збагнув Гринь Герасів порив і трохи розгубився.

— А так. Ти мало не порішив унтера — трофей твій!

Оце товариш! Не якусь там іграшку дитячу віддає назовсім,— наган!.. Справжнісінький!.. Гринь узяв зброю, сховав під пальто, відчув прохолоду на животі. Потім сказав:

— А знаєш що, хай він буде не мій і не твій, а наш. Поки ще один добудемо. Добре?

— Хай так,— пристав на пропозицію Камбала.

— А носитимемо його по черзі: день ти, а день я. Добре?

— Добре,— знову не перечив Герась.— Хай сьогодні в тебе.

— А завтра я принесу,— трохи не вмлівав від збудження й радості Гринь.

Але принести й передати Камбалі трофей Гринь другого дня не зміг. Увечері на нього з нетерпінням чекали батько, мама, дядько Сашко. Надворі ніч, а хлопця й досі немає. Батько хвилювався, але заспокоював матір. Нічого, мовляв, з ним не станеться, десь загулявся, скоро вернеться. І переглядався занепокоєно з Рупчевим. Дядько Сашко уже знав про те, що сталося сьогодні біля казарм, і дуже потерпав, аби не попали діти білогвардійцям у лабети. Він би тоді не простив собі цього. Прибіг допіру до Гната Маковія. Почувався винним перед батьком, сказав йому про свої страхи за хлоп'ят.

Усім відлягло од душі, коли Гринь рипнув дверима.
— Волоцюга ти мій! — стріла мати Гриня.— І де то можна пропадати цілими днями?.. Роздягайся та мий руки!.. — Вона з полегкістю зітхнула й вийшла до кухні підігріти синові прохололу вечерю.

— Не гналися за вами? — спитав дядько Сашко, як тільки за матір'ю зачинились двері.

— Ні,— відповів Гринь.— Ми через ожину...

— Герась де?

— Дома.

— Ну, молодці! — похвалив дядько.— Глядіть же, нікому анічичирк! А до казарм більше й не потикатися!.. Добре?

— Гаразд,— мляво погодився Герась, виснажений хвилюванням та тривогами минулого дня. Він розстебнув пальто і чи то забув про наган, чи не втримав,— той випав додолу.

— А це що в тебе? — нагнувся батько.— Де взяв?

— В унтера з Герасем забрали.

Батько знову переглянувся з дядьком Сашком, похитав головою:

— Одчайдухи!.. Рано вам з такими цяцьками носитися,— і заховав наган до кишені.— Хай буде в мене. Потім я його тобі віддам. Згода? — ласкаво потріпав батько Гриня по голові.

Гринь кивнув.

14

Потривожені унтеровим пострілом солдати висипали з казарм і побачили вартового, який раз у раз квапливо нагинався й хапав великих білих метеликів, що надлітали десь з-над казарм і сідали на брукові. Диво дивне!.. Солдати дивилися на те по-різному: хто лаявся, а хто ховав під вусами задоволену усмішку. Знову прокламації!..

Вартовий збирав листівки й нанизував на багнет. Він оддасть їх панові фельдфебелю. Щоправда, вартовий не такий телепень, щоб віддати прокламації, навіть не дізнавшись, що там написано. Він уже встиг непомітно засунути дві чи три в халяву. На всякий випадок.

— Не читати! — репетував фельдфебель Ошмаков.— Здати мені!..

Солдати підходили й здавали, фельдфебель складав

листівки в паку й ширяв очима по двору, чи всі здають, чи ніхто не ховає.

За метушнею з листівками всі забули про недавній постріл за казармами. Може, й не згадали б, якби до воріт не причвалав унтер. Він заточувався, у голові гули джмелі, а гуля під кашкетом розпирала околиці.

Унтера було оглушено лише на кілька хвилин,— ні схопитись, ні покликати на допомогу. Чув, як у нього з рук видирали нагана. Трохи одлежавшись, спромігся встати. За більшовицькими вилупками уже й слід прохолов!

Фельдфебель з унтером жили як кіт із собакою. Побачивши зараз унтера, що ледве переставляв ноги, Ошмаков зрадів.

— Тришкін! — покликав унтера, киваючи товстим, наче сарделя, пальцем.

— Слухаю-с,— унтер мляво підніс руку до вуха, бо до козирка дотягтися не мав сили.

— Ти п'яний, Тришкін! — голосно, щоб чули всі на подвір'ї, висловив незадоволення фельдфебель.— Тут он більшовицькі лазутчики засипають казарми прокламаціями, а ти пиячиш!..

— Не кричіть, пане фельдфебель,— ледве одтягуючи голос, відмахнувся унтер.— Не п'яний я — контужений!..

— Ха-ха! — глумився фельдфебель.— Контужений!.. У якій же баталії зволив бути?..

Хоч у голові унтерові й гуло, та думка вже працювала. Кепкує фельдфебель, глумиться. Скажи йому, що в провулку з двома сопляками не міг упоратися,— реготатиме ще більше, ославить перед усіма солдатами й офіцерами. Тоді не жди підвищення чину!.. Тришкін прибрехнув, щоб видатися героєм:

— Вам смішки, пане фельдфебель, а я життям ризикував, помирав під більшовицькими прикладами!..

— Ти ба! — глузував Ошмаков, але вже бачив, що унтер не п'яний.

— Помирав, пане фельдфебель! — уперто повторив унтер і на доказ правдивості своїх слів скинув кашкет, нагнув лису голову.— Помацайте!..

Тришкінська голова мала дивну форму: од маківки й до потилиці набігла велика, мов перепічка, гуля.

— Ова! — уже серйозно мовив фельдфебель, належно оцінюючи чийсь роботу.— Хто це тебе?..

— Коли мене оточили більшовики, я стрельнув, та ніхто не прибіг допомогти. Якби прибігли, то злапали б, мов курей. І оцього,— вказав на листівки,— не було б...

Фельдфебель ніяк не міг зв'язати в одно унтерову гулю, більшовиків, листівки,— так безтолково белькотів Тришкін,— тому розсердився й крикнув:

— Та не слинь, кажи до ладу: що скоїлось?

— Вийшов я у провулок, а більшовики висадили на мур хлопчача, він листівки кидає нам у двір, а вони стережуть. Я стрельнув по хлопцеві, а на мене налетіли. Наган дав осічку, в мене його вирвали. Я ногами одбиватись, а вони прикладом по голові!.. Коли прийшов до тями, то нікого не було й близько.

Унтер бачив, що ніхто не запідозрив брехні, тому повівся з фельдфебелем зухваліше.

— Кажу ж, якби зразу бігли на постріл, схопили б були червонопузих!.. Та вам, видно, байдуже!

Фельдфебель зміркував, що Тришкін може розмалювати його перед штабс-капітаном як більшовицького пособника, наплете казна-чого.

— Ну, ти базікай, та знай міру,— примирливо зауважив фельдфебель, хоч сам аж кипів злістю. Подумав: «Шкода, що не вбили тебе на смерть»,— а вголос мовив: — Ходімо до мене, зроблю тобі примочку, як рукою біль зніме,— і підморгнув, даючи зрозуміти, що має не лише на примочку.— А ви,— окинув поглядом солдатів,— по місцях!..

Тришкін втішався: бач, як закрутився перед ним, завивляв хвостом! Добреньким зробився, примочку, мовляв, зробимо... Болячка б тобі зробилася!..

Фельдфебель мав окрему комірчину при казармі. Поставив металеве ліжко, невеличкий столик, дві табуретки. На вікно навіть мереживну занавіску почепив. Мав панські замашки: створював комфорт і пишався ним перед нижчими чинами, що спали в казармі майже на голих нарах.

Вступивши до комірчини, Тришкін про себе подумав: «Напалив, гад», а вголос похвалив:

— Тепло у вас, гарно.

— Сідай, Тришкін, грійся.— Ошмаков засвітив лампу, і в кімнатці стало по-домашньому затишно.— Я ось іще полінце підкину, дух піде тепліший. І оці більшовицькі цидулки в грубу! — кинув пачку листівок.— Сідай, сідай! Ось тут, коло грубки.

— Дякую, пане фельдфебель,— почав одтавати унтер у передчутті випивки. Голова йому ще боліла, але біс із нею! Хай старий лис скоріше ворухиться та витягає з закамарка пляшку.

Фельдфебель нагнувся й висунув з-під ліжка дерев'яну скриньку, вийняв з кишені ключик, відімкнув. Затуляючись від унтера плечима, щоб той не заглянув, прочинив віко, засунув досередини руку.

— Тут ось у мене сальця трохи,— говорив, знову засовуючи скриньку,— закусимо?

— Ге-ге, ви ще питаєте!

— Не пам'ятаю вже, коли й привозили сало на кухню. А мені це одна молодиця, як Таврію переходили, винесла. Я й держу на всякий випадок.

Унтер ковтав слину, стежачи, як фельдфебель нарізає рівними кусочками запашне сало. Харчувався унтер з солдатського котла чортзна-як, а в цього злодюги запаси під ліжком. Лихо з ним, хай бреше про молодицю, аби скоріше налив склянку та дав закусити.

— То зробимо тобі компреса, Тришкін,— лукаво засміявся фельдфебель,— чи, може, спочатку той?..

— На біса компрес! — не терпілося унтерові.— Може, є що, то наливайте.

Коло груби стояла пара розтоптаних валянків. Хоч надворі було таки ж холоднувато, але фельдфебель обходився чобітьми. Тому валянки мали не властиве їм призначення: в кожному стояло по гранчастій пляшці. Фельдфебель витяг з одного і поставив на столик перед унтерові очі невідкоркований штоф. Налив у бляшані філіжанки, моргнув Тришкіну:

— Бери, брат! Будьмо!

— Будьмо! — Унтер випив і накинувся на сало. Фельдфебель дивився на унтера з огидою.

— По першій не закушують,— плеснув ще по півфіліжанки, аби не чути й не бачити, як чхає Тришкін, знищуючи його сало.— Щоб не боліла голова!

— Спасибі! — цокнувся унтер і так само поквапливо випив.

Закусити не встиг — у двері постукали. Фельдфебель підступив до дверей, прочинив їх, загородивши спиною стіл з випивкою та закускою.

— Пане фельдфебель,— почув Тришкін,— викликає його благородіє штабс-капітан!

— Прийду.— Фельдфебель зачинив двері.— Треба

йти.— Господар забрав пляшку, філіжанки, згорнув з-перед тришкінського носа їжу.— Отако завше. Тільки сядеш з кимось ладком попоїсти чи погомоніть — не дадуть. Хай ми вже другим разом, ліпшим часом,— кивнув на валянок.

Ошмаков одягнувся, підтяг широким паском черево:

— Ходімо, Тришкін. Голова вже не болить? — спитав на прощання.

— Присохне,— п'януватو махнув унтер рукою, встав із-за столу.— Премного дякую, пане фельдфебель, за угощення.

...Штабс-капітан Мухін був заклопотаний.

Саме тоді, коли унтер Тришкін «одбивався» від більшовиків, штабс-капітана викликав представник командування Добровольчої армії полковник Мишкін. Зажадав звіту про озброєння та боєздатність роти, якою командує штабс-капітан, і дав не зовсім звичний наказ: сухопутному військовому підрозділу вести воєнну операцію проти флотського екіпажу, що перебуває на кораблі.

— Може б, цю операцію виконав якийсь із кораблів Добровольчого військового флоту,— зважився висловити свою думку штабс-капітан,— піхота для цього погано пристосована.

— Але ж треба мати той корабель,— категорично відкинув полковник спробу штабс-капітана ухилитися від виконання наказу.— А крім того, провести операцію треба тихо й непомітно, саме невеликим підрозділом. Прошу виконувати, пане штабс-капітан!

— Єсть!

— По виконанні завдання прошу доповісти,— встав полковник, даючи зрозуміти, що розмову скінчено.

Правду кажучи, в удачу мало вірив і сам полковник. Але він пообіцяв Стателову допомогу і чесно намагався виконати свою обіцянку. Люб'язність за люб'язність — адже й Стателов не відмовлявся, коли його просили надати судно в розпорядження денікінського штабу. Він, правда, не дотримав слова, але не з своєї вини: збунтувалися матроси на «Надежде». Мусив Стателов покинути крейсер. Поставив до відома командування союзного флоту про бунт, просив допомоги. Англіїці радили перше пошукати інших шляхів приборкання екіпажу. Якщо, мовляв, нічого не вдієте, тоді союзний флот підтримає пана Стателова.

Отже, має клопіт штабс-капітан Мухін. Він уже довгенько чекав фельдфебеля і злостився.

— За вашим наказом, вашбродь, фельдфебель Ошмаков з'явився!..

— Сядь отам, подалі, — указав штабс-капітан на стілець, — тхне од тебе, наче з барила!..

— Так точно, вашбродь! — не перечив начальству фельдфебель. — Винен-с, вашбродь!.. Випив за ваше здоров'я!..

Штабс-капітан примирливо кивнув головою.

— От що, Ошмаков, — перейшов ротний до діла. — Завтра вдосвіта, десь о шостій нуль-нуль, мусиш бути в порту. Візьми з десяток чоловік, обійдіть бухту і стягніть до Графської пристані шлюпки, баркаси, які тільки є по берегу. О сьомій нуль-нуль чекайте прибуття роти. Все! Ясно?..

— Так точно, вашбродь! — козирнув фельдфебель.

— Іди відпочивай.

— Єсть, вашбродь! — крутнувся Ошмаков.

— Заскоч до прапорщика Козлова, скажи, викликаю.

15

Капітан-лейтенант Стателов прийшов до висновку, що, певно, краще вернутися на корабель з допомогою російських солдатів, а не англійської морської піхоти. Росіянин для болгарина — своя людина, слов'янин, давній спілник по боротьбі з турками. Якби тільки вдалося російським солдатам — дарма що то не більшовики, яких би радніший бачити збунтований екіпаж, — захопити «Надежду»! Тоді б він, Стателов, навів лад!.. Призвідців — у карцер!.. Прибули б у Варну — і всіх до суду! В тюрму! Натомість набрав би новий екіпаж і надалі не допустив би чогось подібного!..

Перед світанком рота штабс-капітана Мухіна прогулала від казарм до Графської пристані, поки що не відаючи, чого і куди її женуть у таку рань. Надворі було дуже незатишно: з моря поривами налітав різкий вітер, жбурляв межі очі мокрим лапатим снігом, пробирався крізь виношені шинелі. Поки йшли, було тепліше. А це стали на пристані, ждуть і мерзнуть.

До штабс-капітана підбіг з берега фельдфебель:

— Дозвольте доповісти, вашбродь! Наказ виконали:

збрали всі гребні судна, що були в порту й поблизу нього!

— Скільки?

— П'ять шлюпок, вашбродь, і один баркас! Більше ніде ані корита!..

— Добре шукали?

— Так точно, вашбродь! Отам,— махнув фельдфебель рукою в бік Корабельної сторони,— на березі є кілька шлюпок, але всі діряві.

— Гаразд,— кивнув штабс-капітан.— Скільки може підняти твій флот?

— Взвод-півтора, не більше!..

Штабс-капітан зійшов до берега, оглянув стягнуті фельдфебелем вутлі суденця. По шість-сім чоловік у кожну шлюпку і стільки ж у баркас... А що зробиш на судні одним взводом?.. Та й чи дадуть болгари підійти до їхнього судна?

Мухін вернувся до роти, що, намагаючись зігрітися, притупувала ногами, билася навкулачки, тим самим ламаючи шеренгу. Штабс-капітан поморщився, зі стриманою злістю скомандував:

— Рота, струнко! Перший взвод, п'ять кроків уперед руш!..— Взвод зі своїм командиром, прапорщиком Козловим, відкарбував п'ять кроків і спинився над самим берегом.

— Рота,— скомандував штабс-капітан трьом іншим взводам,— кругом!.. До казарм кро-оком руш!..

Справді, чого їм стовбичити на березі? Однаково переправити на болгарський корабель нема на чім. Штабс-капітан спробує виконати наказ пана полковника одним взводом. Не вдасться — хай вибачає його високоблагородіе!..

Ротний пройшов перед взводом, спинився поряд з прапорщиком Козловим.

— Все ясно, прапорщику?..

— Ясно, пане штабс-капітан. Чому саме мій взвод?..

— А чому моя рота? — відповів Мухін запитанням на запитання.— Але не час для розмов!.. Поясніть солдатам завдання!

— Єсть пояснити завдання,— козирнув прапорщик і тут же до взводу: — Солдати! Нашому взводові, як найбойовішому й найдисциплінованішому, випала честь виконати важливе завдання. Більшовицькі агітатори проникли на болгарський крейсер «Надежда», що

є нашим союзницьким кораблем, підбурили екіпаж не коритися своєму командуванню і не виконувати наказів про допомогу союзницькій, себто нашій армії. Отже, болгарські моряки фактично виступили проти нас!

— Коротше, прапорщику! — неголосно попросив штабс-капітан. — Діяти треба, а не говорити.

— Нам, — вів далі прапорщик, — виявлено честь і довір'я: приборкати зухвальців бунтівників. У разі потреби — застосовувати зброю. Поки не розвиднілось, ідемо на шлюпках до корабля, вибираємося на палубу двома підвісними трапами, котрі не знімаються від часу прибуття крейсера в порт, і вимагаємо від екіпажу скласти зброю. Таким чином помагаємо командирові навести на судні порядок. Завдання ясне?

Взвод німував.

Лиш двоє чи троє озвалося:

— Ясно, вашбродь.

— По шлюпках! — подав прапорщик не зовсім звичну для піхоти команду. — З богом!..

Солдати мовчки переступали борти хитких суденець, умощувалися на банках, не виявляючи жодного піднесення з того, що їхньому взводу виявлено честь виступати в ролі карателя.

Хоч учора фельдфебель Ошмаков і репетував, щоб солдати не сміли читати прокламацій, проте не в одного шелестів папірець за пазухою чи в халяві. І солдати таки ж прочитали ще звечора при мерехткому світлі скіпки. В прокламації більшовики зверталися до них, солдатів Добровольчої армії. Кому служите, чиї інтереси бороните?.. Пана Денікіна, буржуїв, котрі ждуть, як би скоріше сісти вам на шию!.. Ви, робітники та селяни, чому лете кров братів своїх, які здобули і боронять трудівничу владу? Отямтесь і відмовляйтеся від участі в братовбивстві, на котре вас штовхають офіцери!.. Іноземні моряки, яких світова буржуазія пригнала в Росію, щоб їхніми руками задушити пролетарську революцію, розуміють, яка то ганьба — боротися проти першої в світі республіки трудящих! Екіпаж болгарського крейсера «Наdejда» повстав проти свого командування!

Дехто з солдатів, прочитавши, зневажливо чи й вороже махав рукою: більшовицька агітація!.. Дехто губився, не знав, як поставитися до тієї агітації. Наче й правду пишуть, але ж проти присяги, проти влади...

А дехто потай радів, що прокламація пояснювала йому те, до чого сам силкувався додуматись.

Важкі шлюпки одна за одною одчалували від берега й гребли в морок. Попереду на баркасі плив штабс-капітан Мухін з фельдфебелем і чотирма солдатами.

— Швидше! Швидше! — підганяв штабс-капітан не дуже зугарних гребців, які тільки вмочали весла в олов'яну воду, а ходу важкому баркасові не додавали. Веслярі з піхотинців були кепські — більшість із них степовики.

— Швидше, іроди! — сердився штабс-капітан. — Скоріше, бо розвидняється!

Від Графської пристані до стоянки крейсера «Надежда» недалеко. Перед «флотилією» штабс-капітана Мухіна скоро забовваніла сіра озія «болгарина». Крейсер став їй на путі залізною стіною, ще два-три помахи весел, — і, здавалося, шлюпки вріжуться в неї.

— Суши весла! — коротко кинув Мухін.

Безголова піхота не розуміє морської команди. Сидить наперед спиною, коливається та збурує воду, — не бачить, що судно вже ось-ось.

— Перестаньте гребти! — мусив штабс-капітан перекласти морську команду. — Поглухли?

Оце інша справа. Піхота з радістю виконує наказ. Баркас, пропливши кілька метрів за інерцією, зупинився й почав відпливати назад, бо навстріч вияв вітер. Фельдфебель, що сидів на кормі, злегка підгрібав стерновим веслом, аби не зносило баркаса.

З «флагманом» порівнялися шлюпки, вижидаючи команди.

— Чи ми з того боку запливли? — пошепки запитав фельдфебель штабс-капітана, приглядаючись до судна. — Трапів не видно.

Штабс-капітан побачив це й сам. І вже розумів, що керована ним історично важлива акція, по суті, й не почавшись, ганебно завершується. Йому було сказано, що зйомні трапи почеплено з лівого борту, проти ремонтних майстерень, звідти, мовляв, заходьте і штурмуйте бунтарське судно. Але трапів нема...

— А може, вони з того боку, вашбродь? — висловив припущення фельдфебель. — Подивимось?

— Можна, — погодився штабс-капітан, але тут же додав: — Нема їх, певне, й там. Зняли матроси. Не дурні вони, щоб дати застукати себе зненацька.

Фельдфебель скермував баркас поза кормою «Надежды»:

— Гребніть, хлопці!..

Баркас обігнув крейсер, зайшов з правого борту. Слідом тихо пливли шлюпки. Штабс-капітан мав рацію: з цього борту трапів теж не було. Крейсер мовчазний, наче на ньому ані душі.

На крейсері спали. Але не всі. За білогвардійською «флотилією» з обох бортів стежили вахтові матроси. Хто вони, ті люди в шлюпках? Чого бовтаються в бухті з досвітку?

— Гей, там, на шлюпках! — гукнув один з матросів, як тільки баркас надався підійти до судна ближче.— До борту не підходити!..

— Спускайте трап, братушки! — одізвався штабс-капітан.

— Хто такі?

— Солдати російської Добровольчої армії.

— Чого треба?

— В гості припливли! — спробував штабс-капітан одбутися жартом.

— Прийшли непрохані, то й підете некохані! — І знову попередили: — До борту не підходити!.. Стрілятимемо!..

Видно, кимось попереджені про появу білогвардійців, на палубу висипали інші матроси. Тиснулися до борту, розглядали солдатів, що мерзлякувато шулилися та горнулися в старі шинелі, захищаючись од пронизливого вітру. Солдати також дивилися вгору — он які вони, матроси-бунтівники! Звичайнісінькі хлопці, матроси як матроси. А що вони прогнали свого командира, то, може, він був вартий того?..

Штабс-капітан криво посміхнувся: «Я так і знав... Що ж тепер, силою видиратися на судно?.. З корабля знищать наш взвод...»

— Давай весло! — наказав фельдфебелю Ошмакову, сів на корму і круто розвернув «флагмана». — Ану, наляж! — кивнув гребцям. А решті «флотилії» помахав рукою: — Операція відміняється! Іти за мною!..

Судновий революційний комітет засідав тепер майже безперервно. В екіпажу виникало безліч питань, що стосувалися вахти, харчування, ремонтних робіт, і матроси йшли до комітетчиків: давайте раду, наказуйте. Екіпаж, відчувши порушення звичного ритму, раптову зміну форми й суті керівництва крейсером, ніби розгубився й не знав, на яку ступити.

Певне замішання переживали й члени комітету. Якщо незначні побутові питання можна було розв'язати легко, то головне питання — як далі бути — годилося обмірковувати всебічно. Ніхто не шкодував, що Стателов спасував перед екіпажем і покинув корабель. Але, чесно кажучи, комітет на таке не розраховував. Гадалось, нікуди подітися панові Стателову, покрутиться, поторгується та й прийме матроські вимоги. І чинитиме волю революційного комітету.

Був би Стателов на крейсері — не мав би екіпаж загрози. А тепер...

— Не треба було пускати! — жалкував Христо Сакакушев, докоряючи товаришам і самому собі за необачність. — Хоч під арештом, а слід було держати на судні!

— Дали маху, — підтримав його Митруш Герчинов.

— Не треба ждати, поки нас тут візьмуть, мов курей! — промовив Тотев. — Мусимо діяти і запобігти всяким випадковостям!

Розмова велася на засіданні, яке комітетчики скликали одразу по відпливті солдатів денікінської армії. Кожен розумів, що білогвардійці вийшли не просто на морську прогулянку. Що вони мали на думці і що вчинили б, якби змогли піднятися на корабель? Про це подумали всі, але заговорив тільки Спасов.

— Друзі, випустивши Стателова, ми зробили помилку. Та оскільки виправити її не можна, то говорити треба про те, щоб запобігти її наслідкам... Не думаю, щоб Стателов не знав про нинішній рейс білогвардійських шлюпок до «Надежды». То його робота!..

— Не інакше, — погодився Тотев.

А Спас продовжував:

— Не знаю, яке завдання мав денікінський взвод, але мені здається, що їх візит — то розвідка, за якою можуть піти небезпечні для екіпажу дії.

— Не можна ждати, поки вони почнуться! — повторив своє Тотев.— Самим треба діяти!

— Дай сказати, Іване...— зупинив Спасов товариша.— Спокою нам не дадуть. Як бути? Знятися з якоря і вийти в море не можемо з багатьох причин! По-перше, досі не закінчено ремонтних робіт. Потрібно ще кілька днів. По-друге, екіпаж невкомплектований, штурмана, який повів би судно, немає... Нарешті, по-третє: якби й могли пливти, то куди?.. Революцію в Болгарії потоплено в крові. Нас схоплять і розправляться, як знають самі. Навіщо безглузді жертви? Отже, що робити?

Спас Спасов розумів: єдиний вихід — негайно покинути корабель і зійти на берег. В цьому порятунк для екіпажу! Адже він підняв повстання, щоб не брати участі в ганебній війні проти Республіки Рад! То чому не зійти на берег і не влитися в ряди її захисників?

Але нав'язувати свою думку товаришам Спасов не хотів. Хай вирішують самі.

— Ну, браточки? То що ж почати?

Заговорив Іван Тотев:

— Стателов готує розправу. За його намовою як не денікінці, то англійці чи французи скоро насядуть на нас по-справжньому! Утриматися на кораблі ми не зможемо. Треба покинути корабель, поки не пізно.

— І де подітися? — засумнівався Митруш Герчинов.

— Зійти на берег.

— У руки тим самим росіянам чи англійцям або французам?

— Ні,— заперечив Тотев.— Треба вискочити поза ті руки. Зробити це можна лише на березі.

— Вірно, Іване,— в один голос підтримали Тотєва Христо Сакакушев і Щєрю Тодінов.

— А на березі ми в безпеці? — Митруш спонукав товаришів шукати нові аргументи.

— Поможє більшовицьке підпілля.— Тотєв глянув на Спаса.— Так кажу?

— Певен: поможе!.. Але треба пам'ятати: підпілля є підпілля. Гадаєте, більшовикам з медом? Ворожа розвідка винюкує слід до їхніх явок, до конспіративних квартир. Їм самим важко ховатися від денікінських шпигунів. То як заховати таку силу матросів? Увесь наш екіпаж?..

— А нащо ховатися? — заперечив Щєрю.— Їм необ-

хідно ховатися, бо така підпільницька робота. А нам чого сидіти по шкалубинах?

Тотев обернувся до Спаса:

— Зійдемо на берег із зброєю й боєприпасами. От і нехай більшовицьке підпілля зв'язує нас із якоюсь своєю бойовою групою. Адже в горах діють партизанські загони. Там місце й нашому екіпажеві.

Митруш Герчинов, вислухавши Спаса і Тотева, підхопився:

— Це, братці, саме те, що ми мусимо зробити! В Болгарії, у Владаях, буржуазія потопила революцію в крові. Але Владаї — то тільки мала частка світової пролетарської революції, а світова революція розгоряється, і ми мусимо стати їй на допомогу!

— Отже, — підвів підсумок розмови Спасов, — комітет ухвалює: зійти на берег і прилучитися до боротьби російського пролетаріату й селянства проти контрреволюції та інтервенції Антанти. Інших думок нема?..

— Які там інші думки!

— Тоді я сьогодні ж зв'яжуся з підпільним ревкомом і поінформую про наше рішення. Але перед тим, як я піду до міста, треба поговорити з екіпажем.

— Скликати мітинг?

— Не варто. Мітингувати зараз небезпечно. Намір залишити судно треба тримати в секреті до останньої хвилини. Де гарантія, що Бакирджієв не дасть знати Стателову та разом не приготують нам якого сюрпризу?

— Отже?..

— Обійдіть матроські помешкання і поговоріть з надійними — з тими, хто буде тримати язик за зубами. Таких у нас більшість. В останню мить оголосимо рішення всьому екіпажу. Кожному надамо можливість вирішувати: іти з нами чи залишатися з Бакирджієвим.

Спас Спасов, відколи Олександр Рупчев перейшов на нелегальне становище, тримав зв'язок з більшовицьким підпіллям через Гната Маковія. Але коли влада на кораблі перейшла до рук судового комітету, відкрито появлятися в Маковієвім домі Спас не має права. Уже не Гнат на нього, а він на Гната може кинути тінь і тим створити загрозу одній з підпільницьких ланок. Стателов, певне, встиг поінформувати білогвардійську розвідку про події на судні й охарактеризувати Спасова як призвідця й головного винуватця бунту.

Маковій ще раніше дав Спасову нову адресу. На всякий випадок. Просив не записувати, а запам'ятати. Останнім часом денікінська розвідка пожвавила діяльність, і підпільники, як ніколи, мусять бути обачними й найсуворіше дотримуватися законів конспірації.

Рушити до міста за дня Спас Спасов не зважився. Його міг затримати патруль,— і тоді все пропало б: адже, крім Спаса, ніхто з екіпажу шляхів до підпілля не знає.

Лапатий сніг, що йшов того дня від світання, по обіді перестав і вже встиг обернутися на холодне місиво. А вітер ще подужчав. Віяв з-над моря густий і пронизливий, струнами напинав тонкі фали й лопотів парусиною тентів. Без потреби витикатися на палубу в таку погоду нікому не хотілося.

Сиро, незатишно і майже поночі. Спасові здавалося, що ні одна душа не бачила, як він з Христо Сакакушевим та Щерю Тодіновим пройшли на корму, спустили шлюпку, вдарили веслами по важкій, немов чавунній, хвилі. Шлюпка слухняно застрибала з гребеня на гребінь і за кілька хвилин уткнулася в кам'янистий берег.

— Вертайтеся,— мовив Спас, перескочивши з шлюпки на вилизаний хвилями валун.— Скажіть вахтовому, хай стежить: посигналю ліхтариком — два короткі, один довгий — приїдете, заберете. Бувайте!

— Бувай!..

17

Севастополь нагадував Спасові Варну, російський порт став для нього близьким і рідним. Позбавлений можливості спілкуватися й працювати з «тісняками», Спас знайшов односторонній зв'язок між севастопольського робітництва.

У місті поночі. Під ногами хляпаниця. Спас ішов манівцями, обминаючи центральні вулиці, на яких міг би наткнутися на патруль.

Він швидко знайшов названу Маковієм вулицю і потрібний дім. Це був старий кам'яний особняк на два поверхи, стояв у глибині саду з мигдальних та абрикосових дерев. З вулиці садиба була одгороджена висо-

ким штахетом, від хвіртки до дверей вела висипана гравієм алейка.

Спасов тихо прочинив хвіртку, хвилину-другу постояв, дослухаючись, чи не тягнеться хтось за ним хвостом, і, пройшовши алеєю, спинився перед дверима. Постукав не в двері, а, як наказав Маковій, у перше ліворуч від дверей вікно.

За вікном було тихо й темно, потім брязнула защіпка, прочинилася квартира.

— Хто там? Чого треба?

— Будь братом, хазяїне, вділи тютюнцю! — одізвався Спасов.

— Нема, брате, можу запропонувати сигарети.

Квартирка зачинилася. Спас ступив два кроки до дверей. На пароль йому відповіли правильно, отже, він попав куди треба. Двері без найменшого рипу прочинилися, в темряві забовваніла невиразна постать, і Спас почув:

— Будь ласка!.. Дайте руку, щоб знали, куди йти...

У Спаса, мов шалене, закалатало серце. Шепіт видався йому небесною музикою. От уже не сподівався!..

— Даринка! — видихнув він, насилочку-силу придушивши палкий крик захвату, що виповнив йому груди. — Дари-и-инка!..

— Ти, Спасе? — не менше вражена була й дівчина.

Не тямлячи себе від радості, припала Спасові до холодного бушлата, притулилася гарячим чолом до плеча і завмерла. Він обняв її за плече, злегка погладив милу голівку і також застиг, — аби не зворухнутися, аби не сполохати оцю неповторну мить.

Даринка опам'яталася і ніби засоромилася свого пориву:

— Ой, що це я!.. Треба йти!..

— Я так за тобою скучив!..

— І я... Ходімо!..

— Даринко!..

— Спасе!..

Дівчина провела темним коридором, намацала двері до якоїсь кімнати і, дужче стиснувши Спасові руку, розчахнула двері:

— Прошу!..

Кімната була тьмяно освітлена гасовою лампою, що стояла посередині круглого столу. Двоє невеликих вікон щільно залпнуті темними килимками. В кутку було вид-

но ще одні двері. Коли Спас та Даринка переступили поріг, до кімнати через ті двері ввійшов Олександр Рупчев.

— Добрий вечір, товаришу Спасов, — привітався з гостем, а потім до Даринки: — Не буде пізно?.. Може, підеш?

— Ні, тату... — Даринка благально подивилася на батька й, опускаючи очі, попросила: — Я почекаю... Товариша Спасова заодно б провела безпечною стежкою...

Олександр Рупчев мигцем глянув на дочку, на Спасу, махнув рукою:

— Ну, добре...

Спасов не знав, що батько й дочка мешкають на різних конспіративних квартирах і що він зовсім випадково застав Даринку. Вона працювала в підпільній друкарні і до батька навідувалася лише зрідка. У справах прийшла й сьогодні, незадовго перед появою Спасу. Вже мала повертатися до друкарні. Про це нагадав їй батько, чим першу мить дуже засмутив Спасова: піде Даринка, і вже хтозна, коли побачаться знову... Але яка ж молодчина Даринка!.. Вона непокоїться про безпеку товариша Спасова!.. Диво, не дівчина!..

Спас чемно подякував:

— Спасибі, Даринко!.. Я знаю дорогу! — І аж злякався, щоб Даринка не відмовилася від свого попереднього наміру.

Але вона уперто сказала:

— Я знаю кращу!..

— Гаразд, — промовив Рупчев. — Іди подрімай трохи, поки ми з товаришем Спасовим поговоримо. — Коли Даринка, перезирнувшись із Спасом, вийшла, додав: — Стомлюється. Уже б спати, а в неї діла та діла! То що у вас? — без паузи перейшов Рупчев до іншого.

— Уранці до борту підходили білогвардійці. Хотіли піднятися на судно. З яким наміром — невідомо.

— Не з добрим, — зауважив Рупчев. — То була спроба роззброїти ваш екіпаж.

— Он як! — вражений Спасов аж присвиснув.

— Напередодні ми поінформували солдатів, чого повстав екіпаж «Надежды», чого ви хочете, за що боретесь. Солдати йшли на операцію не з вискоком. Та хтозна, що було б, коли б ви не прибрали трапів. Молодці!.. А далі?..

— З цим і прийшов, товаришу Рупчев. Сидимо в

пастці, яка щомиті може закритися. Просимо у вас поради.

— А самі що надумали?

Спас мить помовчав, міркуючи, як коротше викласти Рупчеву суть справи, тоді повідомив:

— Надумали залишити судно і проситися до якогось партизанського загону. Хочемо боронити вашу Республіку Рад і світову революцію!..

— Спасибі, брате,— зворушено мовив Рупчев.— Спасибі! — Він міцно потиснув гостеві руку.— Ми сподівалися на таке рішення.

В цю хвилину тихо рипнули двері з іншого помешкання, і до кімнати, нечутно ступаючи, увійшов високий худорлявий юнак.

— Не заважатиму?

— Що ви, Оріоне! — підвівся Рупчев.— Будь ласка, познайомтесь...

— А ми знайомі,— поздоровкався Оріон зі Спасовим.

Спасов одразу згадав: бачив його на підпільницьких зборах. Він тоді зробив докладну характеристику поточного моменту й поставив перед підпільниками конкретні завдання. Спасову не казали, хто він, але не треба бути дуже догадливому, щоб зрозуміти: юнак є, мабуть, одним з найголовніших керівників підпілля.

— Так, знайомі, товаришу!.. Бачились...

— Оріоне, товариш Спасов від імені екіпажу просить переправити їх у гори, до партизанів.

— А екіпаж усе добре обміркував? — допитливо глянув Оріон Спасові в очі.— Це я до того, щоб потім ніхто не нарікав. Боротьба в партизанському загоні, самі розумієте, небезпечна.

— Ми маємо право, товаришу Оріоне, просити вас направити революційний екіпаж крейсера «Наdejда» в партизанський загін,— рішуче проговорив Спасов.— Ми — «тісняки», інтернаціоналісти, боротьба за перемогу світової революції — наша мета, так само, як і ваша! Тікати від небезпеки в цій боротьбі нам не личить!

— Розумію,— примирливо кивнув Оріон.— А про ваш екіпаж ми в ревкомі думали.

— Дякую,— заспокоївся Спас.— Отже?..

— Судно залишайте цієї ж ночі. Ревком має відомості, що Стателов сьогодні по обіді відбув на англійський контрміноносець «Фьюрі». Про мету не важко здогадатися. Отож коли б завтра не було пізно!..

— Зрозуміло,— кивнув Рупчев головою.— Встигнете, Спасе?

— Треба!

— Про «Червоні каски» що-небудь чули? — запитав Спаса Оріон.— Ні?.. Є такий загін. Найкращий, найбойовитіший партизанський загін у Криму. Підете до «Червоних касок».

— Добре.

— Часу гаяти не можна. Вертайтеся на судно, висаджуйтесь і виходьте за місто на Інкерманське шосе. Там вас зустрінуть наші хлопці і проведуть куди треба. Пароль — «Інкерман». Бажаю успіху!..

— Спасибі, братове! — Спас підвівся, підступив до Рупчева.— Прощайте!

Рупчев по-батьківськи обняв Спаса, побажав:

— Хай щастить!.. Побачимось! Гора з горою не сходиться, а ми люди!..

За кілька хвилин по тому Спас із Даринкою пробиралися до порту. Часу було обмаль. Сказати одне одному мали багато, але мовчали. Відкладали важливу, найважливішу в житті розмову на потім. І не думали про те, що цього «потім» може не бути...

18

Мічман Бакирджієв розсівся в одному із зручних фотелів «царської» каюти і, щоб хоч трохи прискорити нестерпно повільний плин часу, приневолював себе до читання. Це заняття взагалі ніколи не захоплювало пана мічмана, а цього вечора й поготів читалося йому кепсько. У «царській» каюті (колись «Надежду» відвідав цар Фердінанд і зволив тут по обіді відпочивати) була чимала й досить різноманітна бібліотека. Бакирджієв узяв перше, що потрапило під руку,— дворічної давності ілюстрований тижневик,— переглядав заголовки та малюнки. Дослухався, чи не прогупають за дверима черевики, чи не з'явиться, нарешті, Чогозволите. Де його носить?..

Бакирджієва брала нетерплячка. Якщо вдасться здійснити намір, що несподівано виник сьогодні вранці,— вважайте пана Бакирджієва не мічманом, а принаймні лейтенантом. Та ще, може, й з орденом на кітелі.

Уранці, коли до борту підпливли шлюпки з російськими солдатами, Бакирджієв першу мить зрадів, що

прийшла допомога, але тут же й засмутився: спробують солдати висадитися на корабель — відіб'ють їх бунтарі!.. Ех, якби було раніше догадатися та відібрати зброю! Тим паче, що зробити це простіше простого!.. Стоять гвинтівки в пірамідах, і ніякої охорони. Бери, ховай або за борт кидай. А тоді хапай порушників присяги хоча й голими руками!.. Пан капітан-лейтенант Стателов прийшов би на готовеньке і, певно, мусив би подавати реляцію про нагороду і підвищення мічманові звання!..

Кусав собі лікті мічман Бакирджієв, що прогавив слухну нагоду. А надвечір знову всміхнулася йому надія. Прийшов боцман Петков, заворушив вусами:

— Так що Спасов одбув на берег! А в бухту ввійшли англійські судна. Борт у борт з нашим став контрміноносець, трохи обіч два крейсери!.. Може, zvolите подивитися?..

Мічман відповів не зразу. Ситуація складається найсприятливіша!.. А що, коли пустити чутку: Спасов утік, рятуючи шкуру, кинув екіпаж напризволяще. А матросам тепер відповідати!.. Англійці недарма гармати наставили. Вчинять розправу!.. Посіяти в такий спосіб розгубленість серед матросів, зневіру до комітету. Арештувати Тотева та двох-трьох крикунів і знову підняти англійський прапор. Милості просимо, панове союзники!..

Але чи піддається екіпаж на провокацію? Ризиковано... Краще — другий варіант!..

Пан мічман нетерпеливиться, дослухається до кожного шереху за дверима. Лілев запевнив, що зробить усе як слід, хай тільки мічман дасть йому когось у помічники. Бакирджієв послав із ним боцмана Петкова і тепер ждав, сидючи з часописом у руках.

Було близько дванадцятої години, кінець другої вахти. На цей час усі на кораблі, крім вахтових, уже сплять. І тепер Лілев зробить що завгодно! Не лише забере з пірамід рушниці — навіть гармати демонтує, якщо буде треба!..

На палубі несли вахту двоє. З цікавістю поглядали на «англійців», які ні сіло ні впало всунулися до бухти й кинули якорі біля їхнього судна. У вахтових, як і в інших членів екіпажу, «англійці» тривоги не викликали. Матроси вважали, що то їх не обходить: вони скоро покинуть корабель.

Вахтові стежили, щоб не пришвартувався якийсь незваний гість, і ждали сигналу з берега. Мусив подати знак портупей-юнкер Спасов. Хоча б не скоїлось чого лихого зі Спасом на березі!..

Тим часом внизу, під ногами у вахтових, Лілев роззувся, щоб не гупати підборами, і ходив у самих вовняних шкарпетках. Без жодного грюку брав з пірамідки по кілька гвинтівок, виносив з кубрика й передавав Петкову. Боцман зносив їх до «царської» каюти і клав у кутку. Бакирджієв ходив по каюті й, потираючи од задоволення руки, нахвалював:

— Молодці! Герої! Матимете від командування подяку!..

— Раді старатись! — відхекувався Петков і знову зникав з каюти.

Нарешті принесли два останні оберемки.

— Все, пане мічман! — доповів Лілев. — Накажете знести й набої?..

В цьому не було потреби. Навіщо їх стягати докупи?.. Головне — гвинтівки! Набої без них нічого не варті.

— Сідай, Лілев, — по-панібратськи лягнув його по плечу Бакирджієв. — Відпочинь!..

— Дякую, ваше благородіє! — Лілев аж нетямивсь від похвали, бо за підлабузництво здебільшого мав від Бакирджієва лайку, а то й ляца, і нинішня ласка була для нього превеликою радістю. — Може, ще щось зволите наказати, ваше благородіє?..

Боцман Петков, виконавши мічманський наказ, ждав дозволу піти геть. Хотілося упасти в постіль і заснути. Тому на Лілева позиркував з погано прихованою неприязню. Черв'як! Трохи черевиків не лиже Бакирджієву!

Бакирджієв, ніби вгадуючи боцманове бажання, проговорив:

— Тепер спати, хлопці, спати!..

— Дозвольте йти? — підніс Петков до козирка руку, хотів обернутися кругом і податися в двері, але Бакирджієв зупинив боцмана:

— Не варто йти. Лягайте тут, — кивнув він на один з м'яких фотелів.

— Тут? — спантеличено перепитав Петков.

— А мені що зволите наказати? — догідливо схилив набік голову Лілев.

— І ти вкладайся. Місця всім вистачить.

— То й ви, ваше благородіє, спатимете у фотелі? — здивувався Лілев.— Нам з боцманом однаково, ми звичні. Хоч і на голій долівці можемо переночувати, а ви... Може, якого матрацика принести? Я миттю!

— Не треба, Лілев,— одмахнувся Бакирджієв, бо йому самому починала надокучати надмірна запопадливність кондуктора.— Не до снання буде цієї ночі, якщо хтось прокинеться та побачить, що піраміди пусті.

Аж тепер зміркував боцман Петков, що мічман має рацію: краще переночувати в «царській» каюті. В разі чого — матроси одразу б знайшли боцмана й кондуктора, і тоді було б їм непереливки. А до «царської» каюті, може, й не поткнуться. То нежиле помешкання, і завше воно під замком. А тепер мічман ще замкнув двері зсередини...

Повіки в боцмана важчають. Уже він не годен змагатися зі сном, який налягає на нього чимраз дужче. Дрімає зморений за день кондуктор Лілев. Не спиться лише Бакирджієву. Потерпає, щоб матроси не виявили пропакі. Тоді пощади не буде!.. Скоріше б минала ця моторозна ніч. Ніколи не боявся мічман Бакирджієв ночі, а зараз боїться...

Друга вахта мала ось-ось закінчитися. Вахтові добре промерзли на палубі й нетерпляче відлічували останні хвилини вахти. Швидше б пірнути в люк, опинитися в теплому кубрику, загорнутися в ковдру і пораювати хоч годину!

Та вахтовим тієї ночі не судився навіть короткий відпочинок.

На березі заморгав ліхтарик. Сигнал! Два коротких — один довгий. Знову два коротких — один довгий.

— Агей, Таню! — неголосно погукав один з вахтових напарника, що стояв під рубкою, затуляючись од вітру.— Бачиш?

— Бачу, Тодоре.

— Біжи до Христо.

Таню погунав униз, а Тодор підійшов до шлюпки на кормі, піднятої звечора Сакакушевим і Тодіновим. Зараз вони прибіжать, він pomoже спустити шлюпку, а тоді вже піде спати.

Сакакушев і Тодінов вискочили на палубу до краю стривожені. Коло шлюпки поралися гарячково. Не менш стривоженим повернувся на палубу й Таню.

— Що сталося? — перейнятий лихим передчуттям, запитав Тодор.

— Біда! Гвинтівки з пірамід поцуплено!..

— Як? — не одразу второпав Тодор.— Ти що мелеш?..

— Іду повз піраміди, дивлюсь — голо!.. Я до Христо, так і так, мовляв. Він штовхнув Щерю, заспішили до Сакакушева... Що буде!..

— Хто ж поцупив?

— Чи я знаю?.. Христо каже, чи не Бакирджієва робота.

— За борт дракона! — зціпив зуби Тодор.— Екіпаж знає?

— Екіпаж спить. Сакакушев сказав поки що не будити. Зачекати, поки приїде Спасов.

А Спасов тим часом міряв берег широкими кроками і поглядав у сиру темряву, де невиразно бовваніла «Наdejда», а обіч поблимувало тьмяними вогниками ще якесь судно... Спас згадав недавнє застереження на конспіративній квартирі. Мав рацію товариш Оріон: англійці часу не гають. Для екіпажу «Надежды» дорога кожна хвилина.

Спаса брала нетерплячка. Щойно посигналив на судно, а здається, що чекає хтозна-скільки!.. Помітили його сигнал чи ні? Посигналити ще раз?..

Але зробити цього Спас не встиг. Почувся неголосний сплеск весел, і шлюпка уткнулася в берег. Спас легко перескочив на банку.

— Поїхали! — напівголосно озвався до Христо й Щерю, і ті мовчки налягли на весла.

Мовчанка тривала коротку хвилю, та і за цей час відчув Спасов щось недобре.

— Поніміли? — в замішанні спитав Спасов.— Що сталося?

— Забрано зброю з пірамід,— глухим голосом озвався Христо.— Проспали, прогавили!

Для Спасова те повідомлення — мов грім з ясного неба. Ждав чого завгодно, тільки не такого зрадницького удару в спину!..

— Як — забрано? — аж на ноги зірвався.

— Збудив мене вахтовий, а піраміди пусті. Жодної гвинтівки!

— Коли?

— Треба думати, недавно,— міркував Христо.— Бо вчора, після того, як тебе висадили на берег, матроси довго не спали: товклись на палубі та розглядали «англійців». Он, бачиш,— кивнув у сутінь,— сусідів маємо!..

— Подалі б від таких сусідів,— пригнічено сказав Спасов.

— То правда,— погодився Христо.— Але вони не питають, хочемо ми їхнього сусідства чи ні..

— Не про них мова! — з досадою перебив Спасов.— Де зброя?..

Христо, знизавши плечима, промовчав. Висловив припущення Тодінов:

— Треба труснути боцмана і Чогозволите! Без них не обійшлося!

— З судна ніхто не сходив?

— Вахтові запевняють, що ні.

— Звести зброю на берег не могли?

— Навряд. Не спускалася жодна шлюпка.

— Вахтовим можна вірити?.. Хто на вахті?

— Тодор Шишков і Таню Георгієв. За обох ручуся головою! — запевнив Христо. Його підтримав і Щерю:

— Так, чудові хлопці! Я їх давно знаю.

— Отже, зброя на кораблі,— зробив висновок Спасов.— Не все втрачено. Знайдемо!.. І зараз же!.. Бо пізніше вона не буде потрібна.

Христо й Щерю презирнулися:

— Чому?

— До ранку маємо залишити судно. Нас чекатимуть. Інакше матимемо справу он із тими,— вказав Спасов на англійський корабель.

Коли вибралися на палубу і підняли шлюпку, він заспішив:

— Я на хвилику до себе. Зберусь. Ви йдіть у кубрик, негайно будіть екіпаж! Перш ніж зійти на берег — маємо озброїтись!..

За стінами «царської» каюти було тихо. Та скоро загупало, забігало, залементувало. Мічман вухом припав до дверей, силкуючись розібрати, хто кричить.

— Піти взнати? — з готовністю підвівся Чогозволите.

Іншим разом мічман сам би наказав це кондукторові, а зараз остудив лілевську запопадливість.

— Сиди мовчки і проси бога, щоб пронесло,— пошеп-

ки проговорив він.— Розбуди того дурня, хай не хропе! — кивнув на боцмана.

Чогозволите злегка штовхнув Петкова під бік. Той прокинувся, кліпнув очима:

— Га?.. Що?..

— Та мовчи ти! — спинив його Бакирджієв.— Он чуєш?

— Що там?

— Тебе та Лілева шукають! Побачили, що нема вас на місцях,— догадалися, хто коло пірамід попорався. Знайдуть — за борт булькнете!..

Жорстокі мічманові слова не зразу дійшли до свідомості заспаного боцмана. Він хвилю поміркував, а потім, утямивши, сполотнів:

— Ви так кажете, ваше благородіє!.. — Голос боцмана тремтів, а низенький лоб поволі вкривався холодною росою.— Ха-ха-ха, за борт! Вигадали ж, щоб ви були здорові, ваше благородіє! Жартувати зволите!..

— Які жарти? — похмуро відповів Бакирджієв.— Будемо сподіватися, що тут не шукатимуть. Продержимось до ранку — тоді вони нам не страшні. А поки що не можу поручитися за ваші голови, як, до речі, й за свою.

Лілев, який раніше бездумно виконував кожен мічманський наказ і навіть гадки не мав про те, що колинебудь може за собачу службу поплатитися життям, також усвідомив небезпеку і не на жарт перелякався. Скулившись, сидів у фотелі. Слухав гомін, що долинав десь із кубрика чи з палуби, і сам собі дивувався: як це він допіру заявив був мічманові про свою готовність піти та взнати, що там діється!

— Якщо постукають,— давав вказівки Бакирджієв,— не озиватися. Хай думають, що ми захопили зброю і подалися на берег.

— Е, якби-то,— проговорив боцман.— Шлюпки полічать.

— А коли виламають двері? — озвався Лілев.

— Не пускати! Боронитися!

За дверима почулися кроки не одного — цілої групи матросів. Трійка в «царській» каюті затамувала подих: пробіжать мимо чи ломитимуться сюди? Постукали. З каюти анічирк. Шарпнули двері, загаласували:

— Відчиніть!

Мічман приклав палець до вуст. Все ще мав надію,

що подумають, буцімто каюта пуста, і підуть геть. Та в двері загупали знову:

— Пане Бакирджієв! Наказую відімкнутись!

Бакирджієв по голосу пізнав Спасова. На мить знітився, а потім сердито просичав до Петкова:

— Ти казав, він на березі!.. Брехав?..

— Берег не за горами. Міг уже вернутися!.. — так само пошепки відповів Петков.

— Попереджаю,— знову почувся глухуватий Спасів голос.— Якщо не відімкнете — виламаємо двері!

З каюти, як і раніше, ні звуку.

У двері знову затарабанили, і Бакирджієв зрозумів, що довго йому з його «гарнізоном» не втриматись. Треба щось робити!..

— Лілев,— скомандував кондукторові,— оддраїти ілюмінатор!..

Блідий Чогозволите кинувся виконувати наказ. Мабуть, пан мічман придумав якийсь вихід.

— Петков,— наказував Бакирджієв,— викидай зброю за борт!.. Швидко!.. Тільки тихо, чорт вас забери!

Лілеву аж веселіше зробилося. Одкинувши кришку ілюмінатора, кондуктор підлесливо усміхнувся до мічмана:

— А потім скажемо, що ми й у вічі нічого не бачили?..

— Так нам і повірять! — скептично кивнув головою боцман.— Гірше наробимо!.. Розлютяться — на місці вкладуть!

— Виконувати наказ! — стиснув Бакирджієв кулаки.

Петков складав, наче поліяччя, гвинтівки на оберемок, ніс до ілюмінатора і по одній кидав у темряву. Вони булькали в холодну воду.

За дверима, певно, почули погримування. Дружно вдарили в двері чимось важким. Новий, ще дужчий удар — і з одвірка полетіли тріски, замок не витримав, двері розчахнулися навстіж.

Спас, а за ним Христо, Митруш і ще кілька матросів увірвалися до каюти.

Бакирджієв з перекошеним од люті лицем схопив гвинтівку, наставив багнет:

— На-за-а-д! У-у-б'ю-у!.. — І зненацька зробив глибокий випад, намагаючись дістати Спасові в груди.

Спас сахнувся ліворуч, і Бакирджієв, кольнувши багнетом повітря, заточився, але тут же вирівнявся.

Спасов випередив мічмана: обіруч схопився за гвинтівку, пригнув її до підлоги і щосили рвонув до себе.

Цієї хвилини думка Бакирджієва запрацювала надзвичайно чітко. Він збагнув, що смикатися зі Спасовим за гвинтівку безглуздо — противникові зараз же допоможуть.

Бакирджієв випустив з рук приклад, відскочив на крок і викинув проти Спасова правицю з пістолетом. В каюті майже одночасно тріснули два сухі постріли, Бакирджієв неприродно випростався, кліпнув затамуваними очима і важко повалився на підлогу.

Боцман Петков і кондуктор Лілев, що стали були з гвинтівками напереваги за спиною мічмана, одразу кинули намір боронитися. Матроси вже занесли на них зброю.

— Облиште, браття! — зупинив Спасов праведну кару, що мала ось-ось упасти на голови Петкова й Лілева — Чинити самосуд — недостойно революційних матросів!..

Він був на диво спокійним. Ніби допіру зовсім не висіла над ним смертельна небезпека. А його ж зарягувала мала частка секунди. Бакирджієв підняв пістолет, але Христо Сакакушев виявився меткішим: випалив у ту мить, коли мічман уже тиснув на спусковий гачок. Рука Бакирджієва здригнулася, а куля, що мала прощити Спасові груди, пішла над головою.

— Забрати зброю! — наказав Спасов матросам. На мить обернувся до Христо, міцно взяв за руку, подякував:

— Спасибі, братику!.. Якби не ти...

Петков і Лілев не встигли втопити з десяток гвинтівок. Митруш Герчинов, роздаючи їх матросам, хитав головою:

— Оце і все!

— Мерзотники!.. — підступив до Петкова і Лілева Христо.— Лакузи!.. Послати б вас витягти втоплену зброю!

— За борт гадів!

— За нею!

— Розстріляти!

Матроси, що трохи були вгамувалися, спалахнули знову й ладні були розтерзати своїх ворогів. Тодор, який раніше частенько терпів від пана боцмана, вліпив кривдникові важкого ляпаса:

— Чого з ними панькатись! За борт!

Петкова й Лілева трясло як у пропасниці. Повалилися Спасові в ноги.

— Помилуйте, пане портупей-юнкер!.. Хіба ж ми своєю волею? Наказано нам!.. — белькотів боцман, а кондуктор, розмазучи сльози на гострому писківі, поскімлював і собі:

— По-о-милуйте, пане портупей-юнкер!..

Спасов одвернувся від легкодухих бакирджієвських лизунів та нашіптувачів.

— Гайда, хлопці! — рішуче сказав до матросів.

— А з цими ж як?..

— Їх треба судити революційним судом і покарати, — зміряв Спасов зневажливим поглядом Петкова й Лілева. — Зараз нам ніколи, та хай будуть певні: не минути їм праведної революційної кари!.. Ходімо!..

Надворі займався сірий світанок. Екіпаж «Надежды» сховався на берег. Революційні моряки взяли найнеобхідніше: продовольства на кілька днів, зброю, боеприпаси. Набоїв було досить, а гвинтівок обмаль. Не вистачає навіть на чверть екіпажу. З таким озброєнням, чесно кажучи, сором потикатися до партизанів. Та що вдієш! Доведеться добувати зброю в бою.

Спустили шлюпки. Але перш ніж сісти й погребти до берега, екіпаж вишикувався на шкафуті. Урочистосумовита хвилина прощання з судом.

— Екіпа-а-аж, струнко!.. На пра-а-пор рівня-а-йсь!..

Перед матроський стрій вийшов Спасов з комітетчиками.

— Товариші!.. Браття матроси!.. — глухуватим голосом звернувся до екіпажу. — Настала незвичайно важлива хвилина в житті кожного з нас: ми залишаємо крейсер, що був для нас часткою батьківщини, нашої прекрасної Болгарії! Та хай не буде гнітючою хвилина прощання! Ми йдемо, щоб стати під червоне знамено світової революції. Прощай, «Надежда»! Ми на все життя збережемо вірність і тобі, і народові, і вітчизні! Прощай!.. — Спас Спасов, а за ним комітетчики і весь стрій зняли безкозирки. На хвилю завмерли в сумовитій мовчанці.

— По шлюпках!..

За одним разом весь екіпаж переправитися на берег не міг. Розділились на дві групи. З першою попливли Іван Тотев і Христо Сакакушев.

— Висадитись і чекати прибуття решти! — наказав Спасов.— Шлюпки негайно женіть назад.

На шкафуті, коло містка, кутаючись у блаженську шинель, самотньо стояв інженер-механік Асенов. Спасову було шкода цього доброго чоловіка. Але чим йому допоможеш? Пропонувати піти з екіпажем Спас не міг — не для нього злигодні партизанського життя, останнім часом Асенову все нездужається. Та й не зовсім розуміє механік, заради чого екіпаж висаджується на чужий берег, іде назустріч небезпекам, а може, й загибелі.

Спасов підступив до механіка, наче старому батькові, глянув у вічі й усміхнувся, ховаючи за усміхом схвильованість. Останні місяці дослужував Асенов, плекав надію на пенсію й спокійну старість, а тепер хтозна, як складеться його доля.

— Отак, пане Асенов,— ніби перепрошуючи за невідомо яку провину, промовив Спасов.— Нам треба йти!..

Механік судорожно ковтнув слину:

— Ідуть... Знаю, що треба... Хай щастить,— простуджено говорив він, обнімаючи Спасова.— Боже вам допоможи!..

Спасов квапився. Тільки вернулися шлюпки, він наказав залишити борт і другій групі. Розвидняється з кожною хвилиною! Швидше треба, швидше!

Отямившись від переляку, в «царській» каюті заворушилися Петков і Лілев. Досі вони сиділи в заціпенінні і боялися виткнути носа. Петкову в ілюмінатор був видно: шлюпки пішли до берега вдруге, отже, на судні не залишилося нікого з бунтівників. Можна вийти з цієї проклятої каюти, бо то не велика приємність — сидіти в товаристві з мертвяком.

— Треба б поховати,— непевно озвався Лілев.

— Заждемо,— зауважив Петков.— Думаю, пан Стателов зволить на судно вернутися. Англіїці не дарма стоять борт у борт.

— Що вже тут робити панові Стателову? — аж тепер усвідомив Лілев, що викраденням зброї нічому вони не запобігли.— Бач, накивали п'ятами! Певне, в гори подадуться, до більшовиків. Шукай вітра в полі!..

А Петкову було, здається, байдуже до всього, що чиниться на судні. Втік екіпаж — ну й хай!.. Тепер йому, боцманові, без команди теж нема чого робити на

«Надежде». Може, додому одправлять? От була б радість!..

Матросський загін, висадившись на берег, швидко вишикувався в колону й рушив до воріт з порту. Попереду — Спас Спасов та Іван Тотев.

З-за старого пакгауза вигулькнуло й ступило навстріч дві постаті в уніформі російських піхотинців. Денікінці!.. Патруль такої ранньої пори?..

— Стій! Хто йде? — стали з рушницями напереваги, заступили дорогу.

— Болгарські гардемарини! — відгукнувся Спасов, козирнувши солдатам і чітко приставивши ногу.

Метрів за десять позаду Спасова й Тотева спинився загін.

— Куди?

— На полігон! — перше, що спало на думку, випалив Спасов.

Поблизу ніякого полігону, звичайно, не було. Але хіба обов'язково знати про це кожному рядовому Добровольчої армії? Для більшої переконливості Спасов додав:

— За домовленістю зі штабом батальйону англійської морської піхоти ведемо спільні стрілецькі учення!

Солдати Perezирнулися, і один з них ледь помітно моргнув до другого. Більше нічого не питаючи, вони одступились, даючи болгарським морякам дорогу. Що б це могло значити? Невже впевнена Спасова брехня справила враження?..

— За мною кроком руш! — неголосно подав Спасов команду й рушив до виходу з порту. За ним — загін.

На душі у Спаса було неспокоїно. Почував, що довкола діється щось лихе, що висне над ним і його товаришами небезпека.

— Чудний якийсь патруль, — висловив сумнів Тотеву, що йшов поряд.

— Мене це теж непокоїть, — зітхнув Тотев. — На території порту його ніколи не було, та ще в таку годину. Щось тут не так.

Спасов не відповів.

Тільки виткнулися за ворота — побачили: далі дороги нема. Її перетяв батальйон англійської морської піхоти. Став у щеп, вигнувся підковою.

Що робити?.. Повернути назад, у ворота?.. Спробувати знайти інший вихід з порту?.. Але за ворітьми —

денікінці!.. Теж стали цепом, гвинтівки наставили вперед. Он чому пропустили вони матросів «Надежды»!.. Показалося тільки двоє, а решта сховалася за пакгаузом, щоб у разі потреби натиснути з тилу!..

— У мішку ми, Іване,— визнав Спасов.— Що робити?

— Може, пропустять?

— Не для того їх сюди пригнали,— сумно проказав Спасов.— До того ж онде й пан Стателов! Од нього не жди пощади!..

Стателов вийшов з-за цепу піхотинців разом з англійським офіцером. Стали поперед цепу. Стателов щось говорив англійцеві, киваючи головою в бік своїх недавніх підлеглих.

Матроський загін в замішанні збився під муром. Кожен розумів безвихідь становища, але десь глибоко мав надію, що комітет знайде вихід. А комітет — до Спасова й Тотева підступили Митруш, Христо й Щерю — сам почувався розгублено.

— Спробуємо прорватись? — непевно чи то спитав, чи то запропонував Христо.— Га, хлопці?

Та Спасов і інші комітетчики з першої ж хвилини оцінили можливості й вважали, що Сакакушев з відчаю бевкнув дурницю. Загін притиснутий до муру, оточений з усіх боків!.. Жменя їх проти англійських піхотинців! А за плечима денікінці! Ворухнись — у потилицю стрілятимуть! А гвинтівок у матросів — на чотирьох одна!.. Уникнути стателовських пазурів можна єдиною ціною: пожертвувати життям, загинути на очах у ворога! А цього панові Стателову й треба!.. Ні, життя віддавати треба дорожче!..

Англійський офіцер підняв руку, закликаючи болгарських моряків до уваги, і щось голосно заговорив, чітко карбуючі слова.

— Що він каже? — тиснулись матроси до Спасова.

Спасов переказав:

— Пропонує скласти зброю й віддатися на волю англійського військового командування. Честю джентльмена запевняє, що нас будуть розглядати як політичних емігрантів, а не карних злочинців, і болгарським властям проти нашої волі передавати не будуть.

— М'яко стеле,— зауважив Христо.

— Збреше — не збреше, а нам робити нічого — мусимо прийняти брехню за правду й покоритися.

— Що він ще каже?

— Дає на роздуми три хвилини, після того обіцяє відкрити вогонь.

Офіцер дивився на годинник. Поряд незворушний і самовдоволений Стателов. Спасов обернувся до матросів:

— Товариші, нас спіткала невдача. Але прошу зберігати спокій. Ризикувати вашим життям комітет не має права. Якщо дотримає слова англієць — ми уникнемо царського суду і збережемо себе для боротьби. Це краще, ніж безглуздо загинути зараз. Іменем революційного комітету пропоную здатись англійцям!.. — Спасов першим відчепив від пояса пістолет і кинув на землю.

Під конвоем роззброєні матроси ішли в порт. Їм, політичним емігрантам, як запевнив офіцер, англійське командування надавало тимчасовий притулок на своїй території, себто на контрміноносці «Фьюрі», що стояв поряд з «Надеждой».

Стателов стрівся очима зі Спасовим. Не сказав нічого. Але погляд, сповнений холодного шаленства, був красномовніший за будь-які слова.

20

П'ятий день ходила Даринка сама не своя. На людях, — у друкарні чи в комітеті, — трималася щосили і старалася не показати тяжкої засмути, що каменем лягла на душу. Та коли залишалася на самоті, воля її розслаблювалася і витримка зраджувала. Тоді веселі Даринчині очі-вуглинка поймалися смутком і підпухали від сліз. А одного разу тяжко зітхнула, ніби зойкнула від болю, навіть на людях.

— Що з тобою, Даринко? — занепокоївся Оріон. — Чи не заслабла?..

Даринка спалахнула, але тут же отямилася.

— Зуб болить, проклятий! — І почервоніла ще дужче, бо почувала, що Оріон не повірить.

Оріон не сказав нічого. Зітхнув на якісь свої думки й узявся черкати олівцем по аркушеві паперу, готуючи нову листівку.

Про невдачу, що спіткала екіпаж «Надежды», першим повідомив Даринку батько. Йому було доручено забезпечити матроський загін досвідченим і надійним

провідником, що стрів би болгарських моряків за містом і супроводив аж до Мамайських каменоломень. Рупчев мав такого чоловіка. Проінструтував як слід, вручив пакет для передачі командирові загону «Червоні каски» товаришеві Петриченку. Провідник чекав на Інкерманському шосе до дня, а потім приніс пакет Рупчеву назад. Той уже знав про арешт надеждинців — про це від світанку гомоніла вся Корабельна стора.

Даринка, не передчуваючи ніякого лиха, забігла до батька увечері, коли йшла до друкарні.

— Ну от,— сказав Рупчев до доньки,— поменшало в тебе роботи: болгарам не треба доставляти літературу.

Дівчина й не помітила досади, з якою вимовив батько ті слова. Справді, навіщо болгарам література, коли вони вже десь на гірських стежках?

— А до Мамайських далеко? — спитала.— Скоро дійдуть?

— Ніколи, дочко,— зітхнув батько.

— Як?.. — сплотніла Даринка від страшного здогаду.— Кажіть! — благально дивилася батькові в вічі.

— Заспокойся, дитино! — поклав він правницю доньці на голову.— Не побивайся!..

Батько давно бачив, що Даринка не байдужа до товариша Спаса, але великої ваги тому не надавав. Лише посміхався нишком та прикидався, що нічого не бачить. Хай, гадав, тішиться своїм чуттям — воно робить людину красивішою. Далі час покаже...

Час показав дуже скоро: страждатиме Даринка... Батькові жаль дитини, та чим допоможеш?..

— Кажіть же!..

Даринка вийшла від батька наче сновида. Рупчев навіть боявся її відпускати, щоб не попала десь у руки патрулеві, хотів провести, але вона наполягала:

— Не треба!.. Я сама!..

Берегла Даринку тієї ночі, мабуть, доля. Бо на якийсь час дівчині таки ж зрадила розважливість. Вона забула про обережність, ішла містом не криючись, не тримаючись своїх потаємних стежок, і лише випадок уберіг її від стрічі з білогвардійцями.

Вийшла на берег, сіла на лавці, навпроти пам'ятника затопленим кораблям. На рейді поблискували вогниками англійські, французькі кораблі. Зранку, як тільки

були роззброєні та арештовані матроси «Надежды», судна залишили бухту й знову стали на рейді. Котрий же з них «Фьюри»?..

Коли Даринка бачилася із Спасом востаннє,— не наговорилися. На явці майже не залишалися наодинці, та й Спасові треба було поспішати. По дорозі, коли Даринка його проводжала, тільки й домовилися: неодмінно побачаться й наговоряться. А що побачаться, то в цьому сумніву не було: комітет готувався послати до «Червоних касок» збройну молодіжну групу, і Даринка поклала собі будь-що упроситися у число бійців тієї групи. Отам вона й побачиться знову зі Спасом...

Котрий же з них «Фьюри»?.. Котрий є тюрмою для Спаса і його друзів?..

Про те узнала вона другого дня. Прийшли Гринь та Герась. Даринка зраділа хлоп'ятам як найріднішим. Великої пошти цього разу не було, лише маленька записка Гриневому татові. Гринь сховав папірець так, що хоч би й як його обмацували та вивертали кишені, то не знайшли б. У нього в пальті, в кишені, дірка. А коли полізти в неї рукою — можна намацати ще один розпорішок, між ватою та грубим полотном, ушитим всередині. Тільки той розпорішок навіть сам Гринь не зразу знаходить. Отуди й запхнув він записку.

Даринка не випровадила хлопців одразу, а сказала зачекати. Вона зайде на хвилю ось до цієї квартири, а тоді трохи їх проведе. Хлопці зраділи, проте вважали за потрібне застерегти, аби Даринка не зробила якої помилки.

— А тобі можна? — спитав Камбала, коли дівчина накинула пальто й знову вийшла в під'їзд.

Даринка заспокоїла.

— Нічого, трохи можна, — сказала, обнявши хлоп'ят за плечі й ведучи до відомого їм виходу в глухий провулок. — Глянемо на море, і я вернуся. — Даринка зітхнула, а хлопці перезирнулися.

Вони, тільки прийшли, зразу помітили, що Даринка не така, як завжди. Причину хлопці знали, але втішати Даринку не бралися, бо робити того ще не вміли.

— Котрий із них «Фьюри»? — очима вказала Даринка на рейд, коли вийшли до моря.

— Он той, — з готовністю указав Камбала. — Крайній зліва, контрміноносець. А ото — французькі «Жан Барт» і «Франс».

— Там надеждинці,— знову глибоко зітхнула Даринка.

— Знаємо,— понуро відповіли хлопчики.— А на «Надежде» англійський прапор!..

— Не дивно,— кивнула головою дівчина.— Екіпаж арештували...

— Якби там був товариш Спас — не посміли б. А за що їх арештовано?

— За те, що не схотіли помагати денкінцям воювати проти нас, більшовиків.

— А що з ними зроблять, з надеждинцями?..

Якби це знала Даринка!.. Півжиття, здається, віддала б, аби їй хто-небудь сказав, що з ними зроблять.

— Того ніхто не знає,— сказала Гриневі й Герасю.— Та ви, хлоп'ята, вже йдіть... Побалакала з вами — легше зробилося.

І третього, й четвертого дня вибирала Даринка хвилину й вибігала до моря. На інші кораблі вона не дивилася, не було їй до них діла, а з «Ф'юрі» подумки розмовляла й снувала фантастичні плани визволення Спаса...

А на п'ятий день перед полуднем,— Даринка саме штопала рукавички, бо геть розлізлися,— до убогої бабиної Настинної квартири знову з'явився дядько Пилип. І цього разу приніс гостинця — загорнутий у чистеньку шматину окраєць білого хліба, що був тієї зими в Севастополі таки ж дивиною, і половину оселедця. Баба подякувала. Він у довгі балачки не вдавався, а без церемоній натякнув:

— Тобі до куми не треба? — підкрутив прокуреного вуса й додав: — Дала б мені ось із дівчиною на самоті поженитися!

На жарт баба вилаялася:

— Жених найшовся, бодай ти луснув! — І накинула на плечі кожушанку.— А до куми таки треба. Спасибі, що напам'янув.

— Не знаю, дочко,— почав одразу дядько Пилип, як тільки догадлива баба Настя зачинила двері,— не знаю, треба воно вам чи не треба, та прийшов оце з новиною. Вчора до пана Каніна знову болгарський капітан у гості приходив. Вечеряли та балакали... Не все я чув, бо цілий вечір: «Пилипе, сюди! Пилипе, туди!..», та дещо розібрав: болгар одправляють до Варни.

— Коли?.. Як?.. — захвилювалася Даринка.

— Коли — не знаю, може й сьогодні чи завтра, — пахкаючи цигаркою, пояснив дядько Пилип. — А як — то це відомо. Хвалився болгарин, що британці взялися одвести їх на своєму «Фьорі» й передати властям у Варні. Ворон, бач, ворону ока не видовбе!.. Обіцяв британець матросам політичний притулок, узяв обманом, а тепер і віддає на розправу такому, як сам, воронню! Шкода хлопців...

Дядько Пилип хвилину помовчав, смалячи тютюн, затим додав:

— А ще скажи там кому треба, що «Надежду» капітан передає під охорону денікінцям, які й порт охороняють. Плавати на ній капітан не має з ким і перевозити денікінські війська, як наобіцяв, не може. Дайте, каже адміралові, своїх матросів, то попливу, інакше доведеться ждати, поки пришлють з Болгарії новий екіпаж... Отак і перекажеш, дочко.

«Фьорі» знімався з якоря того ж дня.

Даринка, певне, серцем угадала, коли їй вийти до моря, щоб провести Спаса. Вірила: якщо стане на березі і помахє рукою — він неодмінно відчужє, і йому буде легше... Вона стояла і махала рукою вслїд невидимому Спасові. Не бачила нічого, крім сірої плями в морі, яка все віддалялася, поки й не щезла за розмитою лінією горизонту. До сліз було шкода і Спаса, і його друзів. Адже, мабуть, не часто буває, щоб отак поверталися люди на батьківщину: без радості, з примусу. І стріне їх рідна земля не материнськими обіймами, а несправедливою карою — тюрмою чи й розстрілом...

І пригадалися Даринці рядки, що їх не раз повторював Спас:

Настане день святого торжества!
Настане день, і наші божества —
Добро і Правда — скинуть вічні пута!..

Пошли їм, доле, силу вижити й перемогти у жорстокій боротьбі за той день!..

До Севастополя навально й нестримно вступала весна. Щораз теплішою ставала голубинь неба і моря, рожевувато-білим полум'ям спалахували мигдалеві й

абрикосові дерева, а на носах Голки й Камбали рясно висівалися веснянки. Заглядати до дзеркала хлопці не мали звички і могли б зовсім не знати, як розмалювала їхні фізіономії весна, якби не бачилися щодня і не були за дзеркало один одному.

— О, ластовиння! — наставивши палець прямисінько Гриневі в перенісся, зареготав Герась.— Чистісінько тобі чайне яйце, хі-хі-хі! Весь у цяточках!

— А ти... а ти...— Гринь не міг одразу знайти достойне порівняння для плескатої Камбалиної пики.— А ти як іржава бляшанка!..

— Факт,— миролюбно підтвердив Камбала.— Навесні я щоразу іржавію.

— То чом із мене хіхікаєш?

— А я не з тебе. То я так... Навесні мені завжди сміятися хочеться.

— Ой, і мені! — зрадив Гринь.— І чого воно?

Хлоп'ята любили весну, раділи їй. Адже навесні можна не одягати обважнілого ватяного лахмана, закинути в куток шапку, днями товктися коло моря,— ловити бичків або шукати цікаве серед облизаної солоною хвилею гальки.

Та цієї весни не розваги, не бички були їм у голові.

По-перше, вони не якісь гуляки, що самі не знають, де подітися знічев'я, а помічники більшовицького підпілля. Скільки всяких доручень виконали за зиму! Скільки літератури переносили за пазухою! І в порт, і в казарми денікінським солдатам, і на квартири! А часом просто на вулицях розтикували листівки закордонним матросам в самісінькі руки і тут же зникали.

По-друге, підпільний комітет уже, по суті, не є підпільним. Червона Армія взяла Перекоп, лупить біляків, аж пір'я летить!

Денікінських вояків, що зиму товклися в Севастополі, погнали на фронт, а які zostалися, то принищили, щоб їх не винищили до ноги збройні робітничі дружини.

Скоро, їй-бо, скоро в Севастополі будуть червоні! Тепер більшовики відкрито готуються вдарити по буржуйських недобитках!

А по-третьє, сьогодні в місті демонстрація, і Гринь з Герасем спішать, аби чогось не прогавити. Взагалі останнім часом у Севастополі демонстрації майже щодня. А недавно була забастовка, і на роботу не ви-

йшов ніхто! Всі були на вулицях. Несли лозунги: «Геть інтервентів!», «Геть білогвардійців!»

Шпарити пішака з Корабельної сторони до центру міста неблизько. Іноді, коли траплявся якийсь човен, хлопці перехоплювалися через бухту й висаджувалися прямісінько на Графській пристані. Спробували зробити це й сьогодні, але не знайшли аніякісінької посудини. Тому обходили бухту кругом.

У бухті й на відкритому рейді досі бовваніли «англійці», «французи», два «греки» й один «італієць». На своєму старому місці стояла осиротіла «Наdejда».

Сьогодні пасха. Хлопці, що жили зиму надголодь, завдяки святу трохи краще поспідали. Матері заради пасхи розстаралися по шматкові старої яловичини. У хлопців аж за вухами лящало, бо давно не бачили м'ясного. На горі, у Володимирському соборі, йшла служба. Та не великодній дзвін зібрав сьогодні на вулицях стільки людей. На Єкатерининській, Приморському бульварі, Нахімовському проспекті було незвичайно гамірно. Стояли купками, перебалакувалися, декотрі співали. І всі поглядали в бік моря, чогось чекаючи. Зирнув туди й Герась.

— Глянь! — завмер на місці.

Гринь глянув і також отетеріло спинився.

— Дива! — у вигуку радість і здивування.

На броненосцях «Жан Барт», «Франс», «Мірабо» та інших суднах майорять не французькі триколірні, а червоні прапори! Молодці французи!.. Недарма Гринь з Герасем давали їм листівки!

Хлопці трохи отямилась від несподіванки й пустилися по вулиці бігом. На березі люди стояли юрбою, і хлопці, щоб пробитися наперед, мусили дати роботу ліктям. Те, що вони побачили на морі, викликало ще більший захват. Від французьких кораблів енергійно гребли до берега десятки, а може, сотні шлюпок, по нікуди завантажених французькими моряками. Шлюпки, наче на карнавалі, прикрашені гірляндами й червоними стрічками. Моряки на всіх шлюпках голосно співають. Слів не розібрати, але Гринь і Герась знають, що то за пісня. Чули на демонстраціях, а дома Гринів тато проказав їм слова, і вони запам'ятали:

Повстаньте, гнані і голодні,

Робітники усіх країв!

Французи співали по-своєму, по-французьки.

Хтось із робітників, що стояли на березі й махали французам руками, шапками, давай і собі підспівувати. Спочатку неголосно, а далі гучніше, сміливіше. До того самотнього голосу тут же прилучилися інші, пісня вирівнялася, подужчала, і вже разом сильно та могутньо залунали і берег, і море:

Ми всіх катів зітрем на порох...
Повстань же, військо злидарів!

У Гриня й Герася було таке відчуття, наче їх на хтось-яку височінь підіймає той неповторний спів!

А французи були вже осьде! Висаджувалися на берег,— хто доскакував на суше, а хто ступав прямо у воду,— сміялися, обіймалися з робітниками:

— Вів більшовик!

— Геть Клемансо!

— Вів світова революція!

— Слава російському пролетаріатові!

Над мішаниною французьких матроських беретів, робітничих кепок, кашкетів, хустинок раптом запалав червоний прапор, піднятий кимось із французів. На прапорі — «Хай живе світова революція!».

— Вище знамено, товаришу!.. — гукнув хтось прапороносцеві. — Вище!..

Рівняючись на прапор, моряки вишикувалися в колона, хтось почав «Марсельезу», і під її ритм колона рушила на Нахімовський проспект. Примкнувши до урочистого ходу французьких матросів, нога в ногу попростувало севастопольське робітництво. Погойдується в голові колони вогненне знамено, лунко гупають по брукові матроські й робітничі черевики.

Раптом де не візьмись французький полковник. Розкинув руки, заступив колоні дорогу:

— Бунтівники!.. Стій!..

Полковник Труссон представляв у штабі союзного командування французький флот, а заодно очолював так звану службу безпеки, себто шпигунську роботу в своїх екіпажах.

Колона не спинилася. Матроси прямували на нього. Він пробував командувати, слав погрози:

— Р-р-розійдись!.. В тюрмі згною!.. Під кулі поставлю!..

— Геть з дороги! — погрозливо відгукнулися з колони.

— Бий його, браття! — І кілька матросів рвонулися вперед.

Пан полковник, хоч це не пасувало його поважній особі, одразу дав драла.

Гринь і Герась заглядили в колоні Даринку, коли вже доходили до міської Думи. Зраділи й пробілися ближче. Вона йшла поряд із чорновусим юнаком. А, це товариш Оріон!

Зауспішалися однаково привітно до обох — і до Даринки, і до товариша Оріона.

— І ви тут? — не дуже здивувалася Даринка, бо добре знала своїх всюдисущих хлопчиків.— Ходіть ближче!..

— А де ж їм бути? — пізнав Гриня та Герася й товариш Оріон і по-приятельському кивнув.— Сюди, братва!..

Ішли разом, усі четверо, побравшись попідруки. Біля міської Думи колона зупинилася. Оріон з Даринкою сказали, що скоро повернуться, і десь зникли — мабуть, чи не в ревком подалися. А на тротуарі проти Думи хтось поставив лаву, на неї виліз чоловік і голосно заговорив до французів.

— Камраде!.. Браття по класу й боротьбі за світову революцію! Військово-революційний комітет Севастополя, що представляє нині владу трудящих у місті, шле вам гарячий пролетарський привіт і велику подяку за виявлену вами міжнародну солідарність, за ваш геройський виступ на захист Російської Республіки трудящих!..

Чоловік говорив по-нашому, а якась жінка в соломяному капелюшку, ставши поряд з ним, одразу ж переказувала його слова по-французьки.

Матроси ще і ще кричали «Вів більшовик!» і підкидали вгору білі безкозирки.

— Братове! — продовжував чоловік.— Вимагаючи від свого начальства припинення воєнних дій проти Радянської Росії й негайного повернення на батьківщину, ви боретесь за інтереси наших і ваших трудящих, за інтереси пролетарів усіх країн, у тому числі й вашої прекрасної Франції!

— Вів Франція!

— Вів Радянська Росія!

— Хай живе міжнародна солідарність!

— Хай живе світова революція!

Даринка вернулася до колони і знову знайшла Гриня та Герася.

— А де товариш Оріон?

— У нього справи...

Гарні Даринчині очі сяяли, проте Гринь та Герась помітили в них притамовану засмуту. Переїналися Даринчиним настроєм, запитали:

— Чого ти?..

— Ех, хлопчики! — довірливо зітхнула Даринка. — Уявляєте, яка була б то радість, коли б трохи довше протрималися надеждинці та дочекалися в Севастополі цього дня!.. Вони ж першими з іноземних моряків стали на захист революції! А зараз ось французи!.. Скоро всі іноземці усвідомлять, яка то ганьба — бути слухняним знаряддям у руках буржуїв, катом братів-робітників. Розумієте, хлоп'ята?..

Ні, не всі іноземці усвідомлювали свою ганьбу. Англійці мовчали, ніби їх ніщо не обходило. На демонстрацію не йшли, але й французам не заважали. Про всякий випадок, правда, тримали на дахах наготові кулемети.

А греки зустріли беззбройну демонстрацію французьких матросів і севастопольських робітників рушничним вогнем. Обагрилася кров'ю бруківка Великої Морської, куди завернула колона, обійшовши майже все місто, впали перші жертви. Хитнувся й поволі опустився долу прапороносець. Знамено хтось підніс знову, воно замайоріло на весняному вітрі над зламаним стромом колони... Після того весняного дня ще дужче охопив війська інтервентів рух за невтручання в справи Росії, за повернення додому. Щоб не допустити повстанського вибуху на флоті, союзне командування виводило з Севастополя кораблі.

Даринка тоді від самого ранку чергувала в ревкомі. Переписувала списки недавно створених збройних робітничих груп, розмножувала розпорядження голови ревкому, давала йому на підпис і відсилала за призначенням з посильними. Серед посильних наймоторнішими були, зрозуміло, Гринь і Герась.

— Там прийшли французи, а їх вартовий не пускає, — сказав Гринь, вдесьте забігаючи сьогодні в кімнату, де сиділа Даринка.

Вона не сказала нічого, бо в цю хвилю прочинилися двері від голови ревному.

— Скажіть, нехай пропустить,— звелів голова.

Ввійшло двоє французів. Схвильовано заговорили разом, та ще так швидко, що голова, хоч і знав по-французьки, не годен був нічого второпати. Попросив говорити повільніше.

Один з матросів дістав з-під блузи червоне полотно і, помагаючи собі жестами, пояснив:

— Прапор... Прапор товариша Драно¹, убитого на демонстрації. Візьміть, збережіть у ревному на пам'ять. Так наказали всі наші матроси. Нам дайте свій на пам'ять. Сьогодні відпливаємо. І дуже спішимо. Прийшли потай від командування...

Голова вніс прапор, під яким не раз виходило на вулиці севастопольське робітництво.

— Чуєш, Даринко? Чуєте, хлопці? — примовляв, обережно здіймаючи червоне полотнище з дривка.— Помінятися хочуть!

— То це добре! — зраділа Даринка вчинкові французів.

— Так, прекрасно! — погодився голова і до французів: — Беріть, дорогі товариші... Ховайте від начальства... Хай живе світова революція!

— Вів більшовик! — Матроси на прощання потиснули руки присутнім, в тому числі Гриневі й Герасеві, з чого хлопці мали неабияку гордість.

Голова ревному замислено пройшовся з кутка в кут, спинився проти Даринчиного стола.

— Отак-то... — мовив задоволено.— Чистісінько тобі свої люди. Брати, та й годі. Одне слово, «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» А почалося з болгар...

Даринка зітхнула й нижче опустила голову.

— До речі,— вів далі голова,— щойно одержано відомості з Варни.

Дівчина здригнулася, скинула на голову ревному благальні очі:

— То чого ж мовчите?..

— Ішов сказати, а тут — французи.

— Що там? — видихнула Даринка.— Не мучте!

— Тамтешні газети надрукували вирок військового

¹ Цей прапор зараз експонується в Севастопольському музеї Червонопрапорного Чорноморського флоту.

суду над надеждинцями. Товариша Спасова, як керівника повстання на крейсері, засудити до страти. Інших — до різних строків ув'язнення. Що з тобою, дочко?..

— Нічого, кажіть далі, — тихо попросила бліда наче полотно Даринка.

— Не побивайся! Ось нове повідомлення. Утік товариш Спасов з варненської тюрми!.. За сімома замками держали — однаково втік! «Тісняки» допомогли.

Даринці поволі спадала гора з пліч, на душі робилося радісно. Вона полегшено зітхнула, кліпнула довгими віями, ховаючи непрохані сльози, і посміхнулася Гриневі й Герасю. Вони теж раділи за товариша Спасова й розділяли Даринчин настрій.

По всіх усюдах тріщали телеграфні апарати, інформуючи світ про залишення чорноморських портів бойовими кораблями і транспортами інтервентів. Про Севастополь повідомлялося: «Двадцять восьмого квітня союзні війська цілком залишили місто. Тридцятого треба сподіватися вступу Червоної Армії...»

Червона Армія випередила телеграф: увійшла до Севастополя, на радість усьому народові, по обіді двадцять дев'ятого.

ЕПІЛОГ

Якщо сьогодні запитаєте когось із севастопольців, як пройти на Ластову, вас неодмінно поправлять:

— На Ластову?.. Нема такої, є Надеждинців, — а тоді коротко пояснять: — Заверніть поблизу Морзаводу на вулицю Рози Люксембург і йдіть прямо. Вийдете на вулицю Надеждинців.

Це сьогодні. А ще зовсім недавно...

Спас Спасов, а з ним колишні надеждинці Іван Тотев і Таню Георгієв, літні й статечні, повагом ішли по Корабельній стороні. Ділилися враженнями, розглядалися навсібіч: пізнавали й не пізнавали давно знайомі місця і, звісно, хвилювалися. Ще б пак! Перенеслися назад майже на півстоліття, вернулися в буремну молодість!..

— Як пройти на Ластову? — так само, як колись, запитав Спас Спасов школярика, що чимось нагадав йому Гриня й Герася і ще дужче схвилював.

Школярник пояснив і майнув у своїх справах.

А Спас Спасов ступав мовчазний і урочистий, ніби відмірював не кроки, а літа, що відділили сьогоднішній день від давно минулого: від незабутніх днів грудня вісімнадцятого року. Щасливих днів, бо серце палало вогнем боротьби і першого, такого святого, чуття ніжності до Даринки; і нещасних, бо саме тими грудневими днями, після арешту, почалися його наймовірні злигодні...

Почувши вирок військового суду, Спас вважав, що йому кінець, і вже клопотався не тим, аби жити, а тим, щоб достойно померти: не показати жалю за життям, не виявити перед ворогами в останню мить слабості.

А тут раптом — надія на життя: з волі ухитрилися повідомити до зухвальства сміливий, майже фантастичний план втечі. Першу мить задум друзів-«тісняків» здавався Спасові нездійсненним, але втрачати йому було нічого, і він схопився за нього. Щасливо вибрався з тюрми й опинився аж у Румунії. Та в безпеці й тут не почувався. Прикинувся росіянином-полоненим, що прагне повернутися на батьківщину, упросився на корабель, котрий плив до Севастополя. Йому б тільки в порт, а там дасть собі раду!.. Знайде товариша Рупчева, подасться до партизанів!.. Але на півдорозі капітан румунського судна дістав телеграму, що Антанта виводить з чорноморських портів військові сили, а до Севастополя вступила Червона Армія. Наказувалося змінити курс і йти до Константинополя.

Спасов проти бажання приплив до Туреччини. А потім... Якими тернистими шляхами обійшов півсвіту!.. Вступив до Французької комуністичної партії, прилучився до пролетарської боротьби, десятки років був гнаний та переслідуваний буржуазними урядами різних країн. Сходив трохи не пішки Єгипет, Сірію, Палестину, Йорданію...

Вересень 1944 року, коли Радянська Армія визволила Болгарію від гітлерівського фашизму, застав Спаса Спасова у Бейруті. Лише в сорок шостому, після двадцяти семи років еміграції, дістав він можливість повернутися на батьківщину... Теплими материнськими обіймами стріла вільна Болгарія свого сина по довгій розлуці...

Обіймами зустрів Спаса Спасова та його друзів і Севастополь. Як дорогих, жаданих гостей вітав їх, коли

1964 року зійшли вони по трапу і ступили на білі сходи Графської пристані...

А ось тепер ідуть по Ластовій.

— Десь тут був дім Гната Маковія,— по довгій мовчанці промовив Спасов.— А там, далі,— Олександра Рупчева... Нема!..

— Давнє діло,— кивнули Тотев і Георгієв.

Так, проминуло піввіку. Нема ні знайомих будинків, ні хазяїв — Гната й Олександра. Вже тоді, у вісімнадцятому, були вони далеко не юнаками... Нема й Даринки... Розказали Спасові, що ходила дівчина героїнею-партизанкою по гірських стежках (біляки, доставши підкріплення, знову було захопили Крим, і ще довго гриміли бої громадянської війни), і на котрійсь із тих стежок обірвався її слід... І зосталася вона у добрій пам'яті Спаса Спасова навіки юною, навіки чарівною дівчиною-легендою...

Що чинить із людьми невблаганний час! Гринь із Герасем уже теж не молоденькі — обидва поважні пенсіонери. Життя закинуло їх далеко від Севастополя, і тепер тільки вряди-годи перевідують вони рідне місто і схвильовано, як оце зараз старі надеждинці, проходять по Корабельній стороні.

Спасову з Тотевим та Георгієвим не довелося стріти когось із давніх знайомих, але радість зустрічі із Севастополем однаково була велика. Знайомими, близькими, рідними здавалися всі севастопольці.

Таке враження було й в інших надеждинців, що приїжджали до Севастополя трохи згодом, уже більшою групою, на святкування п'ятдесятиріччя від дня повстання на «Надежде». За заслуги перед революцією, за виявлену надеждинцями пролетарську солідарність Радянський уряд нагородив їх орденами: Спасова, Тотева, Сакакушева, Георгієва та інших моряків крейсера.

Не приїхав цього разу, не одержав ордена особисто лише товариш Спасов. Товариша Спасова вже не було... І не був він того урочистого дня на мітингу, коли відкривали на розі Ластової меморіальну дошку, яка повідомляла про перейменування цієї вулиці.

...Сьогодні запитаєте когось із севастопольців, як пройти на Ластову,— вас неодмінно поправлять:

— Не на Ластову, а на Надеждинців...

А над мармуровою дошкою, що на розі вулиці Надеждинців, неодмінно побачите червону гвоздику.

З М І С Т

ЛЕТЮЧИЙ ФЕДЬ	
5	
ЛЕСЕВА ПЕРЕМОГА	
81	
БУДЬ МЕНІ БРАТОМ	
177	

Александр Иванович Пархоменко

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ

Том второй

Повести

(На украинском языке)
Для младшего и среднего
школьного возраста

Рисунки
Владимира Еремовича Савадова
Рецензент
Виктор Иванович Кава
Издательство «Веселка».
252050, Киев-50, Мельникова, 63.

Редактор О. С. Яремійчук
Художній редактор І. І. Литвин
Технічні редактори В. І. Дмухар, Л. В. Маслова
Коректори В. О. Букша, В. В. Богасєвський

Информ. бланк № 2463.

Здано на виробництво 18.12.82. Підписано до друку 09.06.83.
БФ 51577. Формат 84×108/32. Папір друкарський № 1. Гарнітура
шкільна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 16,38+4 вкл. (0,42)= 16,80.
Умовн. фарб.-відб. 18,06. Обл.-вид. арк. 16,43+4 вкл. (0,64)= 17,07.
Тираж 50 000 пр. Зам. 2—3222. Ціна 85 к.

Видавництво «Веселка», 252050, Київ-50, Мельникова, 63.
Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига», 252057, Київ-57, Довженка, 3.

ОЛЕКСАНДР ПАРХОМЕНКО

22

85 коп.

